

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

«Педагогика. Психология.»

Ўқув- услубий мажмуа

«Педагогика. Психология.» фанидан ўқув- услубий мажмуа. Гулистон. – 182 бет.

Ўқув- услубий мажмуа таълим олаётган барча магистрларга мўлжалланган бўлиб, унда «Педагогика. Психология.» фани предмети ва методлари ҳамда бошқа жihatларига доир маълумотлар келтирилган.

Ўқув- услубий мажмуа мавзуларнинг назарий асосларини мукамал ўрганиш, таҳлил қилиш, қиёсий таққослашга мўлжалланган вазифалар, айрим жihatларини чуқур эгаллашга қаратилган топшириқлар, олган билимларни амалда татбиқ этиш йўл-йўриқлари таҳлил қилинди.

Масъул муҳаррир: п.ф.н. доц: М. Холназарова.

Тақризчилар: п. ф.н. доц: Ш. Усмонова

п. ф.н. доц: М. Мухлибоев .

1.1.Фанни ўқитишдан мақсад – талабаларда ижтимоий педагогика ва психология ҳақида гуманитар билимлар, унинг объекти, тадқиқот предмети ва асосий мезонлари тўғрисида назарий тасаввурни шакллантириш, болаларни ижтимоийлаштиришнинг омиллари ва қонуниятлари, ижтимоий педагогик ва психологик фаолиятнинг хусусиятлари ва унинг йўналтиришларини очиб бериш, фаннинг асосий метод ва шакллари эгаллаш ҳақида яхлит тасаввурларни шакллантиришдан иборат.

1.2.Фаннинг вазифаси - талабаларда ижтимоий педагогика ва психологиянинг гуманитар билимлар тармоғи сифатида, унинг тадқиқот объекти ва предмети ҳамда асосий мезонлари ҳақида назарий тасаввурини шакллантириш, Гўдакнинг (боланинг) ижтимоийлашуви омиллари ва қонуниятлари ҳақида яхлит тасаввурни шакллантириш, ижтимоий педагогик ва психологик фаолиятнинг ва унинг инсонпарварлик йўналишининг ўзига хос жиҳатларини очиб бериш – талабаларда ижтимоий педагогик ва психологик тадқиқот бўйича билим ва кўникмаларни шакллантириш, Фарб ва Шарқнинг улуғ алломалари (Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Навоий, Авлоний, Я.Коменский, К.Ушинский ва бошқалар)нинг ижтимоий педагогик ва психологик қарашларини ўзлаштириш, Қуръон ва Ҳадислардаги ижтимоий педагогик ва психологик фаолиятга, умуминсоний инсонпарварликка оид фикрларни ўрганиб, ўз иш фаолиятида қўллай билишни ўргатиш.

1.3.Фан якунида ўқув тарбиявий фаолиятни муваффақиятли олиб бориш учун зарур бўлган педагогик ва психологик билим ва кўникмаларнинг умумий ҳажмини, ўқитувчи –мураббийга хос умумий касбий ва шахсий фазилатларни эгаллайди.

1.4.Фанни ўрганишда талабалар халқимизнинг бой маънавий-маърифий меросига, фаннинг методологик асосларига таянган ҳолда иш кўрадилар

Мазкур фанни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган. Унда қуйидаги педагогик технологиялар, методлар ва тренинглар қўлланилади: “Дебатлар”, “Диспут”, “Ақлий хужум”, “Бумеранг”, “Думалоқ стол” тренинглари, “Кластер”, “Эссе” стратегиялари, “Венн” диаграммаси,” “Инсерт”, темпераментни аниқлаш бўйича Айзенк тест синовларидан ва шу кабилардан фойдаланилади.

Фандан ўтиладиган мавзулар ва улар бўйича машғулот турларига ажратилган соатларнинг тақсимоти

Т/р	Фаннинг бўлими ва мавзуси, маъруза мазмуни	Соатлар			
		Жами	Маъруза	Амалий машғулот	Лаборатория машғулотлар
1.	Ижтимоий педагогиканинг предмети ва мақсади.				-
2.	Ижтимоий педагогика мезонлари ва принциплари.				
3.	Ўзбекистон ва чет элда ижтимоий педагогика фанининг ривожланиш тарихи.				-
4.	Халқ педагогикаси ва оммавий амалий тарбиянинг замонавий шароитлардаги ҳолати				-
5.	Ота-оналари назоратсиз қолган болалар ва оилалар билан ижтимоий-педагогик фаолият				-
6.	Ижтимоий педагогикада ахлоқ меёрлари ва ундан чиқиш тушунчаси.				
7.	Ичкиликбозлик девиант хулқ намоён бўлишининг шакли сифатида.				
8.	Гиёҳвантлик. Жиноятчилик-болалар хулқи оғишининг шакли сифатида.				
	ОН				
9.	Ижтимоий психология фанининг предмети ва вазифалари				
10.	Ижтимоий психология фанининг шаклланиши				
11.	Ижтимоий психология фанининг асосий методлари				
12.	Ижтимоий психологияда муомала психологияси				
13.	Муомаланинг коммуникатив, интерактив ва перцептив томонлари психологияси				
14.	Ижтимоий психологияда гуруҳлар муаммоси.				
15.	Ижтимоий психологияда кичик гуруҳлар ва улардаги қонуниятлар муаммоси				
16.	Ижтимоий психологияда шахс муаммоси.				
17.	Бошқарув психологияси асослари.				
	ОН				
	ЯН				
	Жами				

ПЕДАГОГИКА. ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ МАЗМУНИ

1. Ўқув материаллари мазмуни

Маъруза машғулоти мазмуни

2.1.1. Ижтимоий педагогика фанининг предмети ва мақсади. (2 соат).

Ижтимоий педагогика фанининг предмети ва вазифалари Ижтимоий педагогиканинг предметиға оид ёндашувлар. Боланинг ўсиши ҳақида тушунча. Боланинг ўсишида биологик ва ижтимоий асослар. Бола камолотида муҳитнинг таъсири.

[5.1. 1. – 1–9 б; 5.1. 2. 1–15 б; 5.1. 3. 10–15 б; 5.1. 8. 180–195 б;].

2.1.2. Ижтимоий педагогика фанининг мезонлари ва принциплари. (2 соат).

Педагогика ижтимоий педагогика мезонлари. Ижтимоий педагогик фаолият. Ижтимоий таълим (ўқитиш). Ижтимоий тарбия. Ижтимоий педагогика принциплари.

[5.1. 1. – 10–19 б; 5.1. 2. 9–15 б; 5.1. 3. 34–40б; 5.1. 11. 24–30б;].

2.1.3. Ўзбекистон ва чет элда ижтимоий педагогика фанининг ривожланиш тарихи. (2 соат)

Ўзбекистонда ижтимоий педагогика ривожининг ўзига хос хусусиятлари. Чет эл ижтимоий педагогика ривожланиш тарихидан.

[5.1. 1. – 20 б; 5.1. 2. – 28 б; 5.1. 3. 33 б; 5.1. 11. 34 б;].

2.1.4. Халқ педагогикаси ва оммавий амалий тарбиянинг замонавий шароитлардаги ҳолати (2 соат).

Халқ педагогикаси концепцияси ва унинг ўзига хос хусусиятлари. Халқ педагогикасида оила, болалар ва ота-оналар муаммолари. Халқ педагогикаси амалда.

[5.1. 1. – 25 б; 5.1. 2. – 33 б; 5.1. 3. 45 б; 5.1. 11. 44б;].

2.1.5. Ота-оналари назоратсиз қолган болалар ва оилалар билан ижтимоий-педагогик фаолият (2 соат)

Оила ва унинг асосий вазифалари. Оиланинг ижтимоий мавқеи ва унинг турлари Оилага ижтимоий-педагогик ёрдам шакллари. “Васийлик қилиш” ва “Қамхўрлик қилиш” тушунчалари моҳияти. ўамхўрлик қилиш ва васийлик қилишга муҳтож тоифали болалар. Асраб олган оила билан ижтимоий-педагогик фаолият. Давлат васийлик ташкилотларида ижтимоий-педагогик фаолият.

[5.1. 1. – 30 б; 5.1. 2. – 40 б; 5.1. 3. 50 б; 5.1. 11. 50б;].

2.1.6. Ижтимоий педагогикада ахлоқ меёрлари ва ундан чиқиш тушунчаси. (2 соат).

Ахлоқ меёрларидан четга чиқиш тушунчаси, унга тавсиф ва унинг типлари. Ўсмирлик ёшида меёрдан оғиш девиация ҳолатлари. Девиация турлари. Ўсмирларда девиантлик хулқининг сабаблари Ўсмирларнинг девиантлик хулқининг олдини олиш (профилактикаси) га асосий ёндошув.

[5.1. 1. – 35 б; 5.1. 2. – 44 б; 5.1. 3. 56 б; 5.1. 11. 56б;].

2.1.7. Ичкиликбозлик девиант хулқ намоён бўлишининг шакли сифатида.. (2 соат).

Болалар ичкиликбозлиги – ижтимоий-педагогик муаммо сифатида. Болалар ичкиликбозлигининг сабаб ва оқибатлари Болаларда спиртли ичимликлар ичишга (мойиллик) берилиш даражалари Алкогол истеъмол қилишга мойил бўлган болалар билан ижтимоий-педагогик фаолият юритиш тузилмаси.

[5.1. 1. – 40 б; 5.1. 2. – 49 б; 5.1. 3. 61б; 5.1. 11. 62 б; 5.1. 8. – 112 б; 5.1. 9. – 145 б; 5.1. 10. – 88 б;].

2.1.8. Гиёҳвантлик. Жиноятчилик-болалар хулқи оғишининг шакли сифатида(2с)

Балоғат ёшига етмаганлар жиноятчилиги муаммоси. Тарбиялаш колонияларида бўлган балоғатга етмаган жазоланувчиларнинг ёшлари хусусиятлари. Жиноят содир этиш сабаблари Балоғатга етмаган (жазоланувчилар) жазога ҳукм этилганлар муносабатларининг хусусиятлари. Уларнинг катталардан фарқларини кўрсатувчи белгилари.

[5.1. 1.– 44б; 5.1. 2.– 53 б; 5.1. 3.65б; 5.1. 11.71 б; 5.1.8. – 114 б; 5.1.9.–149 б; 5.1.10. – 94 б;

2.1.9. Ижтимоий психология фанининг предмети ва вазифалари (2 соат).

Ижтимоий психология фанининг тарихи. Ижтимоий психологиянинг уч назарий манбаи. Ижтимоий психология фани предмети ва вазифалари.

Кичик гуруҳлар ва жамоалар психологияси.

[5.1. 1.– 50б; 5.1. 2.– 58 б; 5.1. 3.69б; 5.1. 11.75 б; 5.1.8. – 120 б; 5.1.9.–155 б; 5.1.10. – 102б;].

2.1.10. Ижтимоий психология фанининг шаклланиши (2 соат).

Ижтимоий психологиянинг фан сифатида шаклланиши. Ижтимоий психологиянинг Русия ва собиқ иттифоқда ривожланиши. Ўзбекистонда ижтимоий психологик тадқиқотларнинг ўрни ва истикболлари. Ижтимоий психологиянинг методологик муаммолари ва тадқиқот усуллари

[5.1. 1.– 55б; 5.1. 2.– 65 б; 5.1. 3.74б; 5.1. 11.80б; 5.1.8. – 128 б; 5.1.9.–161 б; 5.1.10. – 110б;].

2.1.11. Ижтимоий психология фанининг асосий методлари (2 соат).

Ижтимоий психологияда қўлланиладиган методлар. Кузатиш методи ва унга қўйилган шартлар. Ижтимоий психологияда хужжатларни ўрганиш методининг моҳияти. Ижтимоий ҳодисаларни контент-анализ усули орқали текшириш. Сўров методи. Анкета усули. Ижтимоий-психологик тестлар.

Ижтимоий-психологик эксперимент.

[5.1. 1.– 60б; 5.1. 2.– 69 б; 5.1. 3.79б; 5.1. 11.88б; 5.1.8. – 132 б; 5.1.9.–167 б; 5.1.10. – 116б;

2.1.12. Ижтимоий психологияда муомала психологияси (2 соат).

Ижтимоий психологияда мулоқот ва шахслараро муносабатлар. Шахслараро муомаланинг шахс тараққиётидаги ўрни. Мулоқот шакллари ва босқичлари. Мулоқотнинг психологик тизими ва вазифалари.

[5.1. 1.– 65б; 5.1. 2.– 74 б; 5.1. 3.85б; 5.1. 11.94б; 5.1.8. – 138 б; 5.1.9.–173 б; 5.1.10. – 121б;

2.1.13. Муомаланинг коммуникатив, интерактив ва перцептив томонлари психологияси (2 соат).

Мулоқотнинг коммуникатив томони - маълумотлар алмашинув жараёнидир.

Мулоқотнинг вербал, новербал, паралингвистик воситалари. Мулоқотнинг интерактив томони. Мулоқотнинг перцептив томони. Мулоқотда психологик таъсир масалалари. Мулоқотда низоли ҳолатлар ва шахс тоифалари.
[5.1. 1.– 75б; 5.1. 2.– 84 б; 5.1. 3.95б; 5.1. 11.104б; 5.1.8. –144 б; 5.1.9.–183 б; 5.1.10. – 128б;].

2.1.14. Ижтимоий психологияда гуруҳлар муаммоси. (2 соат).

Катта ижтимоий гуруҳлар психологияси. Катта гуруҳлар психологиясига хос хусусиятлар ва уларни илмий тадқиқ этиш шартлари. Этник гуруҳлар психологияси. Этнопсихологик тадқиқотларда қўлланиладиган методлар.
[5.1.1.– 85б; 5.1. 2.– 92 б; 5.1. 3.102б; 5.1.11.114б; 5.1.8. –154 б; 5.1.9.–193 б; 5.1.10. – 132б;].

2.1.15. Ижтимоий психологияда кичик гуруҳлар ва улардаги қонуниятлар муаммоси (2 соат).

Кичик гуруҳлар психологияси. Кичик гуруҳларга хос қонуниятлар. Кичик гуруҳларнинг классификацияси. Кичик гуруҳлардаги динамик жараёнлар. Конформизм ва ноконформизм ходисаларининг моҳияти.

[5.1.1.–90б; 5.1. 2.– 98 б; 5.1. 3.108б; 5.1.11.123б; 5.1.8. –160 б; 5.1.9.–199б; 5.1.10. – 138б;

2.1.16. Ижтимоий психологияда шахс муаммоси. (2 соат).

Шахсни ўрганишнинг ижтимоий психология учун ўзига хослиги. Шахснинг ижтимоий установакалари. Шахсга қўйиладиган ижтимоий талаблар. Ижтимоий норма. Ижтимоий санкция. Ижтимоий рол. Шахс ижтимоийлашуви. Шахс тоифалари ва уларнинг ижтимоий психологик характеристикаси. Экстроверт ва интроверт тоифали шахслар. Мобил ва ригид тоифали шахслар. Доминант ва тобе тоифали шахслар.

[5.1.1.–96б; 5.1. 2.– 104 б; 5.1. 3.113б; 5.1.11.129б; 5.1.8. –168б; 5.1.9.–201б; 5.1.10. – 144б;].

2.1.17. Бошқарув психологияси асослари. (2 соат).

Психологияда бошқариш муаммоси. Гуруҳларда раҳбарлик ва лидерлик. Лидерликка оид назариялар. Харизматик назария. Вазиятга боғлиқлик назарияси. Синтетик назария. Лидерлик услублари ҳақида тушунча. Авторитар услуб. Демократик услуб. Либерал услуб. Раҳбарлик сифатлари. Лидерлик ва суперлидерлик.

[5.1.1.–99б; 5.1. 2.– 109б; 5.1. 3.119б; 5.1.11.134б; 5.1.8. –173б; 5.1.9.–209б; 5.1.10. – 151б;].

2.2. Амалий машғулотлар мазмуни

2.2.1. Ижтимоий педагогиканинг предмети (2 соат).

Ижтимоий педагогика фани ҳақида тушунча. Ижтимоий педагогикани педагогика ва социология билан алоқаси. Бола ва унинг ижтимоийлашуви қонуниятлари. Ижтимоий педагогиканинг пайдо бўлиши ва ривожланиш хусусиятлари. Бош момент.

[5.1. 1. – 1–9 б; 5.1. 2. 1– 15 б; 5.1. 3. 10– 15 б; 5.1. 8. 180– 195 б;].

2.2.2. Ижтимоий педагогика мезонлари ва тамойиллари (2 соат)

Мезон ва тушунчанинг фандаги тизими. Педагогика ва ижтимоий педагогика мезонлари. Педагогик ва ижтимоий педагогик фаолият. Тарбия ва ижтимоий тарбия. Ижтимоий педагогиканинг илмий тамойиллари.

[5.1. 1. – 10– 19 б; 5.1. 2. 9– 15 б; 5.1. 3. 34– 40б; 5.1. 11. 24– 30б;].

2.2.3. Шарқ уйғониш даврида қомусий олимларнинг педагогик қарашлари. (2 соат).

Ўзбекистонда ижтимоий педагогика ривожининг ўзига хос хусусиятлари. Чет эл ижтимоий педагогика ривожланиш тарихидан.

[5.1. 1. – 20 б; 5.1. 2. – 28 б; 5.1. 3. 33 б; 5.1. 11. 34 б;].

2.2.4. Халқ педагогикаси ва оммавий амалий тарбиянинг замонавий шароитлардаги ҳолати (2 соат).

Халқ педагогикаси концепцияси ва унинг ўзига хос хусусиятлари. Халқ педагогикасида оила, болалар ва ота-оналар муаммолари. Халқ педагогикаси амалда.

[5.1. 1. – 25 б; 5.1. 2. – 33 б; 5.1. 3. 45 б; 5.1. 11. 44б;].

2.2.5. Оила ва болалар, ота-онасиз қолган болалар билан ижтимоий педагогик фаолият (2 соат).

Оилага ижтимоий-педагогик ёрдам шакллари. “Васийлик қилиш” ва “Қамхўрлик қилиш” тушунчалари моҳияти. ўамхўрлик қилиш ва васийлик қилишга муҳтож тоифали болалар. Асраб олган оила билан ижтимоий-педагогик фаолият. Давлат васийлик ташкилотларида ижтимоий-педагогик фаолият.

[5.1. 1. – 30 б; 5.1. 2. – 40 б; 5.1. 3. 50 б; 5.1. 11. 50б;].

2.2.6. Девиант хулқли болалар билан ижтимоий педагогик фаолият (2 соат).

Ахлоқ меъёрларидан четга чиқиш тушунчаси, унга тавсиф ва унинг типлари. Ўсмирлик ёшида меъёрдан оғиш девиация ҳолатлари. Девиация турлари. Ўсмирларда девиантлик хулқининг сабаблари Ўсмирларнинг девиантлик хулқининг олдини олиш (профилактикаси) га асосий ёндошув. [5.1. 1. – 35 б; 5.1. 2. – 44 б; 5.1. 3. 56 б; 5.1. 11. 56б;].

2.2.7. Спиртли ичимликка мойил ўсмирлар билан ижтимоий-педагогик фаолият (2соат)

Алкогол истеъмол қилишга мойил бўлган болалар билан олиб бориладиган ижтимоий-педагогик фаолият мазмуни Алкогол истеъмол қилишга мойил бўлган болалар ёш кўрсаткичларига кўра олиб бориладиган ижтимоий-педагогик фаолият хусусиятлари

[5.1. 1. – 40 б; 5.1. 2. – 49 б; 5.1.3. 61б; 5.1. 11. 62 б; 5.1. 8.– 112 б; 5.1.9. – 145 б;

2.2.8. Балоғат ёшига етмаган ҳуқуқбузарлар билан ижтимоий-педагогик фаолият (2 соат).

Балоғат ёшига етмаган ҳуқуқбузарнинг шахсига индивидуал профилактик таъсир кўрсатиш. Балоғат ёшига етмаган ҳуқуқбузарлар билан ишлаш индивидуал профилактик дастурининг тузилиши ва мазмуни. Тарбиялаш колонияларида ижтимоий-педагогик фаолиятнинг реабилитацион дастурлари

[5.1. 1.– 44б; 5.1. 2.– 53 б; 5.1. 3.65б; 5.1. 11.71 б; 5.1.8. – 114 б; 5.1.9.–149 б; 5.1.10. – 94 б;

2.2.9. Ижтимоий психология фанининг мақсади ва вазифалари (2 соат).

Ижтимоий психология фанининг тарихи. Ижтимоий психологиянинг уч назарий манбаи. Ижтимоий психология фани предмети ва вазифалари. Кичик гуруҳлар ва жамоалар психологияси.

[5.1. 1.– 506; 5.1. 2.– 58 б; 5.1. 3.696; 5.1. 11.75 б; 5.1.8. – 120 б; 5.1.9.–155 б; 5.1.10. – 1026;].

2.2.10. Ижтимоий психологиянинг фани сифатида шаклланиши (2 соат).

Ижтимоий психологиянинг фан сифатида шаклланиши. Ижтимоий психологиянинг Россия ва собиқ иттифоқда ривожланиши. Ўзбекистонда ижтимоий психологик тадқиқотларнинг ўрни ва истиқболлари. Ижтимоий психологиянинг методологик муаммолари ва тадқиқот усуллари

[5.1. 1.– 556; 5.1. 2.– 65 б; 5.1. 3.746; 5.1. 11.806; 5.1.8. – 128 б; 5.1.9.–161 б; 5.1.10. – 1106;

2.2.11. Ижтимоий психология фанининг асосий методлари (2 соат).

Ижтимоий психологияда асосий методлар. Кузатиш методи ва унга қўйилган шартлар. Ижтимоий психологияда хужжатларни ўрганиш методининг моҳияти.

Ижтимоий ҳодисаларни контент-анализ усули орқали текшириш. Сўров методи [5.1. 1.– 606; 5.1. 2.– 69 б; 5.1. 3.796; 5.1. 11.886; 5.1.8. – 132 б; 5.1.9.–167 б; 5.1.10. – 1166;

2.2.12. Ижтимоий психологияда муомала психологияси (2 соат).

Ижтимоий психологияда мулоқот ва шахслараро муносабатлар. Шахслараро муомаланинг шахс тараққиётидаги ўрни. Мулоқот шакллари ва босқичлари.

[5.1. 1.– 656; 5.1. 2.– 74 б; 5.1. 3.856; 5.1. 11.946; 5.1.8. – 138 б; 5.1.9.–173 б; 5.1.10. – 1216;

2.2.13. Муомаланинг коммуникатив, интерактив ва перцептив томонлари психологияси (2 соат)

Мулоқотнинг коммуникатив томони - маълумотлар алмашинув жараёнидир.

Мулоқотнинг вербал, новербал, паралингвистик воситалари. Мулоқотда психологик таъсир масалалари. Мулоқотда низоли ҳолатлар ва шахс тоифалари.

[5.1. 1.– 756; 5.1. 2.– 84 б; 5.1. 3.956; 5.1. 11.1046; 5.1.8. –144 б; 5.1.9.–183 б; 5.1.10. – 1286;].

2.14 Ижтимоий психологияда гуруҳлар муаммоси. (2 соат).

Катта ижтимоий гуруҳлар психологияси. Катта гуруҳлар психологиясига хос хусусиятлар ва уларни илмий тадқиқ этиш шартлари.Этник гуруҳлар психологияси.

[5.1.1.– 856; 5.1. 2.– 92 б; 5.1. 3.1026; 5.1.11.1146; 5.1.8. –154 б; 5.1.9.–193 б; 5.1.10. – 1326;].

2. 2. 15. Ижтимоий психологияда кичик гуруҳлар ва улардаги қонуниятлар муаммоси (2 соат).

Кичик гуруҳлар психологияси.Кичик гуруҳларга хос қонуниятлар.Кичик гуруҳларнинг классификацияси.Кичик гуруҳлардаги динамик жараёнлар.Конформизм ва нонконформизм ҳодисаларининг моҳияти.

[5.1.1.–906; 5.1. 2.– 98 б; 5.1. 3.1086; 5.1.11.1236; 5.1.8. –160 б; 5.1.9.–1996; 5.1.10. – 1386;

2.2.16. Ижтимоий психологияда шахс муаммоси. (2 соат).

Шахсни ўрганишнинг ижтимоий психология учун ўзига хослиги.

Шахснинг ижтимоий установакалари. Шахсга қўйиладиган ижтимоий талаблар. Ижтимоий норма.

[5.1.1.–96б; 5.1. 2.– 104 б; 5.1. 3.113б; 5.1.11.129б; 5.1.8. –168б; 5.1.9.–201б; 5.1.10. – 144б;

2.2.17. Психологияда бошқариш муаммоси. (2 соат).

Гуруҳларда раҳбарлик ва лидерлик. Лидерликка оид назариялар.

Лидерлик услублари ҳақида тушунча. Раҳбарлик сифатлари.

[5.1.1.–99б; 5.1. 2.– 109б; 5.1. 3.119б; 5.1.11.134б; 5.1.8. –173б; 5.1.9.–209б; 5.1.10. – 151б;

Тавсия этилаётган мустақил ишларнинг мавзулари:

1. Боланинг социумда (яқин муҳит)да ривожланиши.
2. Ижтимоий педагогика мезонлари ва тамойиллари.
3. Ижтимоий педагогик ғояларнинг Марказий Осиё, Россия ва 4. Ғарбдаги тарихи.
5. Оила ва болалар, ота-онасиз қолган болалар билан меҳрибонлик уйларида ижтимоий педагогик фаолиятга оид фикрлар.
6. Гиёҳвандлик девиантлик ҳулки вужудга келиши шакли сифатида.
7. Жиноятчилик болаларда деликвентлик вужудга келиши шакли сифатида.
8. Соғлом турмуш тарзини шакллантириш.
9. Ижтимоий психология фанининг тарихи.
10. Ижтимоий психологиянинг уч назарий манбаи.
11. Ижтимоий психология фани предмети.
12. Ижтимоий психология фанининг вазифалари.
13. Ижтимоий психологиянинг фан сифатида шаклланиши.
14. Ижтимоий психологиянинг Русия ва собиқ иттифокда ривожланиши.
15. Ижтимоий психологиядаги асосий методлар ва уларнинг қулланиш шартлари ҳақида.
16. Суров, анкета ва тестлар усуллари.
17. Мулоқот ва шахслараро муносабатлар ижтимоий психологиянинг мавзудир.
18. Шахслараро муомаланинг шахс тараккиётидаги урни.
19. Мулоқот шакллари ва боскичлари.
20. Мулоқотнинг психологик тизими ва вазифалари.
21. Психологияда бошқариш муаммоси.
22. Гуруҳларда раҳбарлик ва лидерлик.
23. Лидерликка оид назариялар.
24. Лидерлик услублари.
25. Раҳбарлик сифатлари.

Асосий адабиётлар

1. Ижтимоий педагогика. Н. Эгамбердиева - Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2009. – 232 б.
2. А. Аминов. Чекиш ёшлик, гўзаллик ва саломатлик душмани. Т. 2006 й.
3. Қуронов М. ва бошқ. Ижтимоий педагогика. – Т.: ТДПУ, 2003 й.
4. Мунавваров А.А. Оила педагогикаси. – Т., 1994 й.

5. Оила психологияси. Ҳ.Б.Шоумаров таҳрири остида. Шарқ нашриёти матбаа акциядорлик компанияси. – Т.: 2001 й. бош таҳририяти.
6. Шоумаров Ҳ.Б. ва бошқалар. 1001 саволга психологнинг 1001 жавоби. – Т.: Мехнат, 2000 й.
7. Асмолов А.Г. "Личность как предмет психологического исследования. М., Педагогика, 1984.
8. Ковалев А.Г. Коллектив и социально-психологические проблемы руководства. М.: Политиздат, 1975.—272 б.
9. Ғозиев Э.Г. Умумий психология. Тошкент. 2002.1-2 китоб.
10. Ғозиев Э.Г. Тошимов Р. Менежмент психологияси. Т-2001
11. Ғозиев Э.Г. Муомала психологияси. Т-2001.

4. Рейтинг баҳолаш тизими

Назорат тури	Рейтинг баҳолашлар			Жами	Саралаш бали
	1	2			
ЖН (40 %) шу жумладан	20	20		40	
ЖН (маъруза машғулоти)	8	9		17	
ЖН (амалий машғулот)	8	9		17	
коллоквиум	3	3		6	
ОН (30 %)	15	15		30	
ЯН (30 %)				30	
Жами:				100	

ФАН БЎЙИЧА ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ

Фанни ўқитишдан мақсад – талабаларда халқ педагогикаси ва психологияси ҳозирги замон психологияси ва илмий педагогикасининг назарий асосларига оид билимлар, шунингдек ўқув тарбия муассасаларида таълимий ва маънавий - маърифий педагогик-психологик ишларни самарали ташкил қилиш учун зарур бўлган малака ва кўникмалар билан қуроллантиришдан иборат.

“Педагогика. Психология.” ўқув-услубий мажмуа талабаларнинг психология, ёш физиологияси ва мактаб гигиенаси бўйича олдинги тайёргарлик даражасини ҳисобга олади ва педагогик, психологик билим ҳамда кўникмаларни пухта эгаллаш учун асос яратади.

Фаннинг вазифаси— талабаларда ижтимоий педагогика ва психологиянинг гуманитар билимлар тармоғи сифатида, унинг тадқиқот объекти ва предмети ҳамда асосий мезонлари ҳақида назарий тасаввурини шакллантириш, Гўдакнинг (боланинг) ижтимоийлашуви омиллари ва қонуниятлари ҳақида яхлит тасаввурни шакллантириш, ижтимоий педагогик ва психологик фаолиятнинг ва унинг инсонпарварлик йўналишининг ўзига хос жиҳатларини очиқ бериш – талабаларда ижтимоий педагогик ва психологик тадқиқот бўйича билим ва кўникмаларни шакллантириш, Ғарб ва Шарқнинг улуғ алломалари (Форобий, Беруний, Ибн Сино, Навоий, Авлоний, Я.Коменский, К.Ушинский ва бошқалар)нинг ижтимоий

педагогик ва психологик қарашларини ўзлаштириш, Қуръон ва Ҳадислардаги ижтимоий педагогик ва психологик фаолиятга, умуминсоний инсонпарварликка оид фикрларни ўрганиб, ўз иш фаолиятида қўллай билишни ўргатиш.

Фанни ўқитишда замонавий ахборот ва педагогик технологиялар.

Талабаларнинг “Педагогика. Психология” ўқув-услубий мажмуасини ўзлаштиришлари учун ўқитишнинг илғор ва замонавий усулларидан фойдаланиш, янги педагогик технологияларни тадбиқ қилиш муҳим аҳамиятга эгадир. Фанни ўзлаштиришда дарслик, ўқув ва услубий қўлланмалар, маъруза матнлари, тарқатма материаллар, электрон материаллардан фойдаланилади. Фаннинг мақсад ва вазифалари ДТС ва ўқув дастурига асосланган ҳолда амалга оширилади.

1-мавзу: Ижтимоий педагогика фан сифатида. Боланинг Социумда (яқин муҳитда) ўсиши

Т\р босқич	БАЖАРИЛАДИГАН ИШ МАЗМУНИ	Амалга оширувчи маъсул
1-босқич	<p>Дарс мақсади: Ижтимоий педагогика фан сифатида. Боланинг социумда (яқин муҳитда) ўсиши ҳақида тушунча бериш.</p> <p>Идентив мақсадлар:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ижтимоий педагогиканинг предмети ва объектини тушунтирадилар 2. Боланинг ўсиши ҳақида тушунча берадилар. 3. Боланинг ўсишида биологик ва ижтимоий асосларини гапирадилар. 4. Бола камолотида муҳитнинг таъсири аниқлайдилар. 	Ўқитувчи
2-босқич	<p>Асосий тушунчалар: ижтимоий педагогика, социализация (ижтимоийлашув), социум, ижтимоий роль, ижтимоий мақом.</p> <p>Дарс шакли: гуруҳда ишлаш.</p> <p>Воситалар: проектр, компютр.</p> <p>Метод ва усуллар: амалий машғулот, кўрсатиш, тушунтириш.</p>	Ўқитувчи
3-босқич	<p>Гуруҳда ишлаш.</p> <p>- Ижтимоий педагогика фан сифатида ривожланишини тушунтирилади.</p> <p>Мисоллар асосида излхланади.</p> <p>Боланинг социумда (яқин муҳитда) ўсишини</p>	Талаба

	тушунтирилади. - Социмга изох берилади. - Боланинг социумда ривожланишига мисоллар келтирилади.	
4-босқич	Мустаҳкамлаш ва боҳолаш учун саволлар: 1. Ижти мой педагогика нима. 2. Иж тимойлашув ҳақида тушунча беринг. 3. Социум нима 4. Боланинг яқин муҳитда ривожланиши нима. 5. Атамаларга нималар киради	Ўқитувчи-талаба
5-босқич	Умумий якуний хулосалар чиқариш: Мақсадга эришилди. Вазифалар бажарилди. Мустақил иш топшириқлари қилиб , талабаларга адабиётларни таҳлил қилиб келиш интернет тармоғидан маълумот топиб келиш топширилди.	Ўқитувчи

Режа:

1. Ижтимоий педагогиканинг предмети ва объекти.
2. Боланинг ўсиши ҳақида тушунча.
3. Боланинг ўсишида биологик ва ижтимоий асослар.
4. Бола камолотида муҳитнинг таъсири.

Асосий тушунчалар: ижтимоий педагогика, социализация (ижтимоийлашув), социум, ижтимоий роль, ижтимоий мақом.

1. Ижтимоий педагогика предмети ва объекти

Ижтимоий педагогика фан сифатида педагогикадан ажралиб чиқди. Уни ўрганилиш жараёни ва кўриниши педагогика фани томонидан ўрганадиган, бироқ ўзига хослиги аниқ бир соҳани ўрганиш жиҳатдан тадқиқ қилинади. Педагогика фани бу янги тармоғининг ўзига хослиги “ижтимоий” сўзида намоён бўлади.

“Ижтимоий” тушунчаси (лотинча *socialis* – умумий, жамоатчилик) инсонларнинг биргаликдаги ҳаёти билан боғлиқ бўлиб, уларнинг муомала ва бири-бирига таъсирининг турли хил шакллари бирлаштиради.

Педагогика – бу фан сифатида ўсиб келаётган ёш авлод тарбияси ва таълими ҳақидаги фан бўлса, ижтимоий педагогика эса тарбия ва таълимнинг болалар ҳаётининг жамиятдаги ўрнини белгилаб беради. Бу жараён боланинг жамиятга “кириши”, уларнинг маълум бир ижтимоий тажрибага эга бўлиши (билим, бойлик, ўзини тутиш қоидалари, йўналтириш) социализация (ижтимоийлашув) деб юритилади.

Боланинг ижтимоийлашуви – жуда узоқ ва мураккаб жараён ҳисобланади. Ўар қандай жамият шунга интиладики, ҳар бир бола маълум ижтимоий ва ахлоқий қадриятлар тизимига, шу жамият меъёр ва қоидаларига эга бўлиши, шу жамиятда яшаш учун, тенг ҳуқуқли аъзоси бўлишга интилади.

Жамият ўзининг қурилишига кўра турли хилдаги ўзаро боқланган ва ўзаро таъсир этувчи ижтимоий институтларга эга. Ижтимоий институт – инсонлар жамиятдаги ҳаётининг тарихан мураккаб шаклда ташкил этилганлиги ва тартибга солинганлигини ўрганади. Худди ана шулар орқали бола жамият меъёрлари ва ахлоқ қоидаларини ўзлаштиради. Шундай ижтимоий институтларни

ижтимоийлашган институт деб номлаш мумкин ва буларга оила, таълим, маданият ва дин қабилар киради.

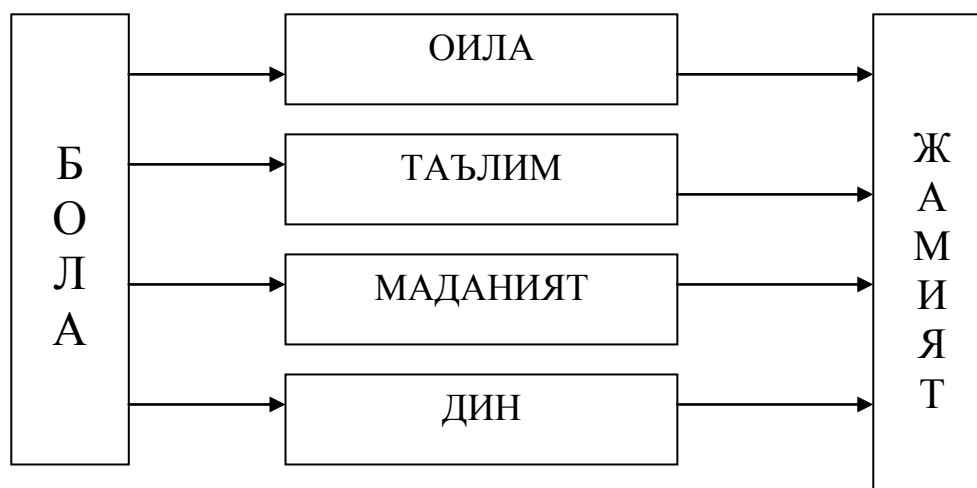
Оила – ижтимоийлашишнинг етакчи институти, бу орқали бола асосий ижтимоий билимни эгаллайди, ахлоқий моҳирлик ва кўникмани олади, маълум баҳо ва энг юксак мақсад қилишни ўзлаштиради, ҳаётида нима керак бўлса шу жамиятдан олади.

Таълим – талим орқали бола бу жамиятга ҳукмронлик қилаётганларни баҳолай олади. Таълимда билим олиш жараёнида, у нафақат ривожланади, балки жамиятдаги ҳаётга мослашади.

Маданият – бу шундай ижтимоий институтки, инсоният ўзи учун яратилган моддий ва маънавий бойликларни танлайдиган маскан. Болага унинг шаклланиш жараёнида адабиёт, муסיқа, расм, оммавий ахборот воситалари ва бошқаларнинг таъсири тегади.

Дин – ижтимоий институт сифатида мураккаб ижтимоий кўринишга эга. Бир бутунча тизимда алоҳида тасаввур, сезги, ибодат ҳаракатлари, ташкилотлар ва сиқинувчиларнинг турли хил бирлашмалари мавжуд. Доимий ахлоқий кадриятлар, ислом, христиан (яқинларга севги ва Қамхўрлик, ҳалоллик, чидамлилиқ, яхшилиқ, меҳр-мурувватлилиқ ва б), диний байрам ва анъаналар, диний муסיқа ва бошқалар боланинг жамиятдаги ахлоқий меъёрлари таъсир этиши мумкин.

Боланинг жамиятга чиқиш чизмаси – социализация (ижтимоийлашуви)

Фан сифатида ижтимоий педагогика хусусиятларини тушуниш учун у нимани ўрганишини аниқ объекти ва мавзуи. Биз уларни бу янги илмий соҳа ажралиб чиққан педагогика билан солиштиришда аниқлаймиз. Ёдимиздаки, педагогикани ўрганиш объекти – бола, мавзуи эса бола тарбияси ва таълими қонуниятлари ҳисобланади. Унда ижтимоий педагогика объекти бўлиб ҳам бола, уни ўрганиш мавзуи эса бола ижтимоийлашуви (социализацияси) ҳисобланади.

Ижтимоий педагогиканинг педагогика ва социология билан ўзаро таъсири чизмаси

Бола ривожланиши ҳақида тушунча

Инсон ривожланиши – жуда мураккаб жараён. У ташқи таъсирлар ҳамда ички кучлар таъсирида содир бўлади. Ташқи омилларга инсонни ўраб турган табиий ва ижтимоий муҳит, шунингдек болаларда муайян хислатларни шакллантириш бўйича мақсадга йўналтирилган фаолият киради. Ички омилларга эса биологик, ирсий омиллар киради.

Ривожланиш жараёнида бола фаолиятнинг ҳар хил турларига жалб қилинади (ўйин, меҳнат, ўқув, спорт ва б) ва мулоқотга киради (ота-она, тенгдошлар, бегона кишилар ва б. билан). Бунда у ўзига хос бўлган фаолликни намоён этади. Бу муайян бир ижтимоий тажрибани эгаллашга ёрдам беради.

Бола ривожланишининг ҳар бир даври учун фаолият турларидан бири асосийси, етакчиси бўлади. Бир тур бошқаси билан алмаштирилади, бироқ ҳар бир фаолиятнинг янги тури олдингисининг ичида юзага келади.

Бола туқилишидан бошлаб нормал ривожланиши учун мулоқот муҳим аҳамиятга эга. Фақатгина мулоқот жараёнида бола инсон нутқини ўзлаштириб олиши мумкин. Бу ўз навбатида бола фаолиятида ва атроф-муҳитни билиш ва ўзлаштиришда етакчи вазифани бажаради.

Шахс ривожланиши ҳаракатлантирувчи кучлари бўлиб бола эҳтиёжи ва уни қониқтириш имконияти ўртасида юзага келадиган қарама-қаршиликлар ҳисобланади.

Инсондаги биологик ва ижтимоий омиллар – бу бир-бирига боқлиқ бўлмаган икки параллел чизиқлар эмас. Ўар бир шахсда улар шундай чамбарчас қўшилиб кетадики, уларнинг фарқлари шундай турли-туманки, тадқиқотчилар бола ривожланиши асосида икки ўта муҳим бўлган омилни ирсият ва муҳитни ажратади. Улар (ирсият ва муҳит) инсон ривожланиши манбалари ва шартлари ҳисобланади.

3. Биологик ва ижтимоий омиллар

биологик омиллар. Биологик ирсият инсонни инсон қиладиган умумийликни ҳамда инсонларни ташқи ва ички жиҳатдан турли қиладиган фарқланишни аниқлайди. Ирсият деганда болалар генетик дастурига киритилган муайян хислат ва хусусиятларнинг ота-онадан болага ўтилиши тушунилади.

Наслдан бола инсон организми, инсон асаб тизими, инсон мияси ва сезги аъзоларини олади.

Ота-оналардан болаларга тана тузилиши хусусиятлари, соч ранги, кўз, тери ранги каби бир инсонни бошқа инсондан фарқлайдиган ташқи омиллар ўтади. Наслдан асаб тизимининг баъзи бир хусусиятлари ҳам ўтади. Булар асосида асаб фаолиятининг маълум бир тури ривожланади.

Инсон ривожланишида интеллектуал хислатларнинг ўтиши масаласи жуда муҳимдир. Филолог ва психологлар тадқиқотларига кўра қобилиятлар наслдан ўтмайди, фақат қобилиятларни ривожлантириш учун потенциал имкониятлар ҳисобланган қобилият нишонлари ўтади.

Бола ривожланишида ирсият аҳамияти ҳақида гапирганда ирсий табиатга эга бўлган бир қатор касаллик ва патологияларнинг мавжудлигини эътиборга олиш лозим. Масалан, психик бузилишлар (шизофрения), қон касаллиги (гемофилия), эндокрин бузилишлар (паканалик). Ота-оналар алкоғолизм ива гиёҳвандлиги насл учун салбий таъсир кўрсатади. Ташқи омиллар бўлган атмосферанинг, сувнинг ифлосланиши, экологиянинг бузилиши ҳам бола ривожланишига салбий таъсир кўрсатади. Жисмоний камчиликли (кўрлар, карлар, таянч-ҳаракатлантирувчи аппаратнинг бузилиши ва б) болалар туқилиши кўпаймоқда.

Шундай болалар учун мулоқотда бўлиш жамиятга “кириш” анча мураккабдир. Булар билан махсус тайёрланган педагоглар шуқулланади.

Ижтимоий омиллар

Инсон бўлиб етишиш учун фақатгина биологик ирсиятнинг ўзи кифоя эмас. Инсон фақат социализация жараёнида, яъни мулоқотда, бошқа инсонлар билан ўзаро таъсирда шахс бўлиб етишади. Инсон жамиятидан ташқарида маънавий, ижтимоий, психик ривожланиши содир бўла олмайди. Бу фикрни барчага маълум ҳоллар, яъни инсон боласи ҳайвонлар орасида ўсгани янада мустаҳкамлайди.

Инсон бўлиб туғилди, лекин инсон бўла олмайди.

Ўзирги кунда инсон цивилизацияси тарихида қайд этилган бир қанча далиллар бор. Рим асосчилари Ромул ва Рем бўри онаси билан эмизилган эди (шундай деб афсонада гап юритилади), маугли бўрилар тўдасида тарбияланган эди. Инсон болаларини бўрилар билан боқилганининг 15 ҳоли, айиқлар -5 ҳоли, маймунлар – 10 ҳоли, леопард – 1 ҳоли, кўй – 1 ҳоли маълум.

1920 йили Ўиндистонда доктор Синг бўрилар уясида бўри болалари билан бирга иккита қизчани (бири 2 ёшда, иккинчиси 7-8 ёшларда) топган. Кичиги Амала, каттасини Камала деб номлашди.

Бошида улар ўзини ёввойи ҳайвонлардек тутди. Тунда эмаклаб юришарди ва югуришарди, кундузи ухларди, қўлдан фойдаланмай чапиллатиб овқатланишарди. Кичик қизча тезда ўлиб қолди, каттаси 10 йилга яқин яшади.

Шу йиллар ичида доктор Синг Камалани кузатиш кундалигини батафсид олиб борди. Қийинчилик билан ўқирди. 2 йил уни тик туришга ўргатишга тўғри келди. 6 йилдан сўнг юра бошлади, лекин илгаридек эмаклаб югурарди. Биринчи 4 йиллар ичида 6 та сўзни ўзлаштирди. 7 йилдан сўнг сўз бойлиги 45 та сўзга, 3 йилдан сўнг эса 100 гача етди. Шунини ўзида тил жараёни тўхтади. Бу вақтга келиб Камала инсон жамиятини яхши кўрди, ёруқликдан кўркмай қолди, қўл билан овқатланишга ва станкандан ичишга ўрганди. 17 ёшга етгач Камала ривожланиши даражасига қараганда 4 ёшлик боладек эди.

Бу ҳол шунини кўрсатадики, одам охир-оқибатда инсонлар жамиятига тушиб қолганида ҳам одам даражасига етмаган. Нима ўзи одамни одам қилади?

Биологик индивидни ижтимоий субъектга айланиши одам социализация жараёнида, унинг жамиятга “киришида”, турли хил ижтимоий гуруҳ ва тузилмаларга кадрятлар, кўрсатмалар, ижтимоий ўзини тутиш меъёр ва намуналарини ўзлаштириш орқали “киришида” содир бўлади.

Социализация – узлуксиз ва кўп қиррали жараён. Бу жараён айниқса, болалик ва ўсмирликда жадал кечади. Агар бу жараённи образли қилиб уй қурилиши деб тасаввур қилса, унда айнан болаликда бутун бинога пойдевор қўйилади ва қурилади. Кейинчалик бутун умр давомида фақатгина пардозлаш ишлари олиб борилади.

Бола социализацияси жараёни, шахс сифатида унинг шаклланиши ва ривожланиши атроф-муҳит билан ўзаро таъсирда содир бўлади.

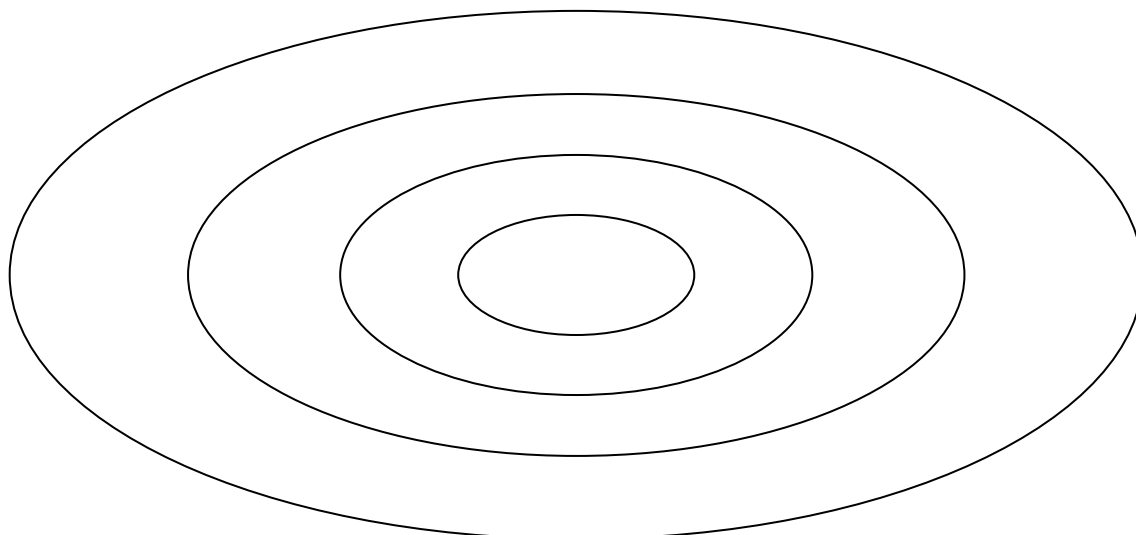
Шахс социализациясининг макро (грекча *macro* “катта”), мезо – (*mesos* “ўрта”) ва микро (*micro* “кичик”) омилларини фарқлайдилар.

Микроомиллар – инсон яшайдиган мамлакат, жамият, давлат ҳамда дунёвий планетар жараёнлар – экологик, демографик, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ваб.

Мезоомиллар – этник кўрсатмаларни шакллантириш, шахснинг миллий ҳаёт ва этникаро муносабатларнинг у ёки бу ҳолларини қабул қилиши, инсонларнинг ўз эпоси (халқи) тарихи ва ҳозирги ҳаёти ҳақида қарашлари ва фикрлари; бола яшайдиган ва ривожланадиган минтақавий шарт-шароитларнинг таъсири; яшайдиган жой тури (шаҳар, туман маркази, қишлоқ); оммавий коммуникация воситалари ва б.

Микроомиллар -яқингина маконни ва ижтимоий муҳитни ташкил қиладиган оила, таълим муассасалари, тенгдошлар гуруҳи ва б. мана шу яқингина муҳитни, яъни бола ўсадиган муҳитни социум ёки микросоциум деб аташади.

Бола социализациясига омилларнинг таъсири чизмаси

Социум (яқин муҳит) – бола социализацияси учун муҳим аҳамиятга эга. Бу яқин ижтимоий муҳитни бола аста-секин ўзлаштиради. Бошида у (бола), асосан, оилада ривожланади, сўнг янги муҳитларни ўзлаштиради – мактабгача муассасалар, мактаб, мактабдан ташқари муассасалар, ўртоқлар давраси, дискотекалар ва ҳ.к. Ёш ўтган сари бола томонидан ўзлаштирилган ижтимоий муҳит “худуди” тобора кенгайиб боради.

4. Бола ривожланишида муҳитнинг таъсири

Ижтимоий педагогикада социум, ижтимоий муҳит яқин ижтимоий ижтимоий муҳит орқали боланинг умуман жамиятга кириб бориши жараёни нуқтаи назаридан кўриб чиқилади. Социумда инсон муносабатлари ва ҳаёти ижтимоий шарт-шароитлари ўзаро таъсир хусусиятига эга. Муҳит – бу нафақат кўча, уй ва буюмлар. Муҳит – бу яна ўзига хос муносабат ва қоидалар ўзига хос муносабат ва

қоидалар тизимига эга бўлган турли хил инсонлар бирлиги. Шунинг учун, бир томондан инсон унга (муҳитга) нимадир ўзиники олиб киради, маълум бир даражада унга таъсир қилади, уни ўзгартиради, лекин шу билан бирга муҳит ҳам инсонга таъсир кўрсатади, унга ўз талабларини қўяди.

Муҳитнинг инсонга бўлган муносабати шу билан аниқланадики, унинг ўзини тутиши қанчалик муҳит ишончига тўғри келади. Инсоннинг ўзини тутиши кўп ҳолда жамиятда у қандай ўринни эгаллаши билан аниқланади.

Инсон жамиятда бир вақтда бир қанча ўринларни эгаллаши мумкин. Масалан, аёл киши ўқитувчи, рафиқа, она, қиз бўлиши мумкин. Ўар бир тутган ўрин инсонга муайян бир талабларни қўяди ва шу билан бирга унга қандайдир ҳуқуқларни беради. Жамиятда инсоннинг ўзини тутиши муайян бир ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан тавсифланади, социологияда бу **ижтимоий мақом** деб аталади.

Баъзи бир мақомлар бизга туқилишимиздан берилади. Инсон мақоми жинси, миллати, туқилган жойи, исм-шарифи ва бошқа омиллардан келиб чиқади. Бундай мақомлар **туқма** ёки берилган деб аталади. Бошқалари эса инсоннинг ўзи мустақил равишда жамиятда шахсий ҳаракатларига кўра эришгани билан аниқланади. Масалан, педагог, врач, муҳандис мақомини инсон керакли касбий таълим юртида ўқигани ва диплом олгани учун олади. Бу ҳолда эришилган ёки **олинган** мақом ҳақида гап юритилади.

Мақом инсоннинг жамиятда ўзини тутишини аниқлайди. Маълум бир вазиятларда шахс ўзини истаганича эмас, балки ўз мақомига кўра туттади. Атрофидаги инсонлар ундан бу вазиятларда муайян интизомни кутади, яъни инсон муайян бир ролни ўйнашга мажбур. Шунинг учун, **инсон мақомидан келиб чиққан кутилаётган интизом ижтимоий рол** деб аталади.

Жамиятда нафақат у (жамият) билан кутилаётган мақомлар, балки ижтимоий меъёр ва қадриятларга тўғри келмайдиган мақомлар ҳам мавжуд. Шунинг учун ривожланиш жараёнида бола позитив ижтимоий ролни ва шу билан бирга негатив ролни ҳам ўзлаштириши мумкин.

Позитив ролли: оила аъзоси (ота ва она, бува ва буви, ўқил ёки қиз, ака ва сингил, неvara ва б.), жамоа аъзоси (ўқувчи, ўртоқ, дўст, етакчи ва б.), истеъмолчи (инсонга овқат, кийим, оёқ кийим ва б.), фуқаро (Ватанни севади, у билан фахрланади, ватанпарвар бўлиш), мутахассис (ўқитувчи, врач, иқтисодчи, муҳандис ва б.).

Бола билан маълум ролда ўзини тутиш механизми унга ижтимоий муносабатларга муваффақиятли киришиб кетишни таъминлайди, ҳар бир у учун янги бўлган вазиятга мослашиб кетиш имкониятини беради.

Бу индивидуни ижтимоий муҳит шарт-шароитига мослашиб кетиши жараёни **ижтимоий мослашув** деб аталади.

Социализация жараёнида, хусусан боланинг ижтимоий мослашувида инсоннинг “ҳаммадек” бўлиши объектив эҳтиёжи намоён бўлади. Бироқ шу билан параллел равишда болада - бошқа эҳтиёж - ўзини ўз индивидуаллигини кўрсатиш эҳтиёжи шаклланади. Бола уни ифодалаш усул ва воситаларини қидира, намоён қила бошлайди, натижада унинг **индивидуаллаштирилиши** содир бўлади. Бола индивидуаллаштирилиши шунда ифодаланадики, у ёки бу ижтимоий аҳамиятга эга шахс хислат ва хусусиятлари айнан шу инсонга мансуб шаклда намоён этади. Ижтимоий ўзини тутиш эса бошқа инсонлар интизомига ташқи томондан ўхшашига қарамай нотақрор, индивидуаллик қирраларни эгаллайди.

Боланинг ижтимоий ривожланиши шундай қилиб икки йўналиш бўйича содир бўлади: социализация (ижтимоий маданий тажрибани эгаллаш) ва индивидуаллаштириш (мустақил бўлиш).

Агар болани социумга киритишда социализация ва интеграция жараёнлари орасида мувозанат белгиланса, яъни бола, бир томондан, мазкур жамиятда ўзлаштирилган меъёр ва қоидаларни ўзлаштира, бошқа томондан унга ўз аҳамиятли “умумий”ни индивидуаллигини қўша, социумда боланинг интеграцияси содир бўлади.

Агар боланинг гуруҳга мослашиш жараёни содир бўлмаса, унда ўзига ишонмаслик, тортинчоқлик, ташаббуссизлик содир бўлиши мумкин, бу шахсни жиддий деформацияга олиб келиши мумкин.

Агар бола мослашув фазасидан ўта олса ва атрофдагиларга ўз индивидуал фарқларини кўрсатишни бошласа, атрофдагилар эса унинг индивидуализмини жамият меъёрларига тўғри келмайди деб ҳисобласа, унда болада негативлик, гумонсирашлик, агрессивлик, ўзига юқори баҳо бериш ривожланади.

Бола ривожланишига тарбия ҳам таъсир кўрсатади. Ўзир педагогикада “социализация” ва “тарбия” тушунчалари кенг муҳокама қилинмоқда. Тарбия шахс социализацияси асосий омилларидан бири.

Агар бола ижтимоий меъёр ва қадриятларни ўзлаштирмаса (муҳит негатив таъсири натижасида), унда тарбиячилар ва мутахассислар ҳаракатлари ижтимоий мослашувга (ижтимоий муҳит шарт-шароитларига мослашиш) йўналтирилган бўлиши лозим.

Агар ижтимоий аҳамиятга эга хислатларнинг шаклланмаганлиги шунчалик юқори бўлса, болани ижтимоий муҳит шарт-шароитларига мослашишига ҳалақит берса, яъни унинг ижтимоий қарши мослашуви содир бўлса, бу ҳолда бола билан йўқотилган ижтимоий алоқа ва муносабатларни тиклашга йўналтирилган махсус чоралар тизимини тадбиқ этишни кўзда тутадиган ижтимоий тикланиш зарур.

Шундай қилиб, ривожланиш жараёнида бола социумда ижтимоий мослашувни ўз ичига оладиган унинг социализацияси амалга оширилиши керак. Агар бу содир бўлмаса, бошқа ҳол - қарши мослашув ҳоли кузатилади, унда болани ижтимоий қайта тиклаш зарурияти юзага келади.

Глоссарий - луғат

Ижтимоий педагогика - тадқиқот объекти бўлиб бола, ўрганиш мавзуси бўлиб эса бола ижтимоийлашуви қонуниятлари ҳисобланган педагогика фани соҳасидир.

Ижтимоий педагогика - болаларнинг ижтимоий тарбияси ва ижтимоий таълими қонуниятларини уларнинг ижтимоийлашуви жараёнида ўрганадиган педагогика фани соҳасидир.

Бола ижтимоийлашуви – уни ижтимоий ҳаётга тортиш жараёнидир. У мазкур жамиятга хос бўлган билим, қадриятлар, ўзини тутиш намуналари тизимини ўзлаштиришда мужассамлашган.

Боланинг ижтимоий мослашуви – уни ижтимоий муҳит шарт-шароитларига фаол мослашуви жараёни, боланинг ижтимоий муҳит билан ўзаро таъсири тури.

Боланинг ижтимоий мослаша олмаслиги - ижтимоий муҳит шарт-шароитларига муваффақиятли мослашишга қаршилик қиладиган ундаги ижтимоий аҳамиятга эга хислатларнинг йўқолиб кетиши ёки шаклланмаслиги жараёни

2-МАВЗУ. ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГИКА МЕЗОНЛАРИ ВА ПРИНЦИПЛАРИ

Т\р босқич	БАЖАРИЛАДИГАН ИШ МАЗМУНИ	Амалга оширувчи маъсул
1-босқич	<p>Дарс мақсади: талабаларга ижтимоий педагогика мезонлари ва принциплари хақида тушунча бериш.</p> <p>Идентив мақсадлар:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Педагогика ижтимоий педагогика мезонлари хақида гапирадилар 2. Ижтимоий педагогик фаолият нима эканлигини тушунтирилади. 3. Ижтимоий таълим (ўқитиш).изохлайдилар. 4. Ижтимоий тарбияга мисоллар келтирадилар. 	Ўқитувчи
2-босқич	<p>Асосий тушунчалар: мезон ва принциплар, ижтимоий педагогик фаолият, ижтимоий таълим ва тарбия, табиатлашув, маданиятлашув, гуманизм</p> <p>Дарс шакли: гуруҳда ишлаш.</p> <p>Воситалар: проектр, компютр.</p> <p>Метод ва усуллар: амалий машғулот, кўрсатиш, тушунтириш.</p>	Ўқитувчи
3-босқич	<p>Гуруҳда ишлаш.</p> <ul style="list-style-type: none"> -Педагогика ижтимоий педагогика мезонлари тушунтирилади -Ижтимоий педагогик фаолият тушунтирилади. -Ижтимоий таълим (ўқитиш) тушунтирилади. -Ижтимоий тарбия тушунтирилади. -Ижтимоий педагогика принциплари: <ol style="list-style-type: none"> а) тарбиянинг табиат билан уйғун бўлиш принципи; б) маданият билан уйғун бўлиш принципи; в) гуманизм принципи. 	Талаба
4-босқич	<p>Мустақкамлаш ва боҳолаш учун саволлар:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Педагогика ижтимоий педагогика мезонлари тушунтиринг. 2. Ижтимоий педагогик фаолиятни изохлайди. 3. Ижтимоий таълим (ўқитиш) нима. 4. Ижтимоий тарбия мисоллар келтиринг. 5. Ижтимоий педагогика принциплари: 6. Тарбиянинг табиат билан уйғун бўлиш принципи; 7. Маданият билан уйғун бўлиш принципи; 8. Гуманизм принципларига мисоллар келтиринг. 	Ўқитувчи-талаба
5-босқич	<p>Умумий якуний хулосалар чиқариш: Мақсадга</p>	Ўқитувчи

	эришилди. Вазифалар бажарилди. Мустақил иш топшириқлари қилиб ,талабаларга адабиётларни тахлил қилиб келиш интернет тармоғидан маълумот топиб келиш топширилди.	
--	--	--

Режа:

1. Педагогика ижтимоий педагогика мезонлари.
2. Ижтимоий педагогик фаолият.
3. Ижтимоий таълим (ўқитиш).
4. Ижтимоий тарбия.
5. Ижтимоий педагогика принциплари: а) тарбиянинг табиат билан уйғун бўлиш принципи; б) маданият билан уйғун бўлиш принципи; в) гуманизм принципи.

Асосий тушунчалар: мезон ва принциплар, ижтимоий педагогик фаолият, ижтимоий таълим ва тарбия, табиатлашув, маданиятлашув, гуманизм

1. Педагогика ва ижтимоий педагогика мезонлари

Фаннинг билимлар тизими унинг тушунчалари ва мезонларида акс этади. Тушунчалар – мавжуд дунёни идрок этиш жараёнидаги акс этиши шаклларида бири. Ўар қандай фан ривожланиши жараёнида тушунчалар **фан мезонига** бирлашади, кенгайди ва қайта ҳосил қилинади. Мезонлар янада умумий, фундаментал “аслий” деб аталмиш тушунчаларни билдиради. Бу тушунчалардан мазкур фанда ишлатиладиган қолган тушунчалар ҳосил бўлади.

Охирги йилларда педагогикада фарқланиш жараёни кучайди. Кўпгина янги илмий соҳалар юзага келди, булар сонига ижтимоий педагогика ҳам киради. Педагогиканинг ҳар бир янги илмий соҳаси ўзига хос хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар унинг мезон ва тушунчалари тизимида ўз аксини топади.

Ижтимоий педагогика мезонларини кўриб чиқишда аввал биз педагогика мезонларини ажратамиз. У (педагогика) бошқа фанлардан нимани ўзлаштирганини, қайси мезонлар асл ўзиники эканлигини кўриб чиқамиз. Сўнг у бошқа фанлардан нимани ўзлаштирганини ва қайси тушунчалар ўзиникилигини билиш учун педагогика мезонларини ижтимоий педагогикага лойиҳалаштирамиз. Маълумки, педагогика бошқа фанлар тушунчаларини ўзлаштиради ва улардан кенг фойдаланади, масалан, “шахс”, “ривожланиш”, “фаолият”, “социализация (ижтимоийлашув)”, “жамият”. Унинг асл мезонлари “тарбия”, “таълим” ва “ўқитиш” ҳисобланади. Ўзирги кунда шунингдек, умумқабул қилинган “педагогик фаолият” мезони ҳам киради.

Ижтимоий педагогика мезонларига “ижтимоий педагогик фаолият”, “ижтимоий таълим” ва “ижтимоий тарбия” киради.

Педагогика ва ижтимоий педагогика мезонларининг қиёсий жадвали

Педагогика		Ижтимоий педагогика	
ўзлаштирилган	асл	ўзлаштирилган	Асл
	Таълим ўқитиш тарбия	Таълим ўқитиш тарбия	ижтимоий ўқитиш ижтимоий

			тарбия
Болалар (бола) шахс ривожланиш, фаолият	Педагогик фаолият	Бола (болалар) шахс ривожланиш, фаолият	Ижтимоий педагогик фаолият
Ижтимоийлашув		Жамият социум ижтимоий институт ижтимоийлашув, ижтимоий мослашув, ижтимоий тикланиш	

2. Ижтимоий педагогик фаолият

Педагогик фаолият – таълим ва тарбия орқали ижтимоий маданий тажрибани беришга йўналтирилган касбий фаолият туридир. Бу фаолият таълим стандартлари, ўқув режалари, дастурлари билан белгиланади.

Ижтимоий педагогик фаолият болага ижтимоийлашуви жараёнида (боланинг жамиятга “кириши”) ёрдам кўрсатишга қаратилган касбий фаолият туридир. Бола билан бўлиши мумкин турли хил таълим муассасалари, ташкилотлари, бирлашмалари ижтимоий педагоглар билан амалга оширилади.

Ижтимоий педагогик фаолият ҳар доим **манзилли**, яъни аниқ бир болага ва ижтимоийлашув, жамиятга интеграция жараёнида юзага келадиган муаммоларини ҳал этишга йўналтирилган бўлади.

Педагогик ва ижтимоий педагогик фаолиятнинг қиёсий жадвали

Касбий фаолият тури	Фаолият мақсади	Фаолият хусусияти	Фаолият объекти	Фаолият амалга ошириладиган фаолият
Педагогик фаолият	Ижтимоий маданий тажрибани олиш	Дастурли меъёрланган, узлуксиз	Барча болалар	Таълим муассасалари
Ижтимоий педагогик фаолият	Бола ижтимоийлаш увида ёрдам	Манзилли, чегараланган, вақтда чекланган	Ижтимоийлашув муаммоларига эга бола	Таълим муассасалари, ижтимоий педагогик муассасалар, ижтимоий хизмат

3. Ижтимоий таълим (ўқитиш)

Ижтимоийлашув жараёнида бола жамият, ижтимоий муносабатлар, ижтимоий мақом ва ўринлар, ижтимоий ўзини тутиш меъёр ва қоидалари ҳақида кўпгина билимларни ўзлаштиради. У шунингдек, интеграцияси ва жамиятга киришга ёрдам берадиган турли хил малака ва кўникмаларни эгаллайди.

Агар нормал оилада нормал бола (жисмонан ва психик соғлом) туғилса, унда унинг жисмоний, психик ва ижтимоий шаклланиши маълум қонунларга кўра содир бўлади. Бола аввал жисмоний маконни ўзлаштиради, унда йўлини топишга ўрганади: эмаклаш, ўтириш, юриш, югуриш ва ҳ.к. Сўнг у кўчани ўзлаштиради.

Бола яқин кишиларни ажратади (отани, онани, ака-укаларини), ўз исмига эгалигига ўрганади, унга жавоб беришни бошлайди, болада ижтимоий хуш кўришлар, ҳис-туйқулар, ижтимоий тажриба шаклланади. Бола ижтимоий ривожланишида нутқ катта аҳамиятга эга. Халқ руҳи хазинасидаги бор нарса тил ёрдамида бола дилига ўтади. Тилда халқ тарихи, характери, урф-одатлари, анъаналари сақланиб қолади. Тилни ўзлаштириб, бола халқ маданияти, ижтимоий тажриба ва ижтимоий анъаналарни ҳам ўзлаштиради.

Энг муҳим бўлган бола ижтимоий ривожланиши **ўйинларда** содир бўлади. ўйинлар ёрдамида болалар турли хил ижтимоий роллар билан танишади, “отаналар”ни ўйнайди.

Агар бола жисмоний ва психик камчиликлар билан туқилса, унда ижтимоий тажрибани ўзлаштириш анча мураккабдир. Агар бундай бола оддий оилада туқилса, унда боланинг ижтимоий тикланиши кўп ҳолда бунга тайёр бўлмаган отаналар зиммасига тушади. Бола ўзи учун зарур бўлган муҳитдан ташқарида, масалан, чақалоқ уйида, сўнгра болалар уйида тарбияланса бошқа гап. Бу ҳолда баъзи бир ижтимоий ролларни табиий йўл билан ўзлаштириш бўлмайди; ота, она, ака-ука, бошқа қариндошлар. Бундай ҳолларда болаларда муайян бир билим ва малакаларни шакллантиришга имкон берадиган, улар билан ижтимоий тажрибани ўзлаштирилишига ва жамиятда уларнинг интеграциясига ёрдам берадиган махсус методика ва технологиялар мавжуд бўлиши керак.

Мактабда ўқитиш жараёнида бола авваламбор академик билимларни олади. Бироқ шу билан бирга уни ижтимоий меъёрларни, кўрсатмаларни, кадриятларни, ролларни янада муваффақиятли ўзлаштирилишини таъминлайдиган маълум бир ижтимоий билим, малака ва кўникмаларни эгаллаши лозим.

Бола ижтимоийлашувига ёрдам берадиган ижтимоий билимларни бериш ва ижтимоий малака ва кўникмаларни шакллантириш мақсадга қаратилган жараёни ижтимоий ўқитиш деб аталади.

4. Ижтимоий тарбия

Педагогиканинг асосий мезони – тарбия. Тарбия – ижтимоий ҳаётнинг абадий вв умумий мезони. Педагогика болалар тарбиясини шахс ахлоқий хислатларини шакллантиришнинг мақсадга қаратилган жараёни сифатида кўриб чиқади.

Бироқ бу тарбия жараёни ҳар доим ҳам етарли даражада самарали бўлмайди. Юқорида ижтимоий таълим вазифасини кўриб чиқиб, кўрсатдики, болада муайян бир ижтимоий билим, малака ва кўникмалар шаклланиши керак. Уларнинг шаклланиши жараёни, масалан, отага, онага Қамхўр, эътиборли, меҳрибон, раҳмдил муносабатларнинг шаклланиши билан боқлик. Агар қандайдир сабабга кўра болада ижтимоий билимлар шаклланмаган бўлса, демак, муносабатлар шаклланмаган, яъни унга зарур бўлган ижтимоийлашувда қандайдир шахс хислатлари ҳам шаклланмаган. Шунинг учун ижтимоий педагогик фаолият жараёнида боладаги шундай ижтимоий аҳамиятга эга бўлган хислатлар шаклланган бўлиши керак – шунини ўзи ижтимоий тарбиянинг вазифасидир.

Яъни, ижтимоий тарбия деганда муваффақиятли ижтимоийлашув учун зарур бўлган ижтимоий аҳамиятли бола шахси хислатларининг шаклланиши мақсадга қаратилган жараёни тушунилади.

5. Ижтимоий педагогика принциплари

“Принцип” сўзи латинча *principium* сўзидан ҳосил бўлган ва “асос”, “бошланиш”ни билдиради. Ўар қандай фан учун ишлатилиши, муайян қоидалардан

келиб чиқадиган ўз принциплари мавжуд. Фанда принцип ва қоидалар, бизга боқлик бўлмаган ҳолда мавжуд. Улардан четга чиқиш мумкин эмас, акс ҳолда педагогик фаолият нафақат бефойда, балки ҳам зарарли бўлади.

Ижтимоий педагогика педагогикадан ажралиб чиқди ва табиийки, ўз асосида шу фан принципларига таянади. Педагогикадаги принциплар шахс таълим-тарбиясининг умумий йўналишини беради ва аниқ педагогик вазифаларни ҳал этиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Бирок шу фан ривожланишининг ҳар бир даври учун педагогика принциплари ҳақидаги масала мунозаралидир. Замонавий давр ҳам бундан мустасно эмас. Ўар хил олимлар у ёки бу принципларни олқа суради ёки янгидан маълумларни изоҳлайди. Бу борада ижтимоий педагогикада янада кўп қийинчиликлар юзага келмоқда, аммо унинг дунёвий балоғат ёшига (100 йилдан ортиқ) қарамай ўзбекистонда бу фан энди ўзининг биринчи қадамларини қўймоқда.

Биз учта принципни кўриб чиқамиз – тарбиянинг табиатга уйғун бўлиши тўғри сидаги принцип, тарбиянинг маданий уйғун бўлиши принципи ва гуманизм принципи. Шу принциплардан ҳар бири ижтимоий педагогикада ўзининг талқинига ва ўзига хос хусусиятига эга.

5. а) Тарбиянинг табиатга уйғун бўлиши принципи

Тарбиянинг табиатга уйғун бўлиши – ижтимоий педагогика принципи, шунга кўра ижтимоий педагог ўз амалий фаолиятида боланинг табиий ҳолда ривожланиши омилларига таянади.

Тарбиянинг табиатга уйғун бўлиши принципи илк бор буюк славян педагоги Ян Амос Коменский (1592-1670) билан унинг “Буюк дидактика” (1632) деган энг асосий ишида таърифланган Коменский, инсон табиатнинг бир қисми сифатида унинг энг асосий, умумий қонунларига бўйсунди, деб ҳисоблади. Коменскийнинг фикрича, табиатнинг бу қонунлари ўсимликлар ва ҳайвонлар оламида ҳам, шунингдек, инсонга нисбатан ҳам ўз таъсирини ўтказиб туради. Я.А.Коменский нафақат табиатнинг умумий қонунларига, балки бола шахси психологиясига ҳам таянарди. У болалар, ўспиринлар ва ёш йигитларнинг ёшига оид тавсифига таянган ҳолда ўз болалар таълим-тарбияси тизимини илгари суради, асослайди ва қуради.

Коменскийдан анча илгари Шарқ уйғониш даври буюк қомусий олими ва мутафаккири Абу Али ибн Сино (980-1037) ўз ишларида тарбиянинг табиатга уйғун бўлиши ҳақида гапирган эди.

Масалан, “Уй-рўзғор тутиш” ҳақидаги асарида Ибн Сино ёзган эдики, инсон ақлли мавжудот, шунинг учун табиатда алоҳида ўрин тутди ва унинг қонунларига кўра ривожланади. “Ёмон хислатларни қайта тарбиялаш” асарида эса Ибн Сино ёзадики, кимки ахлоқсиз инсонни тарбияламоқчи (қайта тарбияламоқчи) бўлса, унда у уни ҳар томонлама ўрганиши (инсонни), инсон табиати қоидаларини билиши керак.

Натижада тарбиянинг табиат билан уйғун бўлиши принципи кўпгина буюк педагоглар томонидан ўз педагогик ва ижтимоий педагогик назариялари қуриш асоси сифатида олинган эди. Масалан, француз файласуфи Жан Жак Руссо (1712-1778) ҳисоблаган эдики, бола тарбияси табиат билан уйғун равишда амалга оширилиши керак. У ёзардики, “Болалар катта бўлишидан илгари бола бўлиши керак”.

Швейцар педагоги Иоганн Генрих Песталоцци (1746-1827) етим ва қаровсиз болалар учун муассасалар ва болалар уйини яратган, у ҳисоблардики, табиат

мақсади – инсон табиий кучлари ва қобилиятларини ривожлантиришдир, бунда ривожланиш ҳар томонлама ва уйғун бўлиши лозим.

Немис олим-педагоги Адольф Дистервег (1790-1866) ҳам И.Г.Бесталоцци кетидан бу принципни энг муҳим тарбия принципи деб ҳисоблаган. Уз ишларида ёзган эдики, таълим ва тарбия жараёнида ё шва индивидуал хусусиятларни эътиборга олиш лозим.

Тарбиянинг табиат билан уйғун бўлиши рус классик педагоглари ишларида ҳам ўз аксини топган. К.Д.Ушинский (1824-1871) ўзининг асосий “Инсон тарбиянинг мазуси сифатида” деган психологик-педагогик асарида ёзган эдики, бола тарбияси ва таълими учун тарбия принциплари ва қоидаларини билиш, балки инсон табиати асосий қонунларини билиш, уларни ҳар бир аниқ ҳолда татбиқ қила олиш лозим. К.Д.Ушинский физиология, гигиена ва психология (диққат, хотира, тасаввур, ҳислар, ирода) асосларини олдиндан ўрганиш заруриятини асослаб берди, бунинг асосида сўзлаш қобилиятини, ахлоқий, эстетик ва диний ҳисларни, дидактикани ўрганишга ўтиш мумкин.

Шарқ Уйқониш даври мутафаккир қомусий олими Абу Наср ал-Фароби (873-950) педагогиканинг мустақил фан сифатида ажралиб чиқишига қадар ўз асарларида эдики, инсон табиатнинг энг таъкидлаган олий ютуқидир ва ўз ақлига кўра атроф-муҳитни ҳар томонлама идрок қилиш мумкин.

Абдулла Авлоний (1878-1934) “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” деган асарида турли шахс ахлоқий хислатларини тарбиялашга катта эътибор беради. Унинг асарини ўзбек тилида ёзилган педагогика бўйича биринчи дарслик деб ҳисоблаш мумкин.

1) Педагогика мустақил фан сифатида Я.А.Коменскийнинг “Буюк дидактика” (XVII аср) деган асаридан сўнг ажралиб чиқди, унда дидактика принциплари ва педагогик жараён қонуниятлари аниқ таърифланган.

Форобий педагогикани мустақил фанга ажратмаган, уни сиёсий (фуқаро) фан таркибига киритган.

Унинг фикрича, болаларда ижобий ахлоқ хисларини тарбиялашда атроф-муҳит катта табиий камолотига ишонарди, бола табиатидан гўзаллик ва меҳр-оқибат билан уйғун равишда туқилади.

Ижтимоий педагогикада тарбиянинг табиат билан уйғун бўлиш принципига амал қилиб, қуйидаги қоидаларга таяниш лозим:

- Болалар ёши хусусиятларини эътиборга олиш;
- Болалар жинсий хусусиятларини эътиборга олиш;
- меъёрдан четга чиқиш билан боқлиқ бўлган болаларнинг индивидуал хусусиятларини эътиборга олиш;
- бола шахсидаги ижобий, кучли томонларга таяниш;
- бола ташаббускорлигини ва мустақиллигини ривожлантириш.

5. б) Маданият билан уйғун бўлиш принципи

Бу принцип тарбиянинг табиат билан уйғун бўлиши принципининг давомидир. Унинг зарурияти инсон табиати билан шартланган. Инсон биологик мавжудот сифатида туқилади, шахс бўлиб эса бир авлоддан иккинчи авлодга шахс тарбияси ва ривожланиши жараёнида ўтадиган ўзини тутиш ижтимоий тажрибани ўзлаштириб, етишади.

Антик жамиятдаги файсуфлар ва педагоглар шахс шаклланиши ва маданият ўртасидаги чуқур боқликликни таҳлил қилганлар. Шу нарсага Шарқ Уйқониш даври мутафаккирлари ва қомусий олимлари бўлган Фаробий, Беруний, Ибн Сино, XII аср инсонпарвари Алишер Навоий ҳам ўз асарларида таянганлар. Бунда иккита муҳим тезис белгиланди: шахс маданият орқали шаклланади, ҳар қандай маданият асосий бойлиги эса инсондир. Ўтмиш файласуфи ва педагоглари ҳисоблардики, маданият юқори ахлоқий инсонни шакллантиришнинг зарурий ва энг муҳим омилдир.

Маданий уйғун бўлиш принципи педагогикада А.Дистервег (XIX аср) билан илгари сурилган. У ҳисоблардики, тарбия қилишда жой ва вақт шарт-шароитларини, яъни инсон туқилган вақти ва жойини, бир сўз билан айтганда бутун замонавий маданиятни эътиборга олиш зарур. Бутун инсоният, ҳар бир халқ ва ҳар бир авлод маданият ривожланишининг маълум бир поқонасида туради – бу аждодлар билан улар тарихи натижаси сифатида қолдирилган мерос. Маданий уйғун бўлиш принципи муайян ташқи, ички ва ижтимоий маданият асосида ўқув-тарбиявий жараёни ташкил қилишни билдиради. Дистервегга кўра ташқи маданият – бу ахлоқ турмуш, истеъмол қилиш меъёрлари ички маданият – инсоннинг маънавий ҳаёти. Ижтимоий маданият ижтимоий муносабатлар ва миллий маданият.

Россия педагогикасида маданий уйғун бўлиш Қояси К.Д.Ушинский асарларида берилган эди. У шу ҳақида ёздики, агар биз зиёли инсон ва фуқарони тарбияламоқчи бўлсак, ёзиш, ўқиш, санаш, малакасидан, ўз дини, ўз ватани, унинг табиати, география, тарих, маданиятни билишидан бошлаш керак. К.Д.Ушинский асарларида бу Қоя **халқчилик** Қояси сифатида акс эттирилади. Халқчилик деганда К.Д.Ушинский ҳар бир халқнинг ўзига хослигини унинг тарихий ривожланиши, географик ва табиий шарт-шароитлари билан шартланиши орқали тушунган.

Маданий уйғун бўлиш Қояси педагогикамизда Абдулла Авлоний билан берилган. Бу Қоя унинг “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” деган асарларида **Ватанга муҳаббат** сифатида акс эттирилади.

“Инсон туқилган ва ўсган шаҳарни, ёзади А.Авлоний - ҳамда шу шаҳар жойлашган мамлакатни шу инсон Ватани деб атайдилар... биз, Туркистонликлар, ҳаётимиздан ҳам афзал ўз қуёшли ўлкамизни севганимиздек, араблар ҳам ўз Арабистонини, унинг иссиқ қумли чўлларини, эскимослар ўз Шимолини, абадий муз ва қорлар билан қопланган энг совуқ ерларини севади”¹.

Маданий уйғун бўлиш принципи умуминсоний маданият қадриятлари салоҳиятини умуминсоний ва миллий маданияти қадриятлари ва меъёрларини тарбиялашда ҳисобга олишни кўзда тутати.

Умуминсоний қадриятларга энг катта бўлган қадрият **инсон**, инсон яшайдиган табиий муҳит – **оила**, ҳаёт фаолияти асоси **меҳнат**, яшаш шарти - **ердаги тинчлик**, инсон фаолияти асоси - **билим**, инсониятнинг тарихий тикланган ижтимоий тажрибаси – **дунёвий маданият** киради.

Миллий қадриятлар: Ватан тарихи, она тили ва адабиёти, халқ санъати, миллий маданият, урф-одатлар, маросимлар, анъаналар яна А.Навоий таъкидлаган эдики она тилида (ўзбек тили) ёзиш халқ ишидир.

Турли жамият маданиятларига болани жалб этиш: турмуш, жисмоний, жинсий, ақлий, сиёсий, маънавий – жуда мураккаб масала, бу масала оила ва жамият, турли муассаса ва бирлашмаларнинг (мактаб, болалар бокчаси, мактабдан ташқари ташкилотлар, ёшлар ташкилоти ва б.) биргаликдаги ҳаракатлари орқали ҳал қилинади. Сабаби бола ҳаётининг турли даврларида бу ерларда бўлади. Агар бола нормал ривожланса, унда у жамият маданиятини ўзлаштиради ва табиий йўл билан жамиятга киради.

Агар бола жисмоний, психологик ёки ижтимоий камчиликларга эга бўлса, унда унинг халқ маданий қадриятларига жалб қилиниши анча мураккаблашади. Шунинг учун шундай болалар учун маданият қадриятларига болаларни жалб этиш методикаси ва технологияси ишлаб чиқилган.

Маданий уйғун бўлиш принципини татбиқ этиш бир қатор қоидаларнинг бажарилишини талаб этади:

- болаларда ҳар хил маданият турларининг шаклланишида меъёрдан четга чиқишини эътиборга олиш;
- ривожланишда нуқсонли болалар ижодини ривожлантириш.

5. в) Гуманизм принципи

“Гуманизм” ва “инсонийлик” сўзлари латинча “humanus” сўзидан келиб чиқиб, “инсоний” деган маънони билдиради. **Гуманизм** – инсон қадриятини шахс деб, эркинликка, бахтга бўлган ҳуқуқини, қобилиятлари ривожланиши ва намоён бўлишини тан оладиган қарашлар тизими. Биз инсон манфаатини ижтимоий ҳодисаларни баҳолаш мезони, тенглик, ҳақонийлик, инсонпарварликни жамиятдаги муносабатларнинг исталган меъёри деб ҳисоблайдиган тизимдир.

Гуманистик тарбия Қоялари антик файласуфлар (Сократ, Платон, Аристотель ва б) фикрларида ҳам кузатилади.

Педагогика ва ижтимоий педагогикада гуманизм Қоялари ривожланиши Шарқ Уйқониш даври ва ўарб Уйқониш даврида ўз чўққисига етди. Гуманистик тарбия идеали бўлиб эркин ҳар тарафлама ривожланган шахс ҳисобланади. Фаробий (873-950), Беруний (973-1050), Ибн Сино (980-1037), Алишер Навоий (1441-1501), Томас Мор (1478-1535), Франсуа Рабле (1483-1536), Мишель Монтен (1533-1592), Жалолоддин Девоний (1428-1502) ва б. асарларида тарбия мазмуни очиб берилган ҳамда гуманистик тарбия моҳияти ва воситаларини таҳлил қилишга уринишлар бўлган эди. Матафаккир ва педагог-гуманистлар учун инсонга, табиати ва тарбиясига қарши умумий ҳисобланарди. Гуманизм инсонга нисбатан иззат-ҳурматли муносабатни, уни ердаги энг олий қадрият деб тан олинишини кўзда тутди. Гуманизм асосан болаларга бўлган муҳаббат ва болаларда муҳаббатни тарбиялашда намоён бўлади.

Буюк Шарқ алломалари ва педагогика ва ижтимоий педагогика намоёндаларининг барча асарлари болаларга бўлган муҳаббат билан сингдирилган.

Ижтимоий педагогикадаги гуманистик Қоялар ривожланишда нуқсонларга эга бўлган болаларга алоҳида эътиборни талаб қилади. Гуманизм тушунчалари билан бир қаторда ижтимоий педагогикада раҳмдиллик ва хайр-саҳоват тушунчалари мавжуд. **Раҳмдиллик** – ачиниш, инсонпарварлик жиҳатдан кимгадир ёрдам кўрсатиш ёки кимнидир кечиритишга тайёрликдир.

Хайр-саҳоват - муҳтож инсонга беқараз ёрдам кўрсатишга қаратилган фаолият.

Республикамизда анъана борки, ҳар бир йил қандайдир муаммога баҚишланади. 2004 йил ўзбекистонда меҳр ва мурувват йили деб эълон қилинган.

Гуманизм принципи ижтимоий педагогикада боланинг шахс деб, унинг эркинликка, бахтга, ҳаёти, соғлиғини ҳимоя қилишга ва қўриқлашга бўлган ҳуқуқларини тан олишни, бола, ижодий имкониятлари, қобилиятлари, қизиқишларини ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратишни, ҳаётда ўз ўрнини топишда, жамиятга “кириши” да , шу жамиятда ўзини тўла кўрсата олишида ёрдам кўрсатишни кўзда тутати.

Гуманизм принципи қуйидаги қоидаларга риоя қилишни талаб қилади:

- болаларнинг жамиятда қандай жисмоний, моддий, ижтимоий ҳолда бўлишига қарамай уларга ҳурматли муносабатда бўлиш;
- ҳар бир боланинг ўзича бўлиши, уларга ҳурматли муносабатда бўлиш ҳуқуқини тан олиш; ҳурмат қилиш демак бошқанинг мен истагандек бўлиш эмас, балки ўзича бўлиш ҳуқуқини тан олиш;
- болага ўзига ва атрофдагиларга ҳурматни шакллантиришда, “Мен ўзим” тутган ўрнини, ўз муаммоларини ўзи ҳал этиш истагини шакллантиришда вужудга келадиган муаммоларда ёрдам кўрсатиш;
- шавқат қилиш ва ачинишга эмас, балки болаларга жамиятда ривожланишига ёрдам бериш истагига таянган гуманизмнинг биринчи погонаси бўлган раҳмдилликни тушуниш;
- муаммоли болаларни айрим гуруҳларга ажратишга ва уларни нормал болалардан четга олишга интилмаслик, агар биз ногирон болаларни соқлом кишилар орасида яшашга тайёрлашни истасак, шундай болаларни катталар ва болалар билан мулоқотда бўлиши тизими ўйлаб чиқилиши лозим.

3-мавзу: Ўзбекистон ва чет элда ижтимоий педагогика Фанининг ривожланиш тарихи.

Т/р босқич	БАЖАРИЛАДИГАН ИШ МАЗМУНИ	Амалга оширувчи маъсул
1-босқич	<p>Дарс мақсади: талабаларга ўзбекистон ва чет элда ижтимоий педагогика фанининг ривожланиш тарихи ҳақида тушунча бериш.</p> <p>Идентив мақсадлар:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. ўзбекистонда ижтимоий педагогика ривожининг ўзига хос хусусиятлари. 2. Чет эл ижтимоий педагогика ривожланиш тарихидан. 	<i>Ўқитувчи</i>
2-босқич	<p>Асосий тушунчалар: Ижтимоий иш, меҳрибонлик, ҳайрия.</p> <p>Дарс шакли: гуруҳда ишлаш.</p> <p>Воситалар: проектр, компютр.</p> <p>Метод ва усуллар: амалий машғулот, кўрсатиш, тушунтириш.</p>	<i>Ўқитувчи</i>

3-босқич	<p>Гуруҳда ишлаш.</p> <p>1. <u>Биринчи – дастлабки - бошланқич боқич.</u> Бу босқич қадимги даврлардан XVII асрларгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу босқичда тарбия амалиёти ва педагогик ижтимоий педагогик қарашларнинг шаклланиш</p> <p>2. <u>Иккинчи босқич – XVII-XIX асрлар.</u> Ижтимоий педагогика фанини фан сифатида вужудга келиш ва бу фан ривожига илгор Қоялар билан характерланади. XVIII-XIX асрлар жаҳон маданияти тарихидан буржуа-демократик инқилоби босқичи сифатида жой олган йирик олимлар (педгоглар, файласуфлар, социологлар, психологлар) ижтимоий педагогик муаммолар ечимини изладилар.</p> <p>3. <u>Учинчи босқич – XX асрнинг бошидан - ижтимоий педагогиканинг мустақил фан сифатида ривожланиш даври.</u> Бу даврни теки сёки ососн давр деб айтиб бўлмайди.</p>	Талаба
4-босқич	<p>Мустақамлаш ва боҳолаш учун саволлар:</p> <p>1. Ўзбекистонда ижтимоий педагогика ривожининг ўзига хос хусусиятлари айтиб ўтинг.</p> <p>2. Чет эл ижтимоий педагогика ривожланиш тарихига еималар киради.</p> <p>3. Чет эл ижтимоий педагогика ривожланиш тарихидан.</p> <p>4. Бола камолотида муҳитнинг таъсири</p>	Ўқитувчи-талаба
5-босқич	<p>Умумий якуний хулосалар чиқариш: Мақсадга эришилди. Вазифалар бажарилди.</p> <p>Мустақил иш топшириқлари қилиб ,талабаларга адабиётларни тахлил қилиб келиш интернет тармоғидан маълумот топиб келиш топширилди.</p>	Ўқитувчи

Режа:

1. ўзбекистонда ижтимоий педагогика ривожининг ўзига хос хусусиятлари.
2. Чет эл ижтимоий педагогика ривожланиш тарихидан.

Асосий тушунчалар: Ижтимоий иш, меҳрибонлик, ҳайрия.

1. Ўзбекистонда ижтимоий педагогика ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари.

Ўар бир фан аниқ бир ҳақиқатдан “ўсиб чиқади”, унинг аксини ифодалайди. Илмий билимлар амалий фаолиятдан узилган ҳолда ривожлана олмайди. Айнан амалиёт исталган фаннинг манбаи ҳисобланади. Бошқа томондан, барча амалий фаолият ҳам агар илм-фан ютуқларига асосланган бўлса янада самарали бўлади.

Ижтимоий педагогикани фан сифатида ҳам, амалий фаолият муҳити сифатида ҳам фарқлайдилар, аслида улар бир-бири билан ўзаро боқлик.

Амалий фаолият – бу ижтимоий педагогнинг аниқ бир бола ёки болалар гуруҳи билан олиб борадиган ишидир.

Ижтимоий педагогика ўқув фани сифатида ҳам олдинга чиқиши мумкин. ўқув фани – бу умумтаълим ёки махсус таълим муассасаларида ўрганиладиган предметдир.

Ўзбекистонда фан, илмий билимлар соҳасида махсус амалий фаолият ҳамда ўқув фани сифатида ижтимоий педагогиканинг ривожланиши - ўзига хос хусусиятга эга.

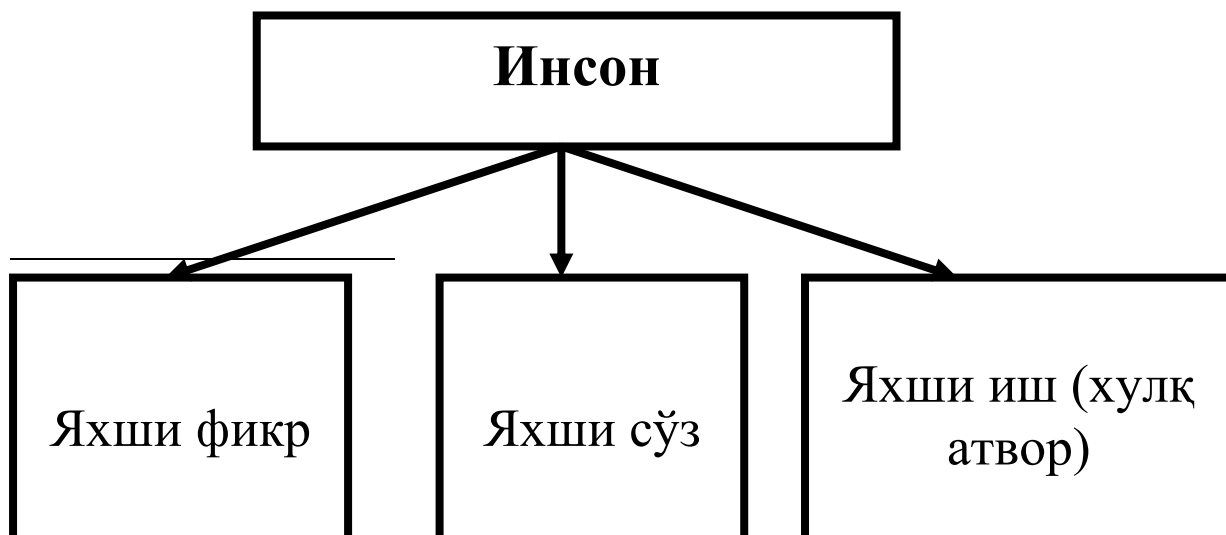
Јадим антик даврлардаёқ болани ҳимоя қилиш мақсадида ўз ижтимоий педагогик тарбияга оид муаммоларини олдинга сурганлар.

Эрамиздан аввалги VII-VI асрларда жаҳон динлари орасида энг қадимги дин, Марказий Осиё ҳудудида зардуштийлик дини ҳукмронлик қилди. Бу дин инсониятга катта таъсир этди, яъни инсонни биринчи ўринга олиб чиқди. Зардуштийлар муқаддас китоби “Авесто” (оловга сиқиниш) ўз эрасининг ўзига хос қомусий асари деб ҳисоблаш мумкин. Зардуштий динда ахлоқий меъёрлар асоси (ахлоқий мезонлар) учликка таянган эди. “Авесто” да “Инсон яхши фикрларга эга бўлиши, фақат яхши сўзлар сўзлаши ва савобли ишлар қилиши лозим” деб ёзилган (хулқ-атвор)².

“Авесто” нинг катта қисми бўлган “ясна” ларда инсон камолини кўрсатувчи ахлоқ-одоб мезони ана шу учликда хумата (гумата) – яхши фикр, хукта (гукта)-яхши сўз ва хварта (гваршта) – яхши ишларда ифодаланади “Мен яхши фикр, яхши сўз, яхши ишга шон-шавкат бахш этаман. Мен яхшиликдан иборат Mazda қонунига шон-шавкат бахш этаман” (“Ясна”, 14), дейилади

“Авесто” тадқиқотчиси А.О.Маковельский инсон фикри, сўзлари ва ишларига икки қарама-қарши куч: Воху Манна (“Эзгу фикр”) ва Апо Мана (“Ёвуз фикр”) таъсир кўрсатади дейди. Барча фикрлар, сўзлар ва ишлар ичида аслида эзгулик ва ёвузлик ётади. “Яхши фикр” деганда илоҳий қонун руҳидаги яқин кишига меҳрибон бўлиш, муҳтожларга кўмаклашишга, ёвузликка қарши курашишга доимо тайёр туриш, кишиларнинг бахт-саодати учун ҳаракат қилиш, аҳиллик ва дўстлик, тотувликда яшашга интилиш руҳидаги ниятлар ва фикрлар мусаффолиги тушунилган. Инсон ўз фикр-хаёлида бошқаларга ҳасад қилмаслиги лозим. Яхши ниятли киши дарҚазаб бўлмайди ва бошқа жаҳолатларга берилмайди. Чунки бундай ҳолатда инсон яхши ниятини йўқотади, бурч ва адолат ҳақида унутади ва ножўя ҳаракатлар қилади.³

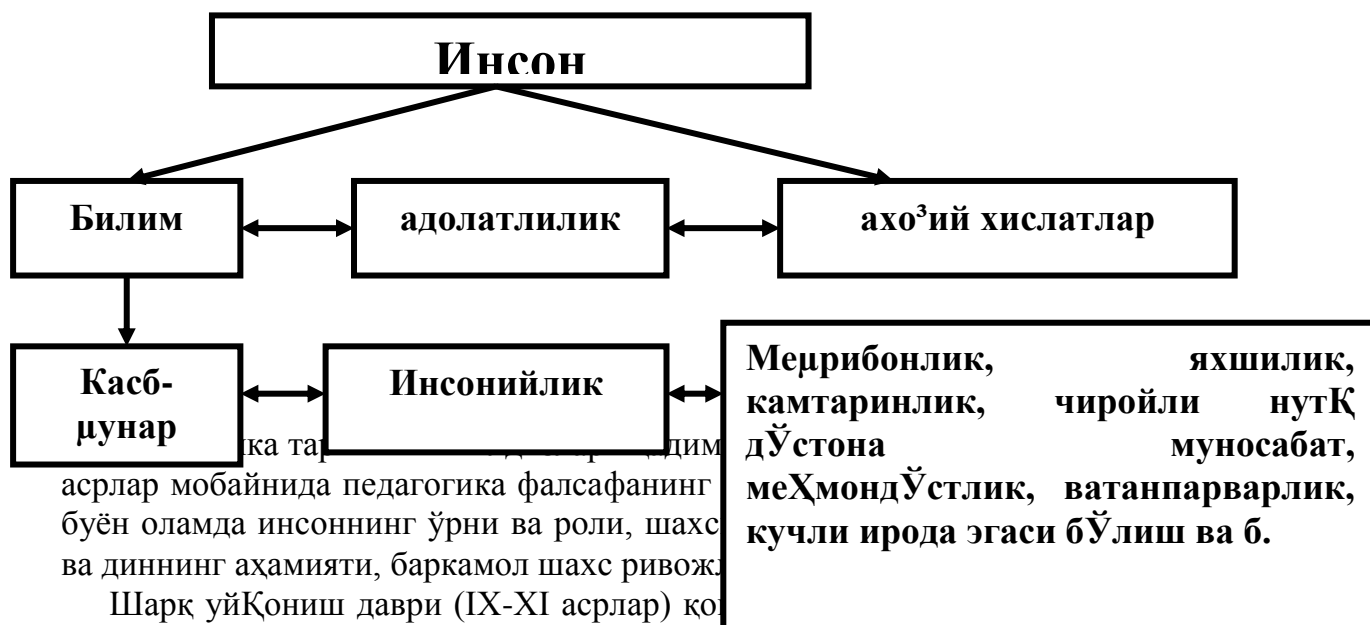
Зардуштийлик динида учлик асосга таянган ахлоқий меъёрлар (жадвал).

Қадимги давларданок шундай инсоний хислатлар кадрланган. Инсон билимларга эга бўлиши (яъни, касб-хунарга эга бўлиши) адолатли бўлиши (яъни, инсоний бўлиши), шундай ахлоқий хислатларга эга бўлиши лозим эдики, яъни меҳрибон, камтарин, жасур, чиройли нутққа эга, ватанпарвар кучли ирода ва бошқалар соҳиби бўлиши зарур эди ⁴.

Куйи

даги жадвалда қадимда кадрланган инсоний хислатлар ифодаланган:

асрлар мобайнида педагогика фалсафанинг буён оламда инсоннинг ўрни ва роли, шахс ва диннинг аҳамияти, баркамол шахс ривож

Шарқ уйқониш даври (IX-XI асрлар) қо (873-950), Абу Райхон Беруний (973-1050), Абу Али Ибн Сино (Авиценна) (980-1037) шундай ижтимоий педагогик Қояларни айтиб ўтганларки, болани Айни гўдаклик чоқиданок тарбиялашни бошлашнинг зарурати, шунингдек боланинг тарбиясига табиат ва атроф-муҳитнинг таъсири, болага катталар, айниқса ота-онанинг таъсири ва бошқа фикрлар кабидир. XV-XVI асрларда Марказий Осиё табиатшунос-файласуфлари, тарихчи, шоир ва рассом-мусаввирлари ўз ижодларида ижтимоий фанларга алоҳида эътибор билан қараб, табиат сирларини ўрганишга интилганлар. Булар қаторида Нуриддин Абдурахмон Жомий (1414-1492), Жалолиддин Давоний (1427-1502), Алишер Навоий (1441-1501), Хусайн Воиз Кошифий (1440-1505) ўз трактатларида инсон ақли-тафаккури, унинг қобилияти, инсоннинг юқори ахлоқий хислатлари, инсонийлик Қоялари, болалар

тарбиясида умуминсоний кадрият ҳисобланади. Шу жумладан, ўзбек тилининг асосчиси улуқ аллома, мусикачи, давлат арбоби, Алишер Навоийнинг ижтимоий педагогик Қоялари юксак даражада инсонпарварлиги билан ажралиб туради. У инсонни бутун коинотда, бу оламда ҳам ягона энг олий мавжудод деб ҳисоблаган. Болани эса оилага қувонч ҳам бахт келтирувчи муқаддас инъом сифатида уйни ёритиб юборади деб ҳисоблайди.

Инсон ўз фарзандинигина эмас, балки келажак авлод бўлган барча болаларни севмоқчи шарт – деб ёзади шоир.

Ижтимоий педагогикага оид фикрларни бизнинг ўзбек олим ва алломаларимиз, маърифатпарваримиз, жадидчилик ҳаракати етакчилари, XX аср бошларида яшаб ижод қилган Маҳмудхўжа Бехбудий (1874-1919), Мунаввар Жори Абдурашидов (1878-1931), Абдулла Авлоний (1878-1934), Абдуқодир шакурий (1875-1943), Хамза Ўакимзода Ниёзий (1889-1929) ва бошқаларнинг асарларида ҳам кўплаб келтириш мумкин.

Ижтимоий педагогиканинг фан сифатида вужудга келишида XX аср 20-30-йиллари алоҳида ўрин тутади. Бу даврда А.Авлоний, А.Шокурий, М.Жори Абдурашидов, Х.Х.Ниёзий, В.Ф.Лубенцова, Н.П.Архангельский, А.Шарафуддинов каби педагогларнинг фаолияти муҳим аҳамиятга молик. Улар аввало, ижтимоий издан чиқиб кетаётган болаларга ёрдам кўрсатиш, яъни бу алломалар айнан ижтимоий педагоглар бўлиб, улар ташкил этган мактаблар, шунингдек, бошқа педагоглар тажрибаларига таянганлар (Алмоий номидаги, Н.Г.Чернишевский номидаги болалар тажриба мактаблари ва бошқа муассасалар ижтимоий педагогиканинг амалий манбаи бўлиб ҳисобланадилар).

Бироқ ўзбекистонда ижтимоий педагогиканинг ривожини амалга ошмади. Бунда аввало, янги иттифоқ совет педагогикаси ва ўша давр педагогикаси ўртасида ажралиш юзага келди. Узоқ йиллар мобайнида ўзбек маърифатпарварлари-педагоглари томонидан тўпланган барча билимлар инкор этилганди. Педагогикада шундай шиор кенг тарқалганди: “Олам зўравонликдир, биз уни илдизи билан қупорамиз”.

Марксист педагоглар томонидан, шу вақтгача бўлган барча педагогика соҳасидаги октябрь тўнтаришигача бўлган асарларни унутиш талаб этилди. 30-йиллар охирида социализм Қалаба қилганлиги эълон қилинди. Шу вақтдан эътиборан ижтимоий муаммолар ҳақида сукут сақлаш шартини мустаҳкамланди. Бу муаммолар алоҳида, енгил ҳал этиладиган, “эскилик саркити” деб баҳоланди. Бу эса ўз ўрнида ижтимоий педагогиканинг фан сифатида ривожланишига йўл бермади.

1991 йил ўзбекистон Республикаси мустақиллиги эълон қилиниши билан педагогиканинг кўпгина соҳаларини, шу жумладан, ижтимоий педагогиканинг ҳам ривожлантириш вазифаси қўйилди.

1997 йил “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”, “Таълим тўқисида” Жонун (1997 йил) қабул қилиниши билан маънавий-ахлоқий тарбиянинг самарали йўлларини топиш, маънавий маданиятни ривожлантириш, шахснинг фуқаро сифатида, эркин тафаккурли шахсни шакллантиришнинг энг самарали йўлларини яратиш мақсадида педагогик фан олдида таълим тизимини демократлаштириш ва инсонпарварлаштириш каби вазифалар қўйилди. Республикада ижтимоий педагогиканинг илмий ва амалий соҳаси эндигина шаклланмоқда. “Ижтимоий педагогика” предмети ҳам эндигина шаклланмоқда.

Мазкур соҳада илмий-тадқиқот ишини юритиш шунчалик долзарбки, бу фан бўйича мамлакатимизда: Маънавият ва маърифат Маркази, “Оила” маркази, нодавлат ҳукуматга қарашли бўлмаган ҳайрия жамқармаси, “Соқлом авлод учун”, Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими қошидаги республика ўқув-методик таълим маркази, Низомий номидаги ТДПУ (мафкура) Қоявий-сиёсий кафедралар ва бошқалар. Республикаимизда ҳар бир навбатдаги йилни ижтимоий муаммолардан бирига бақшиш аънава тусига кирган. Масалан, 2001 йил “Оналар ва болалар йили” деб эълон қилинган. Шу муносабат билан “Ўсмир ва соқлом турмуш тарзи” деб номланган республика методик семинари ўтказилиб, мактабларда “Соқлом турмуш тарзи” предмети киритилиб, соқлом турмуш тарзини шакллантирувчи ижтимоий муаммолар масалалари кўриб чиқилди.

Ўзбекистонда кейинги вақтларда бир катта муаммога бутун бир йилни бақшиш аънавага айланди. Масалан, 1998 йил “Оила йили”, 1999 “Аёллар йили”, 2000 “Соқлом авлод йили”, 2001 “Оналар ва болалар йили”, 2002 йил “Ҷариялар йили”, 2003 “Обод ва соғлом маҳалла йили”, 2004 йилни “Меҳр ва мурувват йили” деб белгилаб, ижтимоий педагогик муаммони амалиётда ҳал этиш йўллари изланмоқда. Бугунги кунда кўплаб эмпирик ва назарий билимлар тўпланган. Уларни тўла англамоқ ва тизимлаштиришни талаб этади. Ўзбекистонда ижтимоий педагогиканинг келгуси ривожланиши етарли даражада эмас. Ўтмиш алломаларимиз, олим-педагогларимиз асарларини янги нуқтаи назардан туриб, ўрганиш, чет эл тажрибаларини ўзлаштириб, Республикаимизга мослаштирилган ҳолда мақсадга мувофиқ қўллаш лозим.

Чет эл ижтимоий педагогикаси эса кўп йиллардан буён ривожланиб келмоқда, ҳозирги вақтда эса бу соҳада жуда кўп муҳим илмий салоҳиятли билимлар жамланган. Шу сабабли ҳам Ўзбекистонда ижтимоий педагогиканинг вужудга келиши ва ривожланишида бошқа мамлакатларнинг тажрибалари муҳим аҳамият касб этади. Бу соҳадаги ривожланиш жараёнида вужудга келган муаммоларнинг таҳлили, илмий билимлар ва чет элдаги амалий фаолиятни ўрганишнинг ўрни бекиёс.

3. Чет эл ижтимоий педагогикаси ривожланиш тарихидан

Ижтимоий педагогика педагогика фанидан ажралиб чиққанига деярли кўп вақт бўлган эмас. Бироқ педагогика фанининг ўзи ҳам мустақил фан сифатида, фақатгина, XVII асрдан бошлаб шаклланган. Бу буюк чех педагоги Ян Амос Коменский (1592-1670) номи ва унинг “Буюк дидактика” асари билан боқлик. Бу асарда педагогиканинг тадқиқот предмет ива принциплари белгилаб берилган. Педагогик жараён қонуниятлари кўрсатиб берилган. Шу билан бирга педагогика тарихининг илдизлари жуда қадимга бориб тақалади.

Илгари таъкидлаб ўтганимиздек, педагогика узок асрлардан буён фалсафа фани доирасида ривожланиб келди. Шу нуқтаи назардан ижтимоий педагогика педагогика фанидан ёш эмас, доимо педагогиканинг ажралмас таркибий қисми сифатида педагогика фани доирасида, у билан бирга ривожланган.

Шу сабабли, ижтимоий педагогика тарихи муаммолари билан шуқулланувчи олимлар ўз тадқиқот ишларини педагогика тарихи, фалсафа ва барча даврлар ва

халқлар ўтмиш алломаларининг педагогик қарашлари билан боқлашлари тасодиф эмас. Агар ижтимоий педагогиканинг ривожланиш даврларига шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, уни бир қатор босқичларга бўлиш мумкин деб ўйлаймиз.

Биринчи – дастлабки - бошланғич боқич. Бу босқич қадимги даврлардан XVII асрларгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу босқичда тарбия амалиёти ва педагогик ижтимоий педагогик қарашларнинг шаклланиш давридир.

Бу босқичда тарбиявий ва ижтимоий воқеликларни вужудга келиши юз берди. Инсон тарбияси бу даврда табиий ҳолатдан онгли фаолиятга айланди. Тарбия назариясининг турли кўринишлари вужудга келади. Ибтидоий жамиятдан феодализм жамиятига ўтилиб, капитал муносабатлари вужудга кела бошлади. Бу ўз навбатида тарбияда турли муаммоларни олдинга суради. Ижтимоий педагогикага оид кўпгина Қоялар узок қадимги антик даврларда олқа сурилган. ўрбдаги Уйқониш даврида эса бола тарбиясида инсонийлик Қояларини илгари суриш ривожлана борди. Бу даврга итальян педагоги, инсонпавари Витторино Да-Фельтре (1378-1446) “Јувонч уйи” деб номланган биринчи мактаб-интернати ташкил этган олимнинг фикрларини киритиш мумкин.

Иккинчи босқич – XVII-XIX асрлар. Ижтимоий педагогика фанини фан сифатида вужудга келиш ва бу фан ривождаги илгор Қоялар билан характерланади. XVIII-XIX асрлар жаҳон маданияти тарихидан буржуа-демократик инқилоби босқичи сифатида жой олган йирик олимлар (педгоглар, файласуфлар, социологлар, психилоглар) ижтимоий педагогик муаммолар ечимини изладилар. Улар жамият ва давлат билан ҳамкорликда бу муаммолар ечимини изладилар. Тарбия масалалари жамиятни қайта ташкил этиш Қоялари билан кўриб чиқилди. Бу даврлар ижтимоий педагогик Қояларида барча инсонлар тенг ҳуқуқли, эркин, озод бўлишлари лозим эканлиги ҳақидаги фикрлар кўтарилган.

Бу босқичда ижтимоий педагогика муаммолари амалий ижтимоий педагогика билан узвий алоқада ривожланди. ўша давр етук педагоглари болаларнинг турли муаммоларига бақишлаб, етим ва қаровсиз болалар учун болалар уйи, боқчалари, мактаб ва бошқа муассасалар ташкил этадилар.

Бутун XIX аср давомида педагогикадан ижтимоий педагогиканинг ажралиб чиқиши жараёни узок давом этди. Шу билан бирга унинг ривожланишига фалсафа ва педагогикадан ташқари психология, социология, антропология (инсон келиб чиқиши ва ривожланиши ҳақидаги фан) тиббиёт ва бошқа фанлар катта таъсир кўрсатди. Ижтимоий педагогиканинг педагогикадан ажралиб чиқиши жараёни билан бирга бошқа жараён ҳам унинг интеграция жараёни (лот. *inteeger* - яхлит) яъни, бошқа фанлар билан бирлашиши давом этди.

XIX аср охирида ижтимоий педагогик – педагогик фаннинг мустақил соҳаси бўлиб ажралиб чиқди. Бу ходиса Адольф Дистевберг, Паул Нотори ва бошқаларнинг номлари билан боқлик.

Учинчи босқич – XX асрнинг бошидан - ижтимоий педагогиканинг мустақил фан сифатида ривожланиш даври. Бу даврни теки сёки ососн давр деб айтиб бўлмайди.

Ўзирги кунгача турли давлатлар олимлари орасида ижтимоий педагогика бошқа педагогик фанлар орасида қандай ўрин тутиши ҳақида тортишувлар мавжуд: у фан ҳисобланадими ёки амалий фаолиятнинг соҳасими; ижтимоий педагогика ва ижтимоий ишлар қандай муносабатлар бор ва бошқалар. Кўпчилик давлатларда “педагогика” ва “ижтимоий педагогика” атамалари ижтимоий

педагогикада умуман ишлатилмайди. Масалан, АҶШ да ўқув юртларида педагогика ўрнига талабалар “таълим фалсафасини” ўргандилар, одамларга амалий-йўналтириш ёрдами соҳаси ижтимоий ишга тааллуқли, бироқ, ижтимоий хизматчилар орасида айнан турли муаммолари мавжуд болаларга ёрдам кўрсатишга хизмат қиладиган мутахассислар бўлса ҳам. Белгияда “ортопедагогика” атамасидан фойдаланилади, у “махсус педагогика” ва “ижтимоий педагогика” тушунчаларига яқин.

Россияда ижтимоий педагогика ривожланиши – фан соҳаси сифатида ҳам ва профессионал амалий фаолият соҳаси сифатида ҳам ва ўқув фани сифатида - ўз хусусиятларига эга.

Ижтимоий педагогикани мустақил фанга ажралиб чиқишида шарт-шароитларни XIX асрнинг К.Д.Ушинский, Л.Н.Толстой каби машҳур педагоглари ва бошқалар асарларида топиш мумкин. XX асрнинг 20-30-йилларида А.СМакаренко, С.Т.Шацкий, В.Н.Сороко-Росинский каби педагоглар фаолиятларида етим бўлиб қолган болаларга ижтимоий-педагогик ёрдам кўрсатишга қарилган эди. Лекин 30-йиллардан кейин социализм Қалаб қилгани эълон қилингандан кейин ҳамма ижтимоий муаммолар иккинчи даражали бўлиб қолди. Уларни ўтмиш сарқитлари деб атаб улар ҳақида гапирмасликка ҳаракат қилинди.

XX асрнинг 90-йилларида Россияда ижтимоий психологиянинг ривожланиши янги даври бошланди. Улар бу йилларда “юқоридан” императив (лот. imperativus - фармон) яъни, эътирозларни қабул қилмайдиган, танлашга йўл қўймайдиган, киритилган.

Бу ижтимоий психологиянинг илмий ва амалий соҳалари бир вақтда бири-биридан ажралган ҳолда ривожланишига олиб келди. Амалиёт фанга таяна олмади, чунки фан хали амалда йўқ эди, фан ҳақида ҳеч нарсани билиб бўлмас эди, чунки амалий фаолият фақатгина эндгина шаклланар эди. Бу ижтимоий педагогиканинг ўқув фани сифатида ташкил топишида ҳам таъсирини кўрсатди. Бу ҳам ижтимоий-педагогик фаолият ва фан ривожланиши билан бир вақтда содир бўлди. Фаннинг ва амалиётнинг ташкил топмаганлиги “ижтимоий педагогика” фанида бугунги кунда ҳам кўплаб ҳал қилинмаган, тортишувли масалалар бор. Бу объектив ҳолатлар ижтимоий педагогиканинг фан сифатида ривожланишини секинлаштирадиган омиллар ҳисобланади. Лекин амалиёт талаблари Россияда шунчалик жиддий ва долзарб Эдики, натижада фаннинг бу соҳаси билан кўплаб илмий жамоалар шуҚуллана бошладилар.

Россия таълим академияси ижтимоий педагогика Маркази (РАО), ижтимоий таълим Академияси Москва, Санкт-Петербург, Тула, Екатеринбург ва бошқа университетларида “ижтимоий педагогика” факультетлари ташкил этилди.

В.Г.Бочарова, М.А.Галагузова, А.В.Мудрик каби ва бошқа олимлар ижтимоий педагогика бўйича назарий тадқиқотлар олиб борадилар. Ижтимоий педагогика билан бир вақтда XX аср 90-йилларида Россияда ижтимоий ишлар институти киритилди. Ижтимоий ишчиларнинг вазифаси аҳолининг ижтимоий ҳимояланмаган қисмига ёрдам кўрсатиш бўлди.

Ижтимоий педагогика ва ижтимоий ишларнинг ривожланиш тарихи бири-бирига жуда яқин. Биринчи навбатда уларни маданий-тарихий анъаналари, алоҳида Қамхўрлик ва эътиборни талаб қилувчи одамларга муносабатлари уларни бирлаштиради. “Меҳрибонлик”, “ҳайрия”, “ёрдам кўрсатиш” ва бошқа тушунчалар ижтимоий педагогика ва ишларда кенг фойдаланилиши бежиз эмас.

Аммо улар яққол ифода этувчи ўзига хосликка ва фарқларга эга. Уларнинг умумийликлари ва ўзига хосликлари нималардан иборат: биринчи навбатда бу уларнинг объекти ёки адресатига тааллуқлидир.

Ижтимоий ишчи кўз олдида инсон бўлади, лекин ҳар қандай эмас, фақатгина инсонга муваффақиятли бўлиши, фаровонлиги, жамиятнинг ҳақиқий аъзоси, текис ҳаёт кечиришида муаммолари бўлган инсон бўлади.

Инсоннинг ҳаёти давомида юзага келадиган муаммолар ҳар бир одамда учрайди. Улар психологик, тиббий, ҳуқуқий, моддий ва бошқа хусусиятли бўлиши мумкин. Улар инсонга боқлиқ бўлмаган ташқи омиллар (экологик, ижтимоий, техноген, миллатлараро ва бошқа катаклизмалар) ёки ички шахслараро муаммолар (жисмоний ёки психик ривожланишида соғлиғи яхши эмаслиги) билан боқлиқ бўлиши мумкин. Шундай қилиб, ижтимоий ишлар объекти ижтимоий ҳаёти давомида, ёрдамга муҳтож бўлган инсон ҳисобланади деб айтишимиз мумкин, яъни инсон ёшидан қатъий назар ижтимоий объектдир.

Ижтимоий педжагогика эса унинг ижтимоийлашиши – индивиднинг ижтимоий субъектга айланиши жараёнида ёрдам кўрсатилиши керак бўлган бола билан шуғулланади, яъни бола шаклланаётган, ривожланаётган шахс.

Бу объектларни таққослаш ана шу икки фанни нималар яқинлаштиришини (ижтимоий ҳаёт жараёнида ёрдам кўрсатиш) ва объектни фарқ қилишини (катта одам ва бола) яққол кўрсатади. Бу нуқай назардан ижтимоий ишларда ёрдам кўрсатилаётган одамни одатда мижоз деб аташлари, ижтимоий педагогикада эса одатда бола сўзи ишлатилиши ҳам буни тасдиқлаши мумкин.

Шундай қилиб, турли мамлакатларда тарихий ва маданий анъаналари, жамиятнинг ривожланиш даражасига, педагогика ва ижтимоий педагогиканинг ривожланишига қараб терминологияларида ҳам ва тушунчалари мазмунида ҳам ўз фарқлари бор. Аммо уларни бирлаштирувчи нарса ҳам бор.

Умумийлиги шундан иборатки, ҳар қадай жамият ҳам “доимий муаммоларни” ривожланиши тарбия ва таълими, айниқса камчиликлари ва муаммолари бўлган болаларнинг муаммоларини ҳар доим ҳал этиб келган, ҳал этмоқда ва ҳал этади.

Ижтимоий педагогикага биринчи навбатда немис фани педагогикаси ривожланиши тарихи катта хисса қўшган, шунинг учун Германияда ижтимоий педагогиканинг ривожланиши тарихини кўриб чиқамиз, унинг тарихи 100 йилдан ошиқроқдир.

“Ижтимоий педагогика” атамаси 1844 йили К.Магер томонидан тарбия ҳақидаги очиқ илмий мунозарага киритилган ва кейинчалик А.Дистервег томонидан тарқатилган. Ана шу тушунча пайдо бўлган пайтдан ҳозирги кунгача немис адабиётларида уни иккита турлича талқини мавжуддир.

Биринчи талқин (К.Магер) - ижтимоий педагогика тарбиянинг ижтимоий томони билан бирор-бир умумийликка эга. **Иккинчи талқин** (А.Дистервег) - ижтимоий педагогика маълум ижтимоий шароит, вазиятларда педагогик ёрдам сифатида иштирок этади.

Биринчи йўналиш вакиллари

К.Магер, XX асрда – П.Наторн (20-йиллар), Е.Борнеманн, Ф.Шлипер (60-йиллар), Д.Пегелер (80-йиллар) ва бошқалар бўлган. Пауль Наторн (1854-1924) ижтимоий педагогкани умумий педагогиканинг бир қисми, объекти сифатида қарайди.

П.Наторн ижтимоий педагогиканинг учта асосий вазифаларини кўрсатади: биринчиси – боланинг жинсий ҳаёти билан боқлиқ, унинг ҳаётида оиласи даврасида ва атрофидаги яхши одамлари билан алоқада ривожланади.

Иккинчиси – иродаси билан боқлиқ у мактабда шаклланади ва билим беришни амалга ошириш билан боқлиқ, шу билан бирга болада эмоционал, ижтимоий ва моторли (ҳаракатланиш) қобилиятлари ривожланади. Учинси - ақл – умумийликда очиб берилади.

П.Наторн ижтимоий педагогикани ҳамма ёш одамлар учун педагогик деб ҳисоблаган, унинг вазифаси – ёшларда бирдамлик ва жамоатчилик асосларини тарбиялаш ҳисобланади. П.Наторн фикрини давом эттириб бу йўналишнинг вакиллари ижтимоий педагогикани интегратив (бирлаштирувчи) фан сифатида қарайдилар. Шу мазмунда Е.Борнеманнинг талқин қилиши эътиборга лойиқ, у ижтимоий педагогикани даволаш педагогикасини, иқтисодий педагогикани ва бошқаларни бирлаштирувчи фан сифатида қарайди. Унинг вазифалари – ижтимоий гуруҳлар ва ижтимоий жамиятда индивидуал мустақилликка ёрдам кўрсатиш. Жамиятнинг маданияти ва инсонпарварлик ривожланиши ҳақида қайқуришдан иборат. ўзининг қўшилувчанлиги сабабли ижтимоий педагогика тарбиянинг ҳамма соҳаларига кириб боради, яъни у педагогиканинг тамойилларинидан бири сифатида иштирок этади. Шундай қилиб, ана шу талқинга биноан ижтимоий педагогика тарбиянинг тамойили сифатида иштирок этади. Иккинчи ёндошиш А.Дистервег (40-50й, XIX аср), Г.Ноль, Г.Боймер (XX аср 20-30 йил), К.Молленгауэр (50-йиллар) ва бошқалар асарларида акс эттирилган. А.Дистервегдан бошлаб бу йўналиш вакиллари ишчи синфининг ижтимоий ҳимояланганлиги, халқ таълими, бошпанасизлар каби ўз даврларининг ижтимоий масалаларига жавоб топишга ҳаракат қиладилар.

Герман Ноль (1879-1960) ижтимоий педагогиканинг вазифаси агарда оила ва мактаб бирор-бир сабабга кўра ўз вазифаларини бажара олмай қолганда зарур бўладиган шошилиш тез ёрдам кўрсатишдан иборат деб ҳисоблайди. Г.Полнинг фикри П.Наторнникидан анча ишончли, аниқ ва амалий кўринади.

Унинг Қоялари 1922 йили қабул қилинган ёшларнинг хайрия кўрсатиш фаолиятлари ҳақидаги қонунда ўз аксини топди – бу ёшларни мактабдан ташқари бошқарадиган Германиядаги биринчи давлат ҳужжати эди. Шу даврдан бошлаб ижтимоий педагогика амалда “шошилиш ҳолатлар педагогикаси” бўлиб қолди, у ёшларни тарбиялашда оилада ва мактабда мавжуд бўлган камчиликлар ўрнини тўлдириши керак бўлган. Гертруда Боймер биринси йўналиш тарафдорларидан фарқли равишда ижтимоий педагогикани педагогиканинг тамойили эмас, балки ташкилий қисми деб ҳисоблаган. Оилада ва мактабда тарбияга тааллуқли бўлмаган ҳамма нарса ижтимоий педагогиканинг муаммоси демакдир деб ҳисоблайди у.

К.Молленгауэр бошпанасизлик ҳақидаги тушунчани ривожлантиради. Агарда алоҳида ижтимоий институтлар боланинг бу муаммосини ҳал эта олмас экан деб ҳисоблайди у, унда тарбиянинг учинчи йўналишини яратиш зарурлиги юзага келади – давлат ёрдамини дейди у.

Шу билан бирга ижтимоий педагогика маданий мазмунини етказиш билан эмас, балки ўсиб келаётган авлоднинг ривожланиши ва жамиятга қўшилиши жараёнида юзага келадиган муаммоларни ҳал этиш билан шуқулланиши керак, деб ҳисоблайди.

Ўозирги вақтда ижтимоий педагогиканинг асосий йўналишлари тўла ишлаб чиқилган бўлса ҳам, аммо бу ҳали ҳамма муаммолар ўрганилиб бўлмаган деб ҳисоблайдилар.

Ижтимоий педагогика назариясининг умумий кўриниши ҳали ҳам ноаниқлигича қолиб келмоқда, деб ҳисоблайдилар ҳозирги давр немис олимлари. Улар бундан кейин ҳам шундайлигича қолади, чунки аралаш фикрларнинг (психология, социология, ижтимоий ишлар ва бошқалар) давом этиб келаётган дифференциацияси (лот. differetia - фарқлаш) ижтимоий педагогика назариясини тўла тасвирлаб бериш имконини бермай келаяпти. Бу ҳолат ҳар қандай фаннинг ривожланиши жараёни учун табиийдир. Бошқа томондан эса бу ижтимоий педагогика назарий мунозаралари майдони ХХІ асрда анча кенгайди деганини билдиради.

Ижтимоий педагогиканинг фан сифатида ривожланиши билан бирга Германияда ижтимоий педагогика соҳасида мутахассислик профессионал фаолият соҳаси ҳам фаол ривожланади (яъни, ижтимоий педагог). 1908 йилдан бошлаб махсус педагогларни тайёрлаш бошланди, ХХ асрнинг 70-йиллари бошларига келиб Германия университетларида олий маълумотли ижтимоий педагогларни тайёрлаш бошланди.

Шуни айтиш керакки, Германияда ижтимоий педагог билан бир қаторда ХХ аср давомида билим ва амалий фаолият мустақил соҳаси сифатида ижтимоий ишлар ҳам фаол ривожланиб келди.

Аммо ижтимоий педагоглар ва ижтимоий ишларда профессионал фаолиятда кўпгина умумийликлар мавжуд, шунинг учун Германияда улар ягона стандарт билан бошқарилади. Бу стандартда бу мутахассисларнинг номлари синонимлар сифатида дефис орқали ёзилади: ижтимоий ишчи - ижтимоий педагог.

Глоссарий - луғат

Ижтимоий иш - аҳолининг ижтимоий ҳимояланган қатламларига ёрдам кўрсатиш ҳисобланади. Ижтимоий ишларнинг объекти инсон ҳисобланади, лекин ҳамма эмас, балки фақатгина муаммолари бўлганлари (экологик, ижтимоий, техноген, миллатлараро кескин ўзгаришлар, бурилишлар натижасида) ёки соқлом бўлмаган, жисмоний ва психик ривожланишида нуқсонлар бўлганлар ҳисобланади.

Маданият – жамиятнинг тарихий маълум бир ривожланиш даражаси, ижодий куч, инсон қобилияти одамлар ҳаётининг фаолияти шаклини ташкил этиш усули, асосан улар томонидан яратилажак моддий ва маънавий қадриятлар билан белгиланади.

Мурувват кўрсатиш - муҳтожларга ёрдам, хайр-саҳоват - алоҳида шахслар ёки ташкилотлар томонидан муҳтожларга ёки аҳоли ижтимоий гуруҳларига беминнат ёрдам бериш. Раҳм-шавқат, марҳамат, раҳмдиллик – барчага ёрдам бериш ёки ўзгаларни кечирish, Қамхўрлик қилиш, инсонпарварлик.

Хайрия (Муҳтожларга ёрдам, хайр-саҳоват) - муҳтож одамларга ёки аҳолининг ижтимоий гуруҳларига хусусий шахслар ёки ташкилотлар томонидан бепул текин ёрдам кўрсатиш.

Меҳр-саҳоват - (раҳм, шавқат, марҳамат, раҳмдиллик) - раҳмдиллик, одамийлик, инсонпарварлик юзасидан кимгадир ёрдам кўрсатиш ёки кимнидир кечирish.

**4-МАВЗУ: ХАЛҚ ПЕДАГОГИКАСИ ВА ОММАВИЙ АМАЛИЙ
ТАРБИЯНИНГ ЗАМОНАВИЙ ШАРОИТЛАРДАГИ ҲОЛАТИ**

Т\р босқич	БАЖАРИЛАДИГАН ИШ МАЗМУНИ	Амалга оширувчи маъсул
1-босқич	<p>Дарс мақсади: талабаларга ўзбекистон ва чет элда ижтимоий педагогика фанининг ривожланиш тарихи хақида тушунча бериш.</p> <p>Идентив мақсадлар:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Марказий Осиёда маърифатпарварлик ғоялари ва халқ педагогикасини изоҳлайдилар. 2. Халқ педагогикаси концепцияси ва унинг ўзига хос хусусиятлари айтадилар. 3. Халқ педагогикасида оила, болалар ва ота-оналар муаммоларини гапирадилар. 4. Халқ педагогикаси амалда. 	Ўқитувчи
2-босқич	<p>Асосий тушунчалар: халқ педагогикаси, халқ оқзаки ижодиёти, мақоллар, ҳикматли сўзлар, эртақлар, дostonлар, кўшиқлар.</p> <p>Воситалар: проектр, компютр.</p> <p>Метод ва усуллар: амалий машғулот, кўрсатиш, тушунтириш.</p>	Ўқитувчи
3-босқич	<p>Гуруҳда ишлаш.</p> <p>Оила ва оилавий муносабатлар педагогикаси – мураккаб жараёнدير. Агарда замонавий терминологиядан фойдаланадиган бўлсак, унда оила нималарни бажарариши кераклигига халқ ўз шахсий тажрибасида ишонч ҳосил қилган деб айтиш мумкин.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Болаларга тарбиявий таъсир кўрсатиш одатлари, анъаналари, методларини аниқлаб конструктив методини. 2. Болаларнинг дам олиш, меҳнат қилиш ва ўқув машғулотлари тартибини ўрнатиб ташкилотчилик вазифасини. 3. Ота-оналар, ота-оналар ва болалар, болаларнинг ўзлари ўртасида, яқинлари, қариндошлар ва кўшиқлар ва шу кабилар билан тўғри ўзаро муносабатлар қоидаларини ишлаб чиқиб коммуникатив вазифасини. 	Талаба
4-босқич	<p>Мустаҳкамлаш ва боҳолаш учун саволлар:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ижтимоий педагогик фаолият. 2. Халқ педагогикасида оила, болалар ва ота-оналар муаммолари. <p>1.1. XX асрда Шарқ мутафаккирлардан халқ педагогикасига ўз ҳиссаларини қўшган олимларни</p>	Ўқитувчи- талаба

	<p>аниқланг.</p> <p>А) А. Авлоний, Фитрат, Мунаввар Қори. Б) Фурқат, Фитрат, Бехбудий В) А. Авлоний, Гулханий, Чўлпон Г) Ғ.Ғулом, Кошифий, Ойбек</p> <p>1.2.Халқ педагогикасига қайси жанрлар киради. А) Асар, достон, ривоят Б) Мақол , эртак, топишмоқ, достон В) Масал, хикоя, лапар Г) Латифа, роман, достон</p>	
5-босқич	<p>Умумий якуний хулосалар чиқариш: Мақсадга эришилди. Вазифалар бажарилди.</p> <p>Мустақил иш топшириқлари қилиб , талабаларга адабиётларни таҳлил қилиб келиш интернет тармоғидан маълумот топиб келиш топширилди.</p>	Ўқитувчи

Режа:

1. Марказий Осиёда маърифатпарварлик ғоялари ва халқ педагогикаси.
2. халқ педагогикаси концепцияси ва унинг ўзига хос хусусиятлари.
3. Халқ педагогикасида оила, болалар ва ота-оналар муаммолари.
4. Халқ педагогикаси амалда.

Асосий тўшунчалар: халқ педагогикаси, халқ оқзаки ижодиёти, мақоллар, ҳикматли сўзлар, эртаклар, достонлар, қўшиқлар.

1. Марказий Осиёда маърифатпарварлик ғоялари ва халқ педагогикаси

Халқ педагогикаси - халқнинг умумий маънавий маданиятини ташкил қилувчи ва ажралмас қисмидир. Буюк рус педагоги К.Д.Ушинскийнинг “рус халқида тарбия халқнинг ўзи қанча вақтдан бери мавжуд бўлса шунча пайтдан бери мавжуддир” деб айтган гапи тўлалигича бошқа халқларга ҳам тегишлидир. Шу билан бирга улар халқ педагогикаси узоқ қадим замонда юзага келган, улар тарихий илмий педагогикадан илгари бўлган ва унинг эртанги шаклларига таъсир кўрсатган деб ҳисоблайдилар. Марказий Осиё халқлари педагогик илмлари ривожланиши тарихини таҳлил қилиб ўрганиб чиқиш педагогиканинг биринчи расмий белгилари халқ ҳаёти, халқ педагогик маданиятининг бевосита таъсири остида пайдо бўлганлигини кўрсатади.

Халқ педагогикаси умуман халқнинг орзу-умидлари, унинг ўсиб келаётган авлодни тарбиялаш ва ўқитиш ҳақида тасаввурларини ифода этади.

Ал Форобий, Ибн Сино (Авиценна), Беруний, Жомий, Умар Хайём, Саъдий, Навоий, Авлоний ва бошқа маърифатпарварларнинг меросларини таҳлил қилиш, уларнинг тарбия ҳақидаги умуман Қоялари, хусусан оилавий тарбия ҳақидаги Қоялари. Халқ педагогикаси тарихидаги ифода этилган Қоялар ва фикрлар билан узвий боқланиб кетганлигини кўрсатади: мақоллар, маталлар, эртаклар, ривоятларда.

Ижтимоий-педагогик нуқтаи назардан Абу Наср ал-Форобийнинг психология бўйича, этика ва эстетика бўйича асарлари катта қизиқишга эга. Инсонни ижтимоий мавжудод сифатида қараб Форобий шахснинг маънавийлик сифатлари

ижтимоий муҳит ва тарбия таъсири остида юзага келади, деб ҳисоблайди. “Инсон – деб ёзади у – энг бошидан бошлаб табиатдан яхши ёки ёмон бўлиб худди шундай у туқма тўқувчи ёки ёзувчи бўлиб туқилмайди”⁵.

Фаробий Ибн Синонинг ва Берунийнинг ижтимоий-педагогик қарашларига катта таъсир кўрсатади. Ибн Синонинг педагогик дунёқарашлари унинг кўплаб асарларида ўз аксини топган. Маънавий тарбия ҳақида гапирар экан Ибн Сино инсонда ҳақгўйлик, адолатлилик, ҳалоллик каби сифатларни юксак баҳолайди ва “Халқнинг маънавийлик хусусиятлари ва адолатлиликка чорлайдиган унинг неча асрлик анъаналарини ҳисобга олиш керак. Чунки адолатлилик – инсоннинг ишлари энг яхши бегадир”⁶ деб маслаҳат беради.

Буюк хоразмшунос Беруний асарларида тарбия ҳақида кўплаб ажойиб фикрлар айтилган. “Ўтган аждодлар хотиралари” (“Хронология”) текширишларида қомусий олимпурли халқлар ва даврлар календар системаларини таърифлаш билан бир қаторда ҳақиқат ва ёлқон, яхши ва ёмон, камтарлик ва кеккайиш, билимлилик ва нодонлик, яъни маънавийлик муаммоларини ўрганади.

Ўрта аср бошлари ёрқин мутафаккирларидан бири Рудакий бўлган. Унинг мақол ва ривоятлар кўринишиданги кўплаб поэтик сатрлари халқ педагогикасини бойитиб халқ оғзаки ижодиёти дурдоналари қаторига кирди. У “инсон ақлининг гули – бу билимдир” ва “дунёда билим каби муҳим мева йўқдир” деб айтади. Ўрта аср бошлари ижтимоий-педагогик мерослари ҳақида гапирганда Носир Хисравни (1004-1088), “Маърифат китоби” ва “Бахт ҳақидаги китобининг” муаллифи, шоир, ёзувчи ва файласуф ҳақида гапириб ўтилмаса бўлмайди.

“Маърифат китоби” да “ўз-ўзини англаш”, “яхши ва ёмон сифатлари” боблари бор, улар ўзига хос ўзини тарбиялаш дастури ҳисобланади. Муаллиф инсонни тўғри тарбиялашга халақит қиладиган етгита (ёмонлик) тўсиқларни айтади: такаббурлик, айёрлик, бефахмлик, очкўзлик, Қазаб, Қараз, шахвонийлик. У ўзининг етгита “ярамас дўстларини эсан чикаришни” маслаҳат беради, уларнинг ўрнига эса бошқаларини – юксак, олийжаноб улар учун камтарлик, ҳалоллик, сабр-тоқат, оддийлик, шукроналик, саҳийлик ва меҳрибонлик асосий ҳисобланганларини топиш керак дейди. У насиҳатларини шундай яқунлайди: “Бундан кейин ишончли дўстлар билан бўлгин, очкўз душманлардан бир умрга ажралгин”.

XI-XII асрларда хусусан, педагогик талқинлар ҳам пайдо бўлади, улар Марказий Осиё ва Қозоғистон халқлари педагогик маданияти ривожланишига катта таъсир кўрсатган.

Бурхониддин Зарнуджи “ўқувчига билим олиши йўлидаги насиҳатлари” ўзига хос педагогика дарслигида ўқитиш жараёнини ташкил этиш бўйича тавсиялар беради. “Билимга интилиш, - деб ёзади олим - ҳар бир мусулмон учун зарур мажбурияти ҳисобланади”.

Ўзбек адабиёти асосчиси ҳисобланган мутафаккир - тараққийпарвар арбоб Алишер Навоийнинг (1441-1501) педагогик Қоялари аҳамияти жуда катта бўлди. ўз халқини чуқур севган демократик ва инсонпарвар Қоялари инсонга муҳаббат, ҳалоллик, адолатлилик, ёрқин келажакка ишончи ҳақидаги халқ ҳикматли сўзлари, ривоятлари билан боқланиб кетади. Халқ ҳатто ўзининг буюк олими ҳақида эртақ ва афсоналар яратиб халқ поэтик ижодиётини шакллантирувчиси сифатида унинг

5

6

образини абадийлаштирадилар. Мутафаккир олимларнинг, шоирларнинг кўплаб насихатлари халқнинг турмуш, ҳаёт тажрибалари асосида ишлаб чиқилган ҳикматли сўзлари билан жуда ҳам аниқ мос келади. “Кийимсиз ўтирганда ҳам тўғри гапириш керак”, “Ёлқон гапириб яшагандан кўра тўғри гапириб ўлган афзал”, “Агарда сен ҳар доим тўғри гапириб келган бўлсанг кейин ҳам сенга ишонадилар”, “Биринчи бор ёлқон гапиришдан ўзингни сақла, шунда кейинги ёлқонларда сени фош этишларидан қўрқмайсан” ва шу кабилар. Дўстлик ҳақидаги олим ва шоирларнинг фикрлари халқ ҳикматли сўзлари билан мос келади. Рудакий дунёдаги энг кучли хафа бўлиш бу яхши дўстидан ажралиш, деб ҳисоблайди: “Агарда дўстларинг мингта бўлса б укам деб ҳисобла”, (халқ ҳикматли сўзлари), “Йигит учун мигта дўст ҳам кам”. Тусий шундай дейди: “Дўст деб билишдан олдин сен уни синаб кўр” (халқда шундай дейдилар: “Дўст бошига ташвиш тушганда, мард эса жангда синалади, бурч эса - ҳалоллик билан”). Хисрав “Дўст бўлиш – яхши иш, дўстликка содиқ бўлиш эса – буюк ишдир” деб ҳисоблайди. (Халқда “Хазина излагандан кўра дўстликни сақлаган яхшироқ” дейилади). Шерозий “Яхши дўст айбингни юзингга айтади, ёмон дўст уларни бошқаларга айтади” деб эслатади (халқда “танбеҳ бериш - дўстларинг совқаси” “дўстинг айтган ҳамма гаплар яхшиликдир”). Хисрав “Мунофиқ, кеккайган дўстдан кўра сен содиқ итни афзал кўр”, деб маслаҳат беради. (Дўстнинг иккиюзламачилиги – даволаб бўлмас касалликдир”, “Сен охирги бурда нонингни бўлашиб еганингни эсидан чиқарган дўст ўлсин”) ва шу кабилар. Шундай қилиб, Марказий Осиё халқларининг педагогик нуқтаи назарлари бошқа халқларда бўлгани каби узок ўтмишда юзага келган. Тарбия ҳақидаги халқ донишмандлиги ҳам халқнинг оилавий тарбия кўп асрлик педагогик маданияти ва тажрибалари ифодаси ҳисобланади.

2. Халқ педагогикаси концепцияси ва унинг ўзига хос хусусиятлари

Халқ педагогикаси муаммоларини илмий текширишлар тарихини ўрганиб чиқиш тарбиялашдаги халқ тажрибасини ижтимоий-тарихий ҳодиса сифатида ўрганиш ҳамма тарихий ривожланиш босқичларида ўтмиш ва ҳозирги даврнинг педагоглари илмий қизиқишлари доирасига кириб келганлигини кўрсатади. Буюк чех педагогик Я.А.Коменский (XVII аср) “Оналар мактаби” Қоясини айнан оилавий тарбия тажрибасига таяниб асослаб берди. Машхур швейцариялик педагог Г.Псеталоцци ҳам ўзининг “оналар учун китобини” Швейцария халқ педагогикаси тажрибаларини умумлаштириб яратган. У оилада бошланган табиийликка мос тарбиялаш кейинчалик мактабда давом эттирилиши керак деб ҳисоблайди. Буюк рус педагоги К.Д.Ушинский (XIX аср) халқ педагогикасининг тарбиявий имкониятларини юқори баҳолаган. “Халқ ўзи яратган ва халқ бошланишларига асосланган тарбия – деб ёзади у – абстракт Қояларга асосланган энг яхши системаларда ҳам бўлмаган тарбиявий кучга эга”⁷.

“Халқчиллиги бўлмаган халқ - бу қалбсиз тана” деган тамойилга чуқур ишонган ва бу тамойилга асосланиб халқчиллик Қоясини асослаб берган. Халқнинг одатлари, маросимлари ва анъаналарини яхши билиб, у “аждодлар донишмандлиги – авлодлар учун кўзгу” деган хулосага келади ва шунинг учун халқ тарбиясини маъқуллайди, чунки у халқ ривожланиши жараёнида тирик намуна ҳисобланади.

В.А.Сухомлинский халқ педагогикаси моҳиятини чуқур ўрганиб маънавийлик Қояларини ва ундан келиб чиқадиган халқнинг педагогик нуқтаи назарларини ўрганиш зарурлиги ва муҳимлигини таъкидлайди. У халқ педагогикасининг бойлиги ва катта амалий аҳамиятга эга эканлигига қарамай уни керакликча ўрганилмаяпти, бу муаммо бўйича чуқур текширишлар олиб борилмаяпти деб ҳисоблайди. “Халқ педагогикаси ҳақида хали ҳеч Ким жиддий ўйламаган ва шунинг учун ҳам бу педагогикага катта ташвишлар келтиргандир – деб ёзади у – мен ишонаман, халқ педагогикаси – бу халқнинг маънавий ҳаёти жамланган марказдир. Халқ педагогикасида миллий хусусиятлар, халқ қиёфаси кўрсатиб берилади”⁸.

Халқнинг хусусиятлари, халқнинг қиёфаси, унинг хаёллари ва орзулари, маънавий Қоялари, айниқса, у яратган эртақларда, дostonлари, афсона, қисса, эпослари, ривоят, мақолларида яққол намоён бўлади.

Халқ педагогикаси масалалари бир қатор олимларнинг текширишлари предмети бўлган. Уларнинг ҳар бири халқ педагогикаси назарияси ва амалиётига ўзининг хиссасини қўшган. Г.Н.Волков (XX аср) халқ педагогикаси муаммоларини ҳар томонлама ва анча чуқур ўрганган олимлардан ҳисобланади, у “Чуваш халқ педагогикаси” ва “Этнопедагогика” монографиялари (1974) муаллифи ҳисобланади. Бу тадқиқотчининг асарлари региональ чуваш халқ педагогикаси чегараларидан анча кенг олинган, улар халқ педагогикаси концепциясини умуман шаклланишида, хусусан тарбия предмети, педагогик асослари, метод ва воситаларини шакллантиришда катта рол ўйнайди. Г.Н.Волков педагогик адабиётларда биринчи бор “этнопедагогика” атамасини ишлатди, уни ўсиб келаётган авлодни тарбиялаш бўйича халқ оммасининг тажрибаси ҳақида, уларнинг педагогик дунёқарашлари ҳақидаги фан, турмуш педагогикаси ҳақидаги фан, оила, авлод, уруқ, халқлар ва миллат педагогикаси ҳақидаги фан сифатида белгилайди. Этник педагогика тарихий шароитлар таъсири остида юзага келган миллий характернинг хусусиятларини ўрганади.

XX аср 70-80-йиллари педагоглари Г.Н.Волков киритган “этнопедагогика” тушунчасини тўғри деб ҳисоблайдилар, чунки “халқ педагогикаси тажрибага ва унинг таърифига тааллуқли бўлса, этнопедагогика эса – назарий фикр доираси фан доираси билан боқлиқдир”⁹.

Халқ педагогикаси бўйича кўплаб қизиқарли текширишлар ўтказилган. Мисол учун, Сафаров.Н.С. ўзининг “Ўзбекистоннинг халқ педагогикаси илқор Қоялари ва тажрибалари” (1989) номли монографиясида ўзбек халқ тарбияси асосий йўналишларини ўрганиб бу жараённинг миллий ўзига хосликларини кўрсатиб ундан ўзбек кўп болалик оиланинг алоҳида ролини таъкидлайди.

У ҳозиргача сақланиб қолган ўзбек оиласининг “кўп қатламлилиги” халқ тарбияси Қоялари ва тажрибалари асосий сақловчи ва етказувчиси бўлганлигини исботлайди. Халқ педагогикасини маълум даражада мустақиллик даврида яратилган китоблар ҳам тўлдирмоқда: Хайдаров.М. Этнопедагогика _____ Мунавваров.А.К. “Оила педагогикаси”. Т. 1994; Мусурмонова.О, Баубекова.Г. “Ўзбек халқ педагогикаси”. Т. 2000. Мисол учун, Мусурмонова.О ва Баубекова.Г. “Ўзбек халқ педагогикаси” ўқув қўлланмасида, ўзбек халқ педагогикаси бўйича мустақиллик йилларида биринчи ўқув қўлланмаси бўлган китобларида этнопедагогиканинг юзага келишини, унинг предмети, мазмуни ва методларини

8

9

янги қарашларни очиб берадилар. Биринчи бор бундай қўлланмада ҳадислар, ҳамда ўзбек миллий ўйинлари, мақол ва маталлари, халқ қўшиқлари ва эртаклари хусусиятлари ўрганилади. Муаллифлар ўзбек халқ педагогикасини мазмунини ҳозирги шароитларда ўсиб келаётган авлодни маънавий ва баркамол ривожланган қилиб тарбиялаш орқали очиб берадилар.

Халқ педагогикасининг энг муҳим амалий томони унинг ҳаёт билан, ёш авлодни тарбиялаш ва ўқитиш амалиёти билан боқлиқлиги ҳисобланади – деб ҳисоблайдилар Мусурмонова.О ва Бадбекова.Г.

3. Халқ педагогикасида оила, болалар ва ота-оналар муаммолари

Халқнинг муҳаббат, оила, болалар ва ота-оналар ҳақидаги тасаввурлари кўп асрлик турмуш тажрибалари асосида юзага келган. Бу тасаввурлар бирлаштирилган ва педагогик ўйлаб чиқилган, амалиётда, ҳаётда синовдан ўтган хулқ қоидалари, маслаҳатлар, тавсиялар тўпламида ўз ифодасини топган, улар халқ педагогик маданияти етуқлиги ва бойлигини билдиради.

Оиланинг халқ намунаси

Оила ва оилавий муносабатлар педагогикаси – мураккаб жараёнлиқ. Агарда замонавий терминологиядан фойдаланадиган бўлсак, унда оила нималарни бажарариши кераклигига халқ ўз шахсий тажрибасида ишонч ҳосил қилган деб айтиш мумкин.

1. Болаларга тарбиявий таъсир кўрсатиш одатлари, анъаналари, методларини аниқлаб конструктив методини.
2. Болаларнинг дам олиш, меҳнат қилиш ва ўқув машқулотлари тартибини ўрнатиб ташкилотчилик вазифасини.
3. Ота-оналар, ота-оналар ва болалар, болаларнинг ўзлари ўртасида, яқинлари, қариндошлар ва қўшиқлар ва шу қабилар билан тўғри ўзаро муносабатлар қоидаларини ишлаб чиқиб коммуникатив вазифасини.

Булар ҳаммаси аста-секинлик билан оилавий муносабатлар тизимини яратади. Оила энг интим жамоадир. ўзининг кўнглидаги фикрларини бола фақат ота-оналарига айтиши мумкин, айниқса сирларини онасига айтади. Оиладаги ўзаро муносабатлар жуда нозик ва қалтис ишдир, чунки у қариндошлиқ ришталари билан боқланган жамиятнинг бирламчи жамоаси билан боқлиқ бўлади. Бу ерда оила ичидаги ўзаро муносабатлар амалга оширилади. Оила ва оиланинг тарбиячилик вазифалари аниқланади. Унинг болаларга позитив таъсирини кучайтириш учун шароитлар яратилади. Оиланинг ва оилавий тарбиянинг ана шу ва бошқа хусусиятлари ҳар доим халқнинг диққат марказида бўлган, булар ҳаммаси Мараказий Осиё халқлари халқ педагогикаси меросларида ўз аксини топган.

Халқ кўплаб авлодлар тажрибаси асосида оиланинг асосини - ўзаро муҳаббат ташкил этишига ишонч ҳосил қилган. Шунинг учун шундай умумий ҳаётий фикр пайдо бўлган: “Севгисиз оила – бу илдизсиз дарахтдир”.

Севги муаммоси оилавий тарбия педагогикаси учун ҳар доим муҳим бўлган. Йигит ва қизлар ўртасидаги ёрқин ва соф дўстлик одатда олий инсоний ҳиссиёт – севгига айланади. Халқ донишмандлиги севгининг ҳар қандай кўринишига катта одоб билан ўз муносабатини билдиради.

Севгига авайлаб муносабатда бўлиш - халқ педагогикасининг муҳим маслаҳатидир: “Муҳаббатни кўз қора чиқингдек асра”. Инсонни фақатгина унинг табиий, ташқи чиройи учунгина эмас, балки унинг кўнгли гўзаллиги учун ҳам

севиш керак. “Севганинг чиройлими ёки чиройлиларни севасанми?”- деган саволга қозоқ мақоли шундай жавоб беради: “Сулув сулув эмас, суйганинг сулув”.

Севиш учун одамни кўриш ва уни билиш, уни тушуниш керак. “Кўз кўрмагани, юрак севмаган” деб бекорга айтишмайдилар, тожиклар эса “аввал кўзга ёкиши керак, кейин эса юракка” деб ҳисоблайдилар.

Халқ севишганлар хулқлари маданияти масаласини ҳам гапириб ўтган. Бунда севганининг яқинлари ва ота-оналарига ҳурмат юзасидан, бўлажак турмуш ўртоқнинг танловига муносабатни билдириш учун улар билан танишиш кўзда тутилган. Кўпгина мақолларда куёвга тўғри маслаҳатлар берилади: ҳамма ишни ота-оналардан бошлаш керак, айниқса қизнинг оиласидан, у қиз боланинг тарбиясига, унинг дунёқарашига, ишончи, диди, одатлари шаклланишига катта таъсир кўрсатади. Шунинг учун халқда шундай нақллар бор: “онасини кўриб, қизини ол”, “Бир қизга уйланмоқчи бўлсанг – аввал унинг онаси билан таниш”.

Шуни айтиш муҳимки, халқ одатда тенг никоҳга, севги бўйича никоҳ тарафдори бўлади. Марказий Осиёда кўп даврлар давомида келин учун қалин пули тўлаш одат бўлиб келганига қарамасдан, одамлар халқ донишманлигига амал қилишга интиланлар: “Тенг куёв топилган бўлса - қизингни қалин талаб этмай бериб юбор” (қорақалпоқлар); “Тенги чикса текин бер” (қирқизлар). Халқ манфаатни кузлаб бошланган никоҳни рад этади. “Бойлик учун турмушга чиққандан кўра ўлган яхшироқ” деб айтадилар (ўзбеклар). Оила жамиятнинг бошланқич жамоаси бўлиб ҳаётнинг энг мураккаб ва турли хил ҳодисаларидан таъсирланади. Турмушда жанжаллар келиб чиқади. Халқ оилавий жанжаллар ҳақида нима деб ўйлайди ва оилавий тарбия тажрибалари билан қандай олдини олиш чоралари ишлаб чиқилган. Ўйкматли сўзларда оилавий жанжаллар ажойиб бир фикрлик билан табиий, қонуний ҳодиса деб қаралади. ўзбек мақоли тўғри дан-тўғри таъкидлайди: “Егуликсиз уй бўлади, лекин жанжалсиз уй бўлмайди”. Халқ оддий одамларга “ҳатто подшоҳнинг уйида ҳам жанжаллар бўлади” деб ўзини ҳам ва бошқаларни ҳам тинчлантиради.

Баъзан ота-оналари ва қўшнилари эр ва хотин ўртасидаги тортишувга аралашушга уриниб кўрадилар, бу деярли ҳеч қачон яхши натижага олиб келмайди, шунинг учун ўзбек мақолларида “Эр ва хотиннинг ўртасига эси кетган аралашар” деб айтилади.

Кўпчилик ҳикматли сузлар афсусланиб ёмон хотинларнинг хислатларини кўрсатиб беради. Ёмон хотинлар ҳақида ўзбеклар шундай дейдилар: “От ёмон бўлса - хоҳишинг кетади, болаларинг ёмон бўлса – кунинг кетади, хотининг ёмон бўлса - меҳмон кетади”. Кўпчилик ҳикматли сўзлар аёлнинг энг ёмон ҳислати деб унинг минқир-минқирини, қулоқни тинчитмаслиги, мижқовлиги ва жанжалкашлигини кўрсатадилар: “Жанжалкаш хотиннинг Эри тез қарийди”, “Жанжалкаш хотинга уйлангандан кўра бўйдоқ юрган яхши”.

Оиланинг асосий вазифаси 0- катта авлод учун муносиб болаларни тарбиялаш ҳисобланади. Бу ерда ҳам ҳал қилувчи рол ота-оналарга боқлиқ бўлади.

Ота ва она биринчи тарбиячилар

Халқ педагогикасида оналик олий ижтимоий қадрият сифатида, инсон авлодини давом эттиришдан табиий талаб сифатида қаралади. Ўамма халқлар ҳақли равишда онани – аёлни юксакликка кўтарадилар, онани улуқлайдилар, ҳурмат қиладилар. “Ўқил агарда кафтида онаси учун тухум пишириб берганида ҳам унинг олдида қарздорлиги қолади” деб ҳамма тан олган.

Болаларга муҳаббат – бу жуда муҳим педагогик муаммо ҳисобланади, чунки ана шу муҳаббати сабабли ота-оналар кўплаб тузатиб бўлмас хатоларга йўл қўядилар. Ўамма халқ ҳикматли сўзларида болаларга чексиз муҳаббат хисси ифода этилган. “Уйнинг беаги – бу боладир, дастурхоннинг беаги – меҳмон”. Боланинг тарбиялилиги ҳам жуда кадрланади. Масалан, ўзбек мақолларида шундай дейилади: “Бола қимматбаҳодир, лекин янада ҳам қимматлиси унинг тарбияси” (“бола азиз, одоби ундан азиз”).

Халқ оталарининг шахсий ибрат кўрсатишларига кўп эътибор қаратган. Отанинг ёмон одати албатта болага таъсир кўрсатади, шунинг учун “Жанжалкаш отанинг ўқли урушқоқ бўлади” деб айтадилар.

Ота ва онадан ташқари оилада тарбиячилик вазифасини бува ва бувиси ва бошқа қариндошлари ҳам бажарадилар. Амалда улар номаълум халқ педагоглари ҳисобланадилар. Халқ донишмандлари бувалар ва бувилар ҳақида махсус эртақлар тўқиганлар.

4. Халқ педагогикаси амалда

Ўозирги замонавий шароитларда миллий анъаналар ривожланади, такомиллашади ва бойиб боради. Ана шуларнинг ўзи халқ педагогикасининг амалдалиги, ҳаётлиги кўринишидир.

Ўалқ ҳар доим ёш авлодга ватанга муҳаббатни, ҳалоллик, тўғри лик, камтарликни сингдиришга интилади. ўзбек оиласининг маънавий анъаналарини ўрганиб, халқ педагогикаси тадқиқотчилари Минаваров.А.К, Мусурмонова.О ўзбекларнинг тарбия халқ кодекси биринчи ўринга халққа, ўз давлатига хизмат қилишни қўяди деган хулосага келадилар. ўзбеклар болада ҳалоллик, адолатлилик хиссини тарбиялашга жуда катта аҳамият берадилар. Адолатлилик ўзбеклар томонидан юксак маънавий сифат каби баҳоланади.

Фуқаролик хисси, жонажон ватанга ихтиёрий хизмат қилишга интилиши ўзбек халқ педагогикасида яққол ифодасини топган. Ўалқ тарбиячилари ижтимоий тарбиянинг ўзига хос шаклини топдилар ва ўрнатадилар. ўзбекистонда жамоатчилик тарбиячиси вазифасини маҳалла бажаради, уларнинг аҳолиси анъанавий равишда жамоатчилик турмуши ва жамоатчилик ўзаро ёрдам қоидалари билан боқланган. Маҳалла ўзининг жамоатчилик марказига эга, унда чойхона, устахоналар, мачит, кичик бозорчаси бор. Маҳалла жамоатчилиги турар жойларни тартибга келтиради, ҳашарлар ташкил этадилар, тўйларни ташкил этадилар, ўсмирларни тарбиясига катта эътибор бериб бориб жамоатчилик тартибини кузатиб борадилар.

Шуни таъкидлаб айтиш зарурки, бу халқ анъаналари бугунги кунда демократик жамият қуриш шароитида фаол қайта тикланди ва ўсиб борди. 2003 йил “Обод маҳалла” шиори остида ўтди. Бу йилда жамоатчилик тарбия миллий анъаналари ривожланиши учун кўплаб ишлар қилди.

Ўалқ педагогикаси одатлари, анъаналари, тамойиллари амалий ишланмоқда ва замонавий шароитларда ҳам ёш авлоднинг шахсини тарбиялаш ва шакллантиришга катта таъсир кўрсатмоқда.

Халқ педагогикаси анъаналари ривожланмоқда ва такомиллашмоқда, эски анъаналар билан бир қаторда янгилари пайдо бўлмоқда. Бизнинг давримизда янги анъаналари пайдо бўлди ва мустаҳкам ўрнашиб олди. Масалан, мактабни ёки олий ўқув юртини тамомлаганлиги муносабати билан анъанавий тантаналар, балоғат

ёшига етиши, ота-оналар биринчи_____ кунида совға бериш, умумхалқ хашарларида иштирок этиш ва бошқалар

**5-мавзу: Ота-оналари назоратсиз қолган болалар ва оилалар
Билан ижтимоий-педагогик фаолият**

Т\р босқич	БАЖАРИЛАДИГАН ИШ МАЗМУНИ	Амалга оширувчи маъсул
1-босқич	<p>Дарс мақсади: Ота-оналари назоратсиз қолган болалар ва оилалар билан ижтимоий-педагогик фаолият хақида тушунча бериш.</p> <p align="center">Идентив мақсадлар:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Оила ва унинг асосий вазифалари айтадилар. 2. Оиланинг ижтимоий мақсади ва унинг турлари гапирадилар. 3. Оилага ижтимоий-педагогик ёрдам шакллари кўрсатадилар. 4. “Васийлик қилиш” ва “Ғамхўрлик қилиш” тушунчалари моҳияти. Ғамхўрлик қилиш ва васийлик қилишга муҳтож тоифали болалар. 	Ўқитувчи
2-босқич	<p>Асосий тушунчалар: : оила, хавфи бор гуруҳи оиласи, етимлик, васийлик ва Қамхўрлик, асраб олиш.</p> <p>Воситалар: проектр, компютр.</p> <p>Метод ва усуллар: амалий машғулот, кўрсатиш, тушунтириш.</p>	Ўқитувчи
3-босқич	<p>Гуруҳда ишлаш.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Иқтисодий ва хўжалик-турмуш вазифалари 2. Бошланғич ижтимоийлаштириш вазифаси 3. Тарбиявий вазифа. 4. Рекеацион (қайта тиклаш) ва психотерапевтик вазифалари 5. Оиланинг ижтимоий мавқеи ва унинг турлари. 6. Оиланинг тузилиш характеристикалари. 7. Оила аъзоларининг индивидуал хусусиятлари. 	Талаба
4-босқич	<p>Мустаҳкамлаш ва боҳолаш учун саволлар:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Оиланинг асосий тушунча нима. 2. Ижтимоийлаштириш вазифасини тушунтиринг. 3. Оила аъзоларининг индивидуал хусусиятлари. 4. Оиланинг ижтимоий мавқеи ва унинг турларини кўрсатинг. 	Ўқитувчи-талаба

5-босқич	Умумий якуний хулосалар чиқариш: Мақсадга эришилди. Вазифалар бажарилди. Мустақил иш топшириқлари қилиб ,талабаларга адабиётларни тахлил қилиб келиш интернет тармоғидан маълумот топиб келиш топширилди.	Ўқитувчи
-----------------	---	-----------------

Режа:

1. Оила ва унинг асосий вазифалари.
2. Оиланинг ижтимоий мавқеи ва унинг турлари
3. Оилага ижтимоий-педагогик ёрдам шакллари.
4. “Васийлик қилиш” ва “Қамхўрлик қилиш” тушунчалари моҳияти. ўамхўрлик қилиш ва васийлик қилишга муҳтож тоифали болалар.
5. Асраб олган оила билан ижтимоий-педагогик фаолият.
6. Давлат васийлик ташкилотларида ижтимоий-педагогик фаолият.

Асосий тушунчалар: оила, хавфи бор гуруҳи оиласи, етимлик, васийлик ва Қамхўрлик, асраб олиш.

4. Оила ва унинг асосий вазифалари

Жамиятда оиланинг роли ўзининг кучи бўйича бошқа ҳеч бир институтлар билан тенглаштириб бўлмайди. Айнан оилада инсоннинг шахси шаклланади ва ривожланади бола жамиятда қийинчиликларсиз мослашиб кетиши учун у ижтимоий вазифаларини эгаллайди. Оила биринчи тарбиявий институт сифатида иштирок этади, у билан боқлиқликни инсон ўзининг бутун ҳаёти давомида хис этади. Оилада инсоннинг маънавийлигига асос солинади хулқи қоидалари юзага келтирилади шахснинг ички дунёси ва индивидуал сифатлари очиб берилади.

Статистика кўрсатишича, хўжалик юритиш бозор сиёсатига ўтиш ижтимоий институт сифатида оила ҳолатига анча ёмон оқир таъсир кўрсатди. Демографлар туқилиш камайганини қайд этадилар социологлар асоциал оилалар сонини ўсиб боришини қайд этадилар ва турмуш даражасининг пасайишини тахмин қиладилар.

Ўамма даврларда ҳам оила ўзининг фарзандларини тарбиялашда ёрдам олишга талабни хис этган. Тарих кўрсатишича, одамлар катта оилалар билан яшаганларида оилавий ҳаётнинг зарур бўлган билим ва кўникмалари авлоддан авлодга табиий равишда ва оддий кундалик ўтиб келган. Замонавий индустриал жамиятда авлодлар ўртасидаги оилавий алоқалар бузилмоқда. Шунинг учун, жамият оила ташкил этиш ва болаларни тарбиялаш ҳақидаги зарур билимларни етказиш бўйича ишларни ўз зиммасига олади. Ўозирги пайтда ота-оналарга мутахассис психологлар ижтимоий ишлар ходимлари ижтимоий педагоглар ва болаларни тарбиялаш бўйича бошқа мутахассисларнинг ёрдамлари зарур. Ана шу мутахассисларнинг ёрдамига фақатгина нотинч, ёмон оилалар эмас, бугунги кунда тинч яхши оилалар ҳам муҳтожлар.

Оила ҳақида бир неча хил тушунчалар мавжуд: биринчидан, оила – бу никоҳ ва (ёки) қон-қариндошчиликка асосланган кичик ижтимоий гуруҳ, унинг аъзолари биргаликда яшайдилар ва уй ишларини бажарадилар, бир-бирига нисбатан ўзаро мажбуриятлар билан бирлашганлар. Иккинчидан, оила – бу ижтимоий институт бўлиб, унда одамлар ўртасида ўзаро муносабатлар барқарор мустаҳкам шаклда бўлади. Ана шу ўзаро муносабатлар доирасида одамларнинг кундалик ҳаёти асосий қисми амалга оширилади: жинсий муносабатлари, фарзанд кўриш, болаланинг

бошланҶич ижтимоийлашиши, тарбиялаш, таълим бериш, тиббий хизмат кўрсатиш ва бошқалар.

Оила-никоҳ муносабатлари инсониятга қадим даврлардан маълум. Неолит давридаёқ (15-20 минг йил илгари) онгли инсон пайдо бўлганда, одамлар жамоаси мавжуд бўлгандаёқ уларнинг биргаликда хўжалик юритишдаги ва бола тарбиялашдаги вазифалари табиий жинсийлиги, ёшига қараб (эркак, аёл) ажратилишига асосланган. Тарихда қайд этилган оилавий муносабатларда фарқлар бўлишига қарамай, ҳамма оилаларни бирлаштирадиган қандайдир умумийлик бор. Бу оилавий тарзда ҳаёт кечиришдир, бунда инсоният яшашнинг ягона имкониятини топган.

Олимлар оиланинг турли вазифаларини кўрсатадилар. Биз биринчи навбатда, болани тарбиялаш ва ривожлантиришга тааллуқлиларини гагина тўхталиб ўтамиз.

Репродуктив вазифаси

(productio лот, сўзидан - ўзини қайта ишлаб чиқиш, кўпайиш, авлод ишлаб чиқариш) инсон зотини давом эттириш заруриятини сабабини асослайди. Охирги пайтларда 2-3 одамдан ташкил топган оилалар сони ортиб бормоқда. Бундай оилаларнинг айтишларича болалар ота-оналарнинг эркинликларини чеклайди: таълим олишда, ишда, малакасини оширишда, ўзининг қобилиятларини амалга оширишда. Бола кўрмаслик афсуски фақатгина мавжуд бўлмай, улар болага эга бўлиш ёшидаги эр-хотинлар орасида кенг тарқалмоқда, бу европа давлатлари учун хосдир. Оила катталигини қисқариши қуйидаги омиллар сабабли содир бўлмоқда: туқилишнинг камайиши, ёш оилаларнинг ота-оналаридан ажралиб чиқишлари, ажралишларнинг ўсиб бориши натижасида бир ота ёки оналик оилалар сони ортиб бормоқда. Аҳолининг соғлиғи сифати ва мамлакатда соғлиғни сақлаш ривожланиш даражаси. Экспертларнинг баҳолашлари бўйича ёмон экологик шароит, ахлоқсиз ҳаёт кечириши, касаллиги ёмон овқатланиш ва бошқалар сабабли ёши катта аҳолининг 10-15% соғлиғи ҳолати сабабли болага эга бўлиши мумкин эмас.

Иқтисодий ва хўжалик-турмуш вазифалари

Азалдан оиласи ҳар доим жамиятнинг хўжалик бошланҶич ташкилоти бўлиб келган. Ов қилиш ва дон етиштириш, ҳунармандчилик ва савдо оилада ҳар доим вазифалар тақсимланган бўлгани учун мавжуд бўла олган. Азалдан аёллар бутун уй ишлари билан машқул бўлганлар, эркаклар касб-ҳунар билан шуқулланганлар. Илмий техник революция асрига келиб одамлар ҳаёти юмушларининг кўплари (овқат тайёрлашқ Кир ювиш, уй тозалаш, кийим тикиш ва бошқалар) қисман маиший хизмат соҳасига юклатилди. Иқтисодий вазифаси оила аъзолари учун бойлик тўплаш билан боқлиқ бўлган: келин учун совқалар, куёв учун қалин, авлодларга қолдириладиган буюмлар, тўйга, вояга етиш ёшига суқурта қилиш, пул маблақлари тўплаш. Бизнинг жамиятимизда содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар оиланинг мол-мулк тўплаш, хусусий мулкка эга бўлиш, турар жойини хусусийлаштириш, мерос қилиб қолдириш ва шу каби масалалардаги иқтисодий вазифаси яна фаоллашиб бормоқда.

БошланҶич ижтимоийлаштириш вазифаси

Оила боланинг шахси шаклланишига фаол таъсир кўрсатадиган биринчи ва асосий ижтимоий гуруҳдир. Оила ижтимоий микромуҳитдир. Ижтимоий таъсир кўрсатиш омилларидан биридир. У боланинг жисмоиний, психик ва ижтимоий ривожланишига таъсир кўрсатади. Оиланинг вазифаси болани у дунёга келган

мамлакат маданиятига ва бола табиатига мос равишда ривожланиб бориши учун уни аста-секин жамиятга киритиб боришдан иборатдир.

Инсоният тўплаган ижтимоий тажрибаларига, у туқилиб ўсаётган мамлакат маданиятига, унинг маънавий-ахлоқ қоидаларига, халқ анъаналарига болани ўргатиш – ота-оналарнинг мажбурий вазифасидир.

Тарбиявий вазифаси

Бошланқич ижтимоийлашиш жараёнида болани оилада тарбиялаш муҳим аҳамиятга эга бўлади. Ота-оналар боланинг биринчи тарбиячилари бўлганлар ва шундай бўлиб қоладилар. Болани оилада тарбиялаш мураккаб ижтимоий-педагогик жараёндир. Оиладаги муҳит ва шароит боланинг шахси шаклланишига таъсир кўрсатади. Ота ва она ўз боласини ардоқлайди, эркалайди, ташвишини қилади, ҳаёт ташвиш ва қийинчиликларидан асрайди. Ота-оналарнинг шахсий ибратлари – боланинг тарбиясига таъсир кўрсатиш муҳим воситасидир. Унинг тарбиявий аҳамияти боланинг тақлид этишга қизиқиши, ҳавас қилишига асосланган. Билим ва тажрибаларга эга бўлмай бола катталар қилганини такрорлайди, уларнинг ҳаракатларига тақлид қилади. Баъзан боланинг оилада олган тажрибаси боланинг атроф дунёга, одамларга нисбатан ягона ўлчов белгиси бўлиб қолади. Тўғри баъзи оилаларда ота-оналари бемор бўлганида, бузуқ ахлоқли ҳаёт кечирганларида, педагогик маданиятга эга бўлмаганларида ва шу қабиладарда тарбия бузилиши мумкин. Албатта, бола шахси тарбиясига шунчаки ўзининг борлиги билан таъсир кўрсатмайди, балки қулай маънавий-психологик муҳити, унинг аъзолари ўртасидаги соқлом муносабатлар билан таъсир кўрсатади.

Рекеацион (қайта тиклаш) ва психотерапевтик вазифалари

Бунинг мазмуни оила инсон ўзини тўла ҳимояланган деб хис этадиган, тўла қабул қилинган, унинг мавқеи, ташқи кўриниши, ҳаётдаги муваффақиятларидан моддий аҳволдан қатъий назар, оила уни қабул қиладиган бошпана бўлишидан иборатдир.

“Менинг уйим – менинг қасрим” ибораси соқлом, тинч оила – дунёдаги ҳамма нотинчликлардан вақтинчалик бўлса ҳам яширинишга, дам олиб ўз кучларини тўплаб олишга энг ишончли ва энг яхши бошпана деган маънони яхши ифода этиб беради.

Рафиқаси ўз уйида ўзининг ҳокимининг ҳамма камситишлари ва жаҳлларига индамай чидаб келган анъанавий модели энди ўтмишда қолиб кетмоқда. Кўпчилик аёллар ҳам энди ишга борадилар ва уйга чарчаб, толиқиб қайтадилар. Оилавий шароитда, яқинлари билан муносабатларда, болалари билан бўлганида кучлари анча яхши тикланади.

5. Оиланинг ижтимоий мавқеи ва унинг турлари

Оила яхлит системали ташкилотдир. Ўзирги замонда оила олдида турган муаммолардан бири – бу оиланинг жамиятда мослашишидир (лотинча *adapto* - мослаштираман), яъни оиланинг замонавий муҳитда (жамиятда) ҳаёт шароитларига мослашиши ҳисобланади. Мослашиш жараёнининг асосий характеристикаси бўлиб, ижтимоий мавқеи иштирок этади, яъни оиланинг жамиятда мослашиш жараёнидаги ҳолати.

Оиланинг ижтимоий мавқеини аниқлаш учун унинг бир қатор тузилиш – функционал характеристикаларини ҳамда оила аъзоларининг индивидуал хусусиятларини билиш керак.

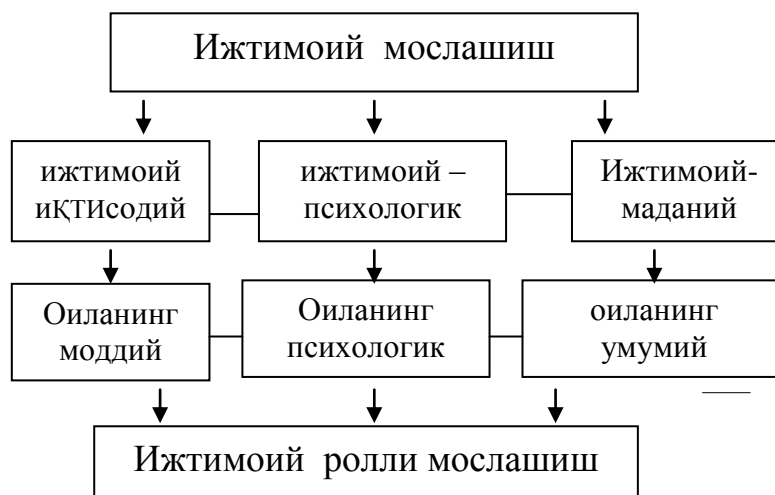
Оиланинг тузилиш характеристикалари

4. Никоҳли шерикларнинг мавжудлиги (тўла, расман тўла, тўла эмас).
5. Оиланинг ҳаётий цикли босқичи (ёш, етук, қари).
6. Никоҳ тузиш тартиби (биринчи, такрорий).
7. Оиладаги авлодлар сони (битта ёки бир неча авлодлар).
8. Болалар сони (кўп болалик, кам болалик).

Оила аъзоларининг индивидуал хусусиятлари

Уларга ижтимоий-демографик, физиологик, психологик, оила катта аъзоларининг патологик одатлари киради ва боланинг характеристикалари киради: ёши, бола ёшига муносиб нутқи ривожланганлиги, жисмоний, психологик ривожланиш даражаси; унинг қизиқишлари ва қобилиятлари; у борадиган таълим ташкилотлари, муносабат ва ўқитиш муваффақиятлари; ўзини тутишда четланишлар, патологик одатлари, нутқий ва психик бузилишлар мавжудлиги.

Оила аъзоларининг индивидуал хусусиятлари унинг тузилиш ва функционал кўрсаткичлари билан биргаликда комплекс характеристикаларни ташкил этади – оила мавқеини (лотинча status-ҳолати, вазияти).

Оиланинг ижтимоий мослашиши тузилиши

Оиланинг ижтимоий мослашиши биринчи ташкил этувчиси – оиланинг моддий аҳволи

Оиланинг моддий фаровонлиги, унинг таъминланганлиги бир неча миқдорни ва сифатли кўрсаткичлар билан баҳоланади. Булар оиланинг даромад даражаси, унинг ҳаётий шароитлари, буюмлари мавжудлиги (яъни оила эга бўлган бумлар) ҳамда унинг аъзоларининг ижтимоий-демографик хусусиятларидан иборат, бу оиланинг ижтимоий-иқтисодий мавқеини ташкил этади. Оиланинг даромадлари даражаси, ҳамда турар жойи шароитлари белгиланган нормадан паст бўлса (тирикчилик минимум ива бошқалар) бунинг оқибатида оила энг керакли ҳисобланган озиқ-овқат, кийим, турар жойи учун ҳақ тўлаш талабларини қондира олмайди, бунда оила камбақал ҳисобланади ва унинг ижтимоий-иқтисодий мавқеи – паст ҳисобланади. Агарда оиланинг моддий таъминланиши ижтимоий меъёрлар минимумига мос келса, яъни агарда оила ҳаёт кечириш учун асосий талабларни қондира олса, лекин моддий маблақчи дам олиш, таълим ва бошқа талабларини

қондиришга етмаса унда бундай оила кам таъминланган ҳисобланади, унинг ижтимоий-иқтисодий мавқеи - ўртача ҳисобланади.

Даромади даражаси ва яшаш шароити юқори бўлиб (ижтимоий меъёрдан икки баробар кўп ва ундан ортиқ) фақатгина яшаш асосий талабларини қондириб қолмай, яна турли хил хизматлардан фойдаланиш имкони ҳам бўлса бу оила моддий таъминланган ҳисобланади, юқори ижтимоий-иқтисодий мавқега эга бўлади. Оиланинг ижтимоий мослашиши иккинчи ташкил этувчиси – унинг психологик муҳити – оила аъзолари кайфияти, уларнинг ҳаётий кечинмалари, бир-бирига муносабати, бошқа одамларга, ишга, атрофдаги ҳодисаларга қарашлари натижаси сифатида юзага келадиган барқарор мустаҳкам эмоционал кайфиятдир. Оиланинг психологик кайфияти ҳолатини баҳолаш учун эр-хотинлар ўртасидаги, болалар ва ота-оналар ва яқин қариндошлари ўртасидаги ўзаро муносабатларини ҳисобга олиш керак бўлади.

Оиланинг психологик кайфияти ҳолати кўрсаткичлари қуйидагилар ҳисобланади: эмоционал эркинлиги даражаси, хавотирланиш даражаси, бир-бирини тушуниш, ҳурмат қилиш, қўллаш, ёрдам кўрсатиш, ҳамдардлиги, бир-бирига таъсири даражаси; дам олиш жойи (оилада ёки ундан ташқарида), оиланинг яқин атрофдагилар билан муносабатлари очиклиги.

Тенг ҳуқуқлилиқ ва ҳамкорлик принципларида қурилган муносабатлар маъқул ҳисобланади. Оилада бир-бирларининг ҳуқуқларини ҳурмат қилишади, бир-бирига боқланганлик мавжуд, эмоционал яқинлик хис этилади. Оиланинг ҳар бир аъзоси ўзаро муносабатлар сифатидан хурсанд. Буларнинг ҳаммаси бўлган ҳолатда – оиланинг ижтимоий-психологик мавқеи юқори деб баҳоланади. Оилада носоқлом психологик муҳит эр-хотинлар ёки ота-оналар ва болалар ўртасида доимий қийинчиликлар ва жанжаллар бўлган ҳолларда юзага келади, оила аъзолари доим хавотирда бўладилар, ўзларини эркин хис эта олмайдилар: оила аъзолари ўртасида бегоналиқ хисси ҳукмрон бўлади. Буларнинг ҳаммаси оиланинг асосий вазифаларидан бири бўлган – психотерапевтик, яъни стрессни ва чарчоқни йўқотиш, жисмоний ва маънавий кучларини тиклаб олиши каби вазифасини бажаришга ҳар бир оила аъзосига ҳалақит қилади. Бундай ҳолатда ижтимоий психологик муҳити – паст даражали бўлади.

Шу билан бирга ёмон муносабатлари инқирозли, бутунлай бир-бирини тушунмаслик, бир-бирига душманлик, жаҳл билан куч ишлатиш (психик, жисмоний, жинсий), ажрашиш истаги пайдо бўлиши билан ифодаланувчи ҳолатларга айланиши мумкин. Инқирозли муносабатларга мисоллар: ажралиш, боланинг уйдан қочиб кетиши, қариндошлари билан муносабатлари, алоқаларининг тўхталиши.

Ёмон муносабатлари бўш ифода этилганда доимий бўлмаганда оиланинг оралик ҳолатида бўлганда оиланинг ижтимоий-психологик мавқеи ўртача ҳисобланади. Ижтимоий мослашиш тузилиши учинчи ташкил этувчиси – ижтимоий-маданий мослашиш.

Оиланинг умумий маданиятлигини аниқлашда унинг катта ёшдаги аъзолари билим даражаларини ҳисобга олиш зарур. Катталарнинг билим даражалари болаларни тарбиялашда муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Бундан ташқари оила аъзоларининг турмуш ва ўзини тутиш маданиятларини ҳам ҳисобга олиш керак. Агарда оила одатлар ва анъаналарни давом эттирувчиси, сақловчиси ролини бажара олса (оилавий байрамлар сақланиб қолинса, халқ оқзаки ижоди сақланса)

оиланинг маданий даражаси юқори ҳисобланади; қизиқишлари доираси кенг бўлади; маънавий талаблари ривожланган бўлса: оилада турмуш тўғри ташкил этилган, дам олиш турли хилларда бўлади, шу билан бирга дам олиш ва турмуш фаолияти биргаликда олиб борилади; оила болани ҳар томонлама (эстетик, жисмоний, эмоционал, меҳнат) тарбиялаш билан машқул бўлади ва соқлом турмуш тарзини таъминлайди.

Агарда оиланинг маънавий талаблари ривожланмаган, қизиқишлари доираси тор бўлса, турмуши ташкил этилмаган, уюлмаган, оилани бирлаштирувчи биргаликда маданий хордиқ чиқариш ва меҳнат фаолияти бўлмаса, оила аъзоларининг одобини бошқариш бўш бўлса (хулқини бошқаришда мажбурлаш методлари устун бўлади); оила носоқлом турмуш тарзи олиб борса (носоқлом, хулқи бузук) унда унинг маданияти даражаси – паст бўлади.

Агарда оила маданияти юқори даражалигининг тўла тўпلامга эга бўлмаса, лекин ўзининг маданий даражаси муаммоларини тушуниб етса ва уни ошириш йўналишида фаоллик кўрсатса унда оиланинг ижтимоий-маданий мавқеи ўртачалиги ҳақида гапириш мумкин бўлади.

Тўртинчи кўрсаткичи-вазирли-ролли мослашиши

Бу мослашиш оилада болага муносабат билан боқилиқ бўлади. Болага оқилона ижобий муносабатда бўлганда, боланинг муаммосини ҳал қилишда оиланинг юксак маданиятлиги ва фаоллиги бўлган ҳолда унинг вазирли-ролли мавқеи юқори бўлади: агарда болага ҳаддан ташқари эътиборлилик, унинг муаммоларига аралашини кўп бўлса, унда 0 ўртача бўлади. Агарда боланинг муаммоларига эътибор берилмаса ва ундан ҳам ёмони болага ёмон муносабатлар бўлса, бу оиланинг паст маданияти ва фаоллиги билан бирга вазирли-ролли мавқеи – паст бўлади.

Оиланинг типологияси

Оиланинг кўплаб типологиялари мавжуд бўлади: психологик, педагогик, социологик. Ижтимоий педагогнинг фаолияти вазирларига комплекс типологияси жавоб беради, у жамиятда ижтимоий мослашуви даражаси бўйича фарқ қиладиган оиланинг тўрт категориядаги типларини ажратишни кўзда тутлади.

Юқори даражаси - мустаҳкам оилалар.

ўртача – хавфи бор оилалар гуруҳи.

Паст даражали – нотинч (бахтсиз) оила.

Жуда паст – асоциал оилалар.

Тинч, бахтли оилалар ўз вазирларини бажара оладилар. Ижтимоий педагог ёрдамига деярли муҳтож эмаслар. Бундай оилалар мослашиш қобилиятлари ҳисобига, яъни моддий, психологик ва бошқа ички имкониятларига асосланган қобилияти ҳисобига ўз боласининг талаб-эҳтиёжларига тезликда мослашиб олади ва уни тарбиялаш ва ривожлантириш масаларини муваффақиятли ҳал этади. Муаммолар пайдо бўлган ҳолларда уларга ижтимоий педагогнинг бир марталик ёрдами (маслахати) етарли бўлади.

Хавфи бор гуруҳ оилалари қоидалардан бир қанча четланиши билан ифодаланади (тўла бўлмаган оила, кам таъминланган оила ва шу қабилар). Булар оиланинг мослашиш қобилиятини пасайтиради. Улар болани тарбиялаш вазирларини ўзларининг кўп кучларини ишлатиб бажарадилар, шунинг учун ижтимоий педагог оила ҳолатини кузатиб бориши керак ва керак бўлганида ўз вақтида ёрдамини таклиф этиши зарур.

Нотинч оилалар, бу ҳаёт фаолияти бирор-бир соҳасида ёки бир вақтда бир нечтасидан паст ижтимоий мавқега эга бўлган оилалар. Масалан, оила даромади паст даражада, ёмон психологик муҳит, оилада маданият даражаси паст. Бундай оилалар уларга юклатилган вазифаларни бажара олмайдилар, уларнинг мослашиш қобилиятлари паст, болани оилавий тарбиялаш жараёни қайта қийинчиликлар билан ўтади, натижаси кам бўлади. Бундай турдаги оила учун ижтимоий педагог томонидан фаол ва давомийли ёрдам керак бўлади.

Асоциал оилалар – бу ота-оналари хулқи бузук, қонунга хилоф равишда ҳаёт кечириётган оилалар ва бу оилаларда яшаш – турмуш шароитлари энг оддий санитар-гигиеник талабларга жавоб бермайди. Бундай оилаларда одатда болалар тарбияси билан ҳеч ким шуқулланмайди, болалар қаровсиз қоладилар, ярим оч, ярим яланқоч бўлиб ривожланишдан ортда қоладилар. Ота-оналари томонидан бошқалар томонидан ам жабрланадилар, ижтимоий педагогнинг бундай оилалар билан ишлари ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари билан биргаликда, ҳамда васийлик қилиш органлари билан ҳамкорликда олиб борилиши керак.

6. Оилага ижтимоий-педагогик ёрдам шакллари

Чет эл амалиётида муҳтожларга узоқ вақтли ва қисқа вақтли ишлар шакллари билан фойдаланиб ижтимоий-педагогик ёрдам кўрсатиш бой тажрибалари тўпланган.

Оз вақтли шакллари орасида олимлар инқирозинтервент ва муаммолий-ўналтирилган моделни ўзаро алоқларини кўрсатадилар.

Инқирозинтервент модели оила билан ишлашда бевосита инқирозли вазиятларда ёрдам кўрсатишни кўзда тутди. Бундай вазиятлар оиланинг кундалик ҳаёти давомида юзага келиши мумкин ёки тасодифий зарар етказувчи ҳолат бўлиши мумкин. Бундай ноқулай даврлар боланинг ёши инқирози билан боқлиқ, бунда оилада психологик-педагогик муаммолар кучаяди.

Уч ёш инқирози шахнинг асосий индивидуал-психологик сифатлари шаклланиши жараёни билан ва ижтимоий-маънавий сифатларининг ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиш билан боқлиқ бўлади.

7-8 ёш инқирози мактаб ўқувчиси янги ижтимоий мавқега мослашиши, ҳаётнинг янги режимини ўзлаштириши, ўқитувчи билан, болалар жамоаси билан муносабатлар ўрнатилиши билан боқлиқдир.

12-17 ёш инқирози ўзини ташкил топтириш, оила аъзолари, ота-оналари билан, умуман катталар билан муносабатларини ўзгартириш даври.

18-21 – ижтимоий ўзини аниқлаш даври.

Оилага инқироз пайтида фақатгина ижтимоий педагог эмас, балки профессионал психолог, ёрдам кўрсатиш норасмий гуруҳлари, махсус ташкилотлар (ижтимоий ҳимоя, реабилитация маркази ва бошқалар) ёрдам кўрсатадилар.

ўзаро алоқалар муаммолий-ўналтирилган модели (шакли) қисқа вақтли ишлар стратегиясига киради, унинг давомийлиги 4 ойдан ошмайди. Муаммолий-ўналтирилган модели оила мурожаат этган аниқ амалий масалаларни ҳал этишга қаратилган бўлади.

Бу модел диққат марказида муаммо ва ёрдам кўрсатувчи мутахассислар бўладилар, оилага ёрдам кўрсатувчилар ўз кучларини оила англаб етган ва улар бунинг устида ишлашга тайёр бўлган муаммони ҳал этишга қаратишлари керак.

Бундай муаммолар болага деструктив муносабатлар (лотинча destructio-бузиш, барбод этиш, бирор нарсанинг нормал тузилишини парчалаш), тарбиялаш нотўғри усули, оиладаги ёмон, кўнгилсиз психологик муҳит бўлиши мумкин. Чет эл давлатлари иш тажрибаларида асосан устун бўлган ишлар олиб бориш узоқ вақтлик шакллари мижоз билан узоқ вақт муносабатда бўлишни (4 ой ва ундан кўп) талаб этади ва одатда психологик ёндошишга асосланади.

Оилалар ижтимоий-педагог ва психологик ёрдам сўраб мурожаат этмаса (улар бунга муҳтожлар аслида) унда уларга нисбатан патронаж каби иш усули қўлланилади. Патронаж ижтимоий педагогнинг иш усуллари билан бир шаклидир, бу усулда ижтимоий-педагог диагностик, текшириш, назорат, мослашиш-реабилитацион мақсадларда оилаларни уйига келиб ишлашдан иборат бўлади. Ўзбекистон республикасида патронаж иш усули мавжуд бўлиб ва педиатрик хизматлар, ногиронлар ва нафақахўрларга ижтимоий хизмат кўрсатиш марказлари томонидан амалга оширилади. Лекин тиббий ва хўжалик-турмуш хизматлари патронаж имкониятларини чегараламайди, унинг доирасида турли хил таълим, психологик ёрдамлари амалга ошириши мумкин, шунинг учун ижтимоий педагогнинг оилага келиб ишлаш шакли унинг ажралмас қисми бўлиши керак.

Патронаж билан бир қаторда оила билан ишлаш шаклидан бири сифатида консультацион суҳбатларни кўрсатиш мумкин. Индивидуал консультатив суҳбатлар билан бир қаторда оила билан ишлаш гуруҳли ишлаш методи –тренинг қўлланиши мумкин.

7. “Васийлик” ва “қарамоқига олиш” тушунчаларининг моҳияти. Васийлик ва Қамхўрликка муҳтож болалар категориялари

Васийлик – бу “балоғатга етмаган шахслар шахси ва мол-мулки ҳуқуқларини ҳимоя қилиш шаклидир (ота-онасиз олган болалар, руҳий касаллар)”¹⁰. васийлик дейилганда бундай кузатишлар вазифаси юклатилган шахслар ёки ташкилотлар ҳам тушунилади. Васийлик қилиш топширилган шахс васий деб аталади, унинг мажбурияти эса васийлик.

қарамоқига олиш - ўз мазмуни бўйича васийликка яқин тушунчадир, қарамоқига олиш – бу балоғатга етмаган болалар шахсий ва мол-мулкка ҳимоя қилиш шакли (ва бошқа категорияли одамларнинг ҳам), яъни қарамоқига олиш деганда васийликдан фарқли равишда унга анча кенг категориядаги болалар кирилади. Ҳозирги кунда кундалик нутқда ва назарий тадқиқотларда икки тушунча кенг қўлланилади: етим (ҳеч кими йўқлик) ва ижтимоий етим (ижтимоий ҳеч кими йўқлик).

Етим болалар – бу 18 ёшгача бўлган иккала ота-оналари ёки бирортаси вафот этган шахслардир. Ижтимоий етим – бу биологик ота-оналари бор бола, лекин улар қандайдир сабабларга кўра бола тарбияси билан шуқулланмайдилар ва унга Қамхўрлик кўрсатмайдилар.

Бундай ҳолларда болаларга Қамхўрлик қилиш вазифасини жамият ва давлат ўз зиммасига олади. Шундай қилиб, ота-оналари қаровисиз қолган болалар категорияларига қуйидагилари киридилар:

ота-оналари вафот этган.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган.

Ота-оналик ҳуқуқлари чекланган;
Номаълум, дараксиз, йўқ ҳисобланган.
Ишга яроқсиз (носоғлом, иш қобилияти чекланган);
Жазони ижро этиш колоннияларида жазо олаётган.
Жиноят қилганликда айбланади ва қамоққа олинган.
Болаларни тарбиялашдан бош тортади.

Бола вақтинча жойлаштирилган даволаш, ижтимоий ташкилотлардан болани олиб кетишдан бош тортадилар.

Васийлик ва қарамоқига олиш – етим-болаларни ва ота-онаси қаровисиз қолган болаларни боғиш, тарбиялаш, таълим бериш ва уларнинг ҳуқуқ ва қизиқишларини ҳимоя қилиш учун жойлаштириш шаклидир. Васийлик 14 ёшга етмаган болалар устидан ўрнатилади, қарамоқига олиш 14 ёшдан 18 ёшгача болалар устидан ўрнатилади.

Етимлик – жамият олдида турган жуда жиддий муаммолардан биридир. Ота-онасини йўқотган бола – бу алоҳида жуда ҳам фожеали дунёдир. Ота ва онали бўлиш талаби эҳтиёжи боланинг энг кучли талабларидан биридир. Ижтимоий етимлик бугунги кунда кўплаб ривожланган ва ривожланаётган давлатлар учун хосдир. Масалан, америкалик тадқиқотчилари бутун дунё бўйича касалхоналар, туғруқхоналар, ижтимоий муассасалар ташлаб кетилган чақалоқлар билан тўлиб кетганлигини айтадилар. Уларни турлича “воз кечилган болалар”, “давлат болалари”, “ташлаб кетиш учун туқилганлар” ҳам деб атайдилар.

Уруш бошланганда Шоаҳмад Шомаҳмудов ва унинг хотини Баҳри Акрамова артелда темирчи бўлиб ишлаганлар. Токент аёлларининг ўзбекистон барча аёлларига мурожаат этиб (1942 январ) уларни эвакуация қилиб келинган болаларга нисбатан оналик Қамхўрлигини кўрсатишга чақирганларидан кейин улар турли миллатлардан етим-болаларни тарбияларига олишган. Улар орасида рус, белорус, молдаван, украин, латиш, қозоқ, татар ва бошқа миллат болалари бор эди. Шомаҳмудовлар бошпанасиз қолган болаларга Қамхўрлик кўрсатадилар, уларни ўқитиб тарбиялаб бизнинг мамалакатимизга муносиб кишилари қилиб ўстирдилар. 1966 йилда зилзиладан сўнг Шомаҳмудовлар бошпанасиз қолган болаларни оилага қабул қилдилар. Шомаҳмудовлар “Ўурмат белгиси” ордени билан Б.Акрамова “қаҳрамон она” ордени билан ҳам мукофотланганлар. Улар Раҳмат Файзининг “Улуқ инсон” романининг, “Сен етим эмассан” бадиий фильмининг асосий қаҳрамонлари тимсоли қилиб олинганлар. Тошкентнинг кўчаларидан бири Шомаҳмудовлар номи билан аталади, Халқлар Дўстлиги майдонида “Дўстлик” монументи ўрнатилган. Улардан ташқари яна минглаб ўзбек оилалари уруш йилларида эвакуация қилинган болаларни асраб олганлар. Иккинчи жаҳон уруши йилларида халқ шоири Гофур Гулом ўзининг “Сен етим эмассан” шеърида ўз ота-оналарини ва уйларини йўқотган болаларга қаратилган қалб сўзларини ёзган:

Сен етим эмассан, тинчлан жигарим!

куёшдек меҳрибон ватанинг онанг,

Заминдек вазмину меҳнаткаш, мушфик

Халқ бор, отанг бор чўчима жигарим,

ўз уйингдасан, ухла жигарим

Етимликнинг ҳамма сабабларини айтиб ўтиш қийин, чунки бу турли фан соҳалари олимлари (шифокорлар, психологлар, социологлар, педагоглар ва кўплаб

бошқалар) шуҚулланадиган кўп қиррали муаммо ва у ҳам охиригача ўрганиб бўлинмаган. Аммо ҳеч бўлмаганда етимликнинг учта сабабларини айтиш мумкин: Ота-оналар (кўпинча оналар) ўзининг балоғатга етмаган боласидан ўз ихтиёри билан воз кечади, шу билан бирга бу кўпинча чақалоқлик ёшида кузатилади: воз кечиш, ташлаб кетилган чақалоқлар.

Боланинг қизиқшларини ҳимоя қилиш мақсадида ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилганда болани оиладан мажбурлаб тортиб олиш. Бу ҳолат асосан ичкиликбозликка берилган, жамоатчилик, жамият қоидаларига зид равишда ҳаёт кечириётган, носоғлом ота-оналари бўлган, нотинч оилаларда юз беради.

Ота-оналари вафот этганда. Бунга аҳолини шошилиш кўчишга мажбур этувчи қандайдир табиий ёки ижтимоий катаклизмлар (уруш, ер қимирлаши ва шу кабилар) оқибатида йўқолиб қолган болаларни ҳам киритиш мумкин. Ўар қандай жамият ва давлатнинг асосий вазифаси – боланинг оилада тарбияланиш ҳуқуқини амалга оширишдир. Боланинг бу ҳуқуқлари халқаро ҳужжатларда қайд этилгани каби (БМТнинг боланинг ҳуқуқи ҳақидаги конвенция ва бошқалар), Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларда қайд этилган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси оила кодексида энг устун ва мустақил сифатида қуйидаги боланинг ҳуқуқлари кўрсатилади: оилада яшаш ва тарбияланиш ҳуқуқи, ота-оналари ва бошқа қариндошлари билан алоқа қилиш ҳуқуқи, ўзини ҳимоя қилиш ҳуқуқи, исми, фамилияси, отасининг исмига ҳуқуқи. давлат биринчи навбатда болани оилада сақлаб қолишга ва уни давлат муассасаларига тарбиялашга беришни олдини олишга бор кучи билан интилади. Агарда болани оилада сақлаб қолиш мумкин бўлмаса унинг учун янги оила излаш афзал деб ҳисобланади.

Ўзбекистонда ота-оналарисиз қолган етим-болаларга ёрдам кўрсатиш учун “Сен ёлҚиз эмассан” Республика ижтимоий фонди ташкил этилган. Ўар бир мамлакатларда бола тарбияси ва ривожланишига тегишли ижтимоий альтернатив масалалар тизими яратилмоқда, ривожлантирилмоқда ва мустаҳкамланмоқда. Уларга қуйидаги мумкин бўлган усулларни киритиш мумкин:

Оилага қайтариш.

Мамлакат ичида асраб олиш.

Тарбиялаш учун оилага бериш;

Махсус тарбия муассасаларига бериш.

Етим-болаларга васийлик қилиш икки йўл билан амалга оширилиши мумкин – асраб олиш ёки давлат қарамоҚига олиш билан. Асраб олиш қуйидаги йўллар билан амалга оширилади: асраб олган оила, васийлик қилувчи оила, болаликка олган оила.

Глоссарий - луғат

Фарзанд қилиб олиш – бу болани ҳимоя қилиш махсус чораси, бунда бола ва унинг ҳақиқий ота-онаси бўлмаган одам ёки эр-хотин ўртасида қариндошлик алоқалари юридик ўрнатилади. Боланинг тарбияланиши ва ривожланиши учун болани фарзанд қилиб олганида у айнан оилага эга бўлиши, унга бирор-бир ўрнини босувчи эмас, оилага эга бўлиши муҳим ҳолат ҳисобланади. Бизнинг давримизда кўплаб ҳамюртларимиз меҳрибонлик кўрсатиб ота-онасиз қолган болаларни оилаларига оладилар. Масалан, Низомий номидаги ТДПУ педгогика кафедраси катта ўқитувчиси Ишмухамедов Равшан Джураевич етим қолган бола – корейс болани асраб олди (2003). Ишмухамедовлар оиласида ўзларининг тўртта

фарзандлари бор. Бундай ҳаракат ҳақиқий инсонпарварлик ва бегоналар бахтсизлигига Қамхўрлик муносабатини билдиради.

6-МАВЗУ. ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГИКАДА АХЛОҚ МЕЪЁРЛАРИ ВА УНДАН ЧЕТГА ЧИҚИШ ТУШУНЧАСИ. ДЕВИАЦИЯ (АХЛОҚ МЕЪЁРИДАН ЧЕТГА ЧИҚИШ) – ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГИК МУАММО СИФАТИДА.

ДЕВИАНТ ХУЛҚЛИ БОЛАЛАР БИЛАН ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТ

Т\р босқич	БАЖАРИЛАДИГАН ИШ МАЗМУНИ	Амалга оширувчи маъсул
1-босқич	<p>Дарс мақсади: Ижтимоий педагогикада ахлоқ меъёрлари ва ундан четга чиқиш тушунчаси. Девиация (ахлоқ меъёридан четга чиқиш) – ижтимоий педагогик муаммо сифатида. Девиант хулқли болалар билан ижтимоий педагогик фаолият.</p> <p>Идентив мақсадлар:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ахлоқ меъёрларидан четга чиқиш тушунчаси, унга тавсиф ва унинг типлари. 2. ўсмирлик ёшида меъёрдан оғиш девиация ҳолатлари. Девиация турлари. 3. ўсмирларда девиантлик хулқининг сабаблари ўсмирларнинг девиантлик хулқининг олдини олиш (профилактикаси) га асосий ёндошув. 	Ўқитувчи
2-босқич	<p>Асосий тушунчалар: Аномаль болалар, иқтидорлилик, ижтимоий меъёрлар, ривожланишида оғишлик бўлган бола, ногирон бола, девиант хулқ, деликвант хулқ, қаровсизлик.</p> <p>Воситалар: проектр, компютр.</p> <p>Метод ва усуллар: амалий машғулот, кўрсатиш, тушунтириш.</p>	Ўқитувчи
3-босқич	<p>Гуруҳда ишлаш.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ижтимоий меъёрлар икки катта гуруҳга бўлинади: 2. <u>Универсал меъёрлар</u>, жамиятдан ҳар бир инсонга тааллуқли меъёрлар. 3. <u>Меъёрдан оғишганлик типлари</u>. Гиёҳванд моддаларни тарқатиш ва сотиш. 4. ўсмирларда девиант хулқ-атвор сабаблари 5. . Тарбиявий ва оиланинг ички муносабатларининг 	Талаба

	<u>дисгармоник усули.</u> Бу усул ўзида бир томондан, бола истакларига кўра бўлса, иккинчи томондан, боланинг жанжалли вазиятларга	
4-босқич	<p>Мустаҳкамлаш ва боҳолаш учун саволлар:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Нима учун ижтимоий педагогикада “меъёр” ва “меъёрдан оғишганлик” тушунчалари кўриб чиқилади? 2. “Ижтимоий оғишганлик” тушунчасининг моҳияти нимадан иборат? 3. “Девиант хулқ”, “деликвент хулқ”, “криминал хулқ” тушунчалари моҳиятини очиб беринг. 4. Девиант хулқли ўсмирнинг асосий сабабларини айтинг ва асослаб беринг 	Ўқитувчи-талаба
5-босқич	<p>Умумий якуний хулосалар чиқариш: Мақсадга эришилди. Вазифалар бажарилди.</p> <p>Мустақил иш топшириқлари қилиб , талабаларга адабиётларни таҳлил қилиб келиш интернет тармоғидан маълумот топиб келиш топширилди.</p>	Ўқитувчи

Режа:

1. Ахлоқ меъёрларидан четга чиқиш тушунчаси, унга тавсиф ва унинг типлари.
2. Ўсмирлик ёшида меъёрдан оғиш девиация ҳолатлари. Девиация турлари.
3. Ўсмирларда девиантлик хулқининг сабаблари
4. Ўсмирларнинг девиантлик хулқининг олдини олиш (профилактикаси) га асосий ёндошув.

Асосий тушунчалар: Аномаль болалар, иқтидорлилик, ижтимоий меъёрлар, ривожланишида оғишлик бўлган бола, ногирон бола, девиант хулқ, деликвент хулқ, қаровсизлик.

Меъёр ва хулқий оғишганлик тушунчаси ва уларни тавсифлаш. Хулқини оғишганлик типлари.

Ривожланишнинг қайси босқичида бўлишидан қатъий назар, қандай жамиятда, у энг ривожланган, фаровон иқтисодий ривожланган мамлакат бўладими, ёки ривожланаётган жамиятми, уларда ўзларига алоҳида эътибор талаб этадиган инсонлар бўлади. Бундай инсонлар бирор-бир жиҳатдан жисмоний, психик ёки ижтимоий ривожланишида нуқсонли мавжуд инсонлардир. Бундай инсонлар жамият ва давлатда доимо алоҳида гуруҳга мансуб бўлиб ажралиб туради. Уларга доимо махсус алоҳида муносабатда бўлиб келинган. Бироқ бу тоифадаги инсонларга жамиятнинг тарихий-маданий шароитига мувофиқ турли даврларда турлича муносабатда бўлиб келинган. Масалан, қадимги Спартада алоҳида қаттиқ жисмоний камситиш (хаста, жисмоний носоқлом болаларни қадимги спартачилар қоялардан улоқтирганлар) билан ажралиб турган. Бошқа жамиятларда эса бундай тоифадаги инсонларга меҳрибонлик ва Қамхўрлик кўрсатилган.

ҳозирги даврда АҲШ ва қатор Европа мамлакатларида носоқлом инсонларга ҳам барча қатори, одатий тенг ҳуқуқли муносабатда бўладилар. Уларга жамиятнинг

тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида қараб, бу инсонларни муаммоли ёкти имконияти чекланган шахс сифатида алоҳида махсус эътибор берилади.

“Муаммоли инсон” тушунчаси АҶШда кенг қўлланилса Европа мамлакатларида “имконияти чекланган инсонлар” ибораси кўп ишлатилади.

Бугунги кунда иимконияти чекланган инсонларга муносабатда, энг аввало соғлиғ масаласи энг долзарб масала ҳисобланади. Чунки бундай инсонлар сони дунё миқёсида ўсиб бормоқда.

ЮНЕСКОнинг истиқбол бўйича маълумотларида яқин вақтда жаҳон ҳамжамияти бу кўрсаткични ўзгартира олмайди.

Соғлом муҳит доимо инсонлар онгида ўз чегарасига эга бўлиб, чегарадан ташқи бўлганлар “номеъёрий”, “потологик” деб белгиланади. Амалиётда инсон англаган ёки англамаган ҳолда ўзгаларни белгиларига мувофиқ лаёқатли ёки лаёқатсиз деб баҳолайди.

Меъёр тушунчаси тиббиётда, психология, педагогик, социология ва бошқа фанларда кенг қўлланилиб келинади. Бу тушунчага аниқ ва яхлит, ягона таъриф беришга бўлган интилиш муваффақиятсизлик билан яқунланган. Масалан, фақатгина тиббиётда олимлар 200 га яқин таъриф берганлар. “Меъёр” тушунчасини ифодалаб беришнинг мураккаблиги шундаки, у нафақат терминологик, балки мазмун, моҳият жиҳатидан ҳам ягона ифодага эга эмас. Масалан, ахлоқий меъёрлар доимо бир хил, ҳамма учун деб белгилана олмайди. Шу сабабли ҳам улар биринчидан, миллий ўзига хослик, бундан ташқари вақт ўтиши билан қайта-қайта ўзгариб турадилар. АҶШда II жаҳон урушидан сўнг икки-уч ўн йилликлар мобайнида чекиш одатий “меъёрий” ҳодиса ҳисобланган бўлиб, унга жамиятда безътибор бўлганлар ҳозирда, жамият бу ёмон, соғлиғ учун зарарли одатга қарши турган бир вақтда, чекишга ахлоқона хулқ белгиси сифатида муносабатда бўладилар.

Аслида, қанчалик жамият демократик тузумга асосланган бўлса, шунчалик шахснинг ностандарт шаклдаги хусусиятларига чидамли муносабатда бўлинади – агар тоталитар режимга асосланган бўлса, инсон хулқини каттиқ чегара доирасига олади, мабодо хулқий оғишлик ҳолатларига йўл қўйилса, улар раҳмсизлик билан жазоланадилар. Шуни унутмаслик лозимки, меъёр – бу шундай Қоявий ҳосилаки, унда объектив борлик (реаллик) шартли равишда, ўртача статистик кўрсаткич бўйича, реал ҳақиқат тавсифланади, бироқ унда мавжуд ҳолатлар ифодаланмайди.

Тиббиёт, психология, социологияда меъёрнинг ўз кўрсаткичлари, параметрлари (ўлчам), тавсифномалари мавжуд. Меъёрга мувофиқ бўлмаган ҳолатлар барчаси бошқа сўз “меъёрдан оғишлик” деб юритилади.

Ижтимоий педагогикада “меъёр” ва “меъёрдан оғишлик” тушунчалари жуда муҳимдир. Улар боланинг ижтимоий хулқ-атвори ривожланиш жараёнини характерлаш учун қўлланилади.

Хулқий оғишлик негатив ва позитив характерга эга бўлиши мумкин. Масалан, меъёрдан хулқий оғишлик ҳолати бола ривожланишида ҳам ақлий норасолик ва қобилиятлилики бўлиб ифодаланиши мумкин.

Бола хулқ-атворидаги бундай негатив хулқий оғишлик жиноятчилик, алкоголизм, гиёҳвандлик ва бошқалар сифатида инсоннинг (нафақат инсоннинг, балки жамиятнинг) ижтисмоий шаклланишига салбий таъсир кўрсатади. Хулқ-атворига позитив оғишликка ижтимоий ижоднинг барча шакллари тааллуқли бўлиб, улар: иқтисодий тадбиркорлик, илмий ва бадиий ижодкорлик ва бошқалар,

аксинча эски меъёрлар ўрнига алмашувчи ижтимоий тизим ривожига хизмат қилувчи омил ҳисобланади.

Меъёрдан оғишганлик типлари

Меъёрдан оғишганликни шартли равишда тўрт гуруҳга бўлиш мумкин: жисмоний, психик, педагогик ва ижтимоий меъёрдан жисмоний оғишлик инсоннинг соғлиғи билан боқлиқ бўлиб, тиббий кўрсаткичлар орқали белгиланади. У болаларнинг ёш ва жинсий кўрсаткичлари билан (вазни, бўй узунлиги, кўкрак кенглиги ва бошқалар) ифодаланади. Улар боланинг соғлиғини характерлайди. Аслида булар идеал кўрсаткичлар бўлиб, бундай кўрсаткичларга тўла мувофиқ келадиган болани топиш қийин бўлса керак. Жисмоний жиҳатдан меъёрдан оғишган болаларни ижтимоийлаштириш алоҳида қийинчилик билан амалга оширилиб махсус ишларни талаб этади.

Соғлиғи жиҳатидан меъёрдан оғишганлик бирор касаллик асорати ёки авлоддан-авлодга ўтувчи омиллар, баъзан ташқи вазият орқали юзага келиши мумкин. Масалан, оқир экологик вазият, озиқ-овқат, ичимлик сувининг сифатсизлиги, оиланинг умумий яшаш шароитининг оқирлашиши ва бошқалар. Соғлиғи ва ўсишида меъёрдан оғишлик бўлган инсонларнинг кўпгина тоифалари мавжуд. 1980 йили жаҳон соғлиғни сақлаш ташкилоти Британиянинг имконияти чекланган шахслар учун уч бўқинли шкаласини қабул қилди.

Хасталик – инсон соғлиғидаги ҳар қандй йўқотиш, психик ёки жисмоний функция анатомик тузилмаси элементлари, фаолиятдаги бирор-бир қийинчиликнинг аниқланишидир.

Чекланган имконият – инсон учун еъёрдагидек ҳисобланадиган ҳар қандай чекланиш ёки ўз фаолиятининг йўқолиши (нуқсоннинг кўплиги ёки асорати) ёки инсон фаолияти доирасидаги ҳар қандай чекланишлар.

Лаёқатсизлик (ногиронлик) – инсон соғлиғидаги нуқсонлар асорати ёки чекланган имконият, меъёрий қайсидир ролнинг бажарилишига тўсиқ бўлган, ёш кўрсаткичлари, жинсий ёки ижтимоий омиллардан келиб чиқадиган ҳолат.

Қарбий давлатларда “Соғлиғида имконияти чекланган шахслар” тушунчаси қабул қилинган. ўзбекистонда ҳам бу тушунча киритилиб, унга жисмоний (ёки) ва психик камчилиги бўлган болалар тааллуқлидир. Бундай болаларнинг соғлиғидаги нуқсонлари уларнинг стандартдаги таълим олишларида тўсиқлик қилади, шу сабабли таълим олишда махсус шароитлар яратилишини талаб этади.

Шунингдек, “нуқсонли” тушунчаси ҳам киритилган бўлиб, улар жисмоний, психик оқир ва мураккаб каби турларга ажратилган.

Меъёрдан психик оғишлик энг аввал боланинг аклий ривожланиши, унинг психик нуқсонлари билан боқлиқ.

Бу гуруҳга энг аввало психик ривожланишида тўхталиш (ЗПР) бўлган болалар ва аклий норасолар ёки олигофрения (юнон тилидан, oligos – кичик ва phren - ақл) лар киради. Болаларда турли даражали рухий хасталиклар учрайди: енгил – дебиллик, чуқур – идиотия. Шунингдек, психик оғишга нутқдаги нуқсонлилар, хиссий (эмоционал) – иродавий муҳитдаги нуқсонлилар ҳам киради. Бу психик оғишликнинг энг сўнгги шакли бўлиб, аутизм (Юнон тилидан, autos- сам) – психиканинг ҳолати, мулоқотга эҳтиёжи йўқлиги, одамовилиги билан характерланади ва ўз-ўзини ўлдириш, суицитга мойил бўлади.

Меъёрдан психик оғишганлик болаларнинг алоҳида гуруҳига иктидорлилар киради. Бу болага муваффақиятга эришишини таъминловчи, бирон-бир фаолиятни

бажаришда ютуқларга эришувида муҳим бўлган болалар истеъдодининг ўзига хос турларидир. ҳозирги даврда болалардаги истеъдодни, улардаги мусиқага, санъатга, тасвирий санъат, спорт, ақлий қобилиятлиларини эртароқ аниқловчи ажойиб методикалар ишлаш чиқилган. Бу методикалар болалар қобилиятларини шакллантиришга ҳам хизмат қилади.

Педагогик меъёрдан оғишлик. Бу шундай тушунчаки, ҳозирча педагогика ва ижтимоий педагогикада жуда кам қўлланилади. Педагогик меъёрларда энг аввало стандартлар кўзда тутилади. Улар таълим даражаларини белгилаб беради. Таълимни эгаллаганлик ёки эгаллай олмаганлик меъёрдан оғиш меъёрлари ҳақида фикр юритиш мумкин. Педагогик меъёрлар бўлиб, мамлакатда қабул қилинган умумий таълим стандартлар ҳисобланади. Бу стандартларга мувофиқ маълум ёшдаги бола, шу даврга мувофиқ даражадаги таълимни ўзлаштириши, ўрта маълумот (9-синф)ни олиши ва ўрта махсус ёки касб таълимини олган бўлиши лозим. Ўзбекистон республикаси “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” (1997) га мувофиқ умумий ўрта таълим (9-синф) ҳамма учун мажбурийдир. Шу база асосида мустақил таълим сифатида мажбурий бўлган ўрта махсус ёки касб таълими ўқиш муддати уч йил давомида амалга оширилади.

Бироқ ўрта маълумотни олмаган болалар ҳам бор. ўзи мустақил касб таълими фаолияти турларини эгаллай олмайдиган болалар ҳам учраб туради. Бундай болаларнинг ўқишга хоҳиши йўқлиги, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган касб фаолияти билан шуқуллана олмаслиги каби хусусиятлари бирлаштиради. Шундай ҳолатларлардан касб таълимига эга бўлмаган болалар келиб чиқади. Бу меъёрдан оғишганликни бартараф этишда мутахассиснинг ижтимоий-педагогик ёрдами зарур бўлади.

Ижтимоий меъёрдан оғишганлик тушунчаси “ижтимоий меъёрлар” тушунчаси билан боқлик. Ижтимоий меъёрлар – бу жамиятнинг у ёки бу даврида, босқичида махсус ўрнатилган ҳатти-ҳаракат намуналари ёки йўл қўйилиши мумкин бўлган (руҳсат этиладиган ёки мажбурий) қоидалардир.

Умумий қабул қилинган хулқ-атворга оид қоидалар ўз тарихий ривожланиш йўлига эга. Улар қадимги даврлардан маълумдир. Жамият доимо ўзини сақлаб қолишга ҳаракат қилган. Шу мақсадда инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатларда турли ижтимоий чеклашлар: мифлар, табу (манн қилиш), анъаналар, диний догмалар (ақидалар) киритилган.

Инсоният жамияти доимо мураккаблашиб ва такомиллашиб борган. Вакт ўтиши билан янада мустаҳкамроқ ҳуқуқий, ахлоқий меъёрлар вужудга келиб, инсонлар хулқ-атворида бўлган муносабатда у ёки бу жамиятда қабул қилинган ахлоқ ва хулқли меъёрдан оғиш ҳолатлари шаклланишига қарши меъёрлаш юзага келди.

Ижтимоий меъёрлар икки катта гуруҳга бўлинади:

Универсал меъёрлар, жамиятдан ҳар бир инсонга тааллуқли меъёрлар.

Хусусий меъёрлар, инсонларни алоҳида белгиланган касбий фаолиятлари соҳалари ёки инсонлар ҳаётининг фаолиятлари (масалан, шифокор, педагог, ака, дўст ва бошқа) га тааллуқли меъёрлар.

Ижтимоий меъёрларга риоя қилиш инсоннинг эҳтиёжи ва одатларига айланиши зарур. Агар бола ижтимоий меъёрларни ва жамият қадриятларини ўзлаштирмаган бўлса, уни хулқий оғишган бола деб атайдилар.

Хулқий оғишган болалар муаммоси социология, психология ва педагогикага оид адабиётларда асосан ишлаб чиқилган. Хулқий оғишганликнинг турларига болалар алкоғолизм, токсикомания, гиёхвандлик, бузуқлик, қаровсизлик, назоратсизлик, дайдилик, жиноятчилик, ҳуқуқбузарлик ва бошқалар киради.

Илмий педагогик адабиётларда бу тоифадаги болаларни турлича атамалар билан берадилар: “Тарбияси оғир”, “Охир хулқли”, “девиант бола” хулқи оғишган, асоциал хулқли бола. Ижтимоий ривожланишида хулқий оғишган болалар орасига яна шундай тоифадагилар: Ота-она қарамоқсиз қолган болалар ҳам киради. Бундай болалар – етимлар ва “ижтимоий етимлар” дир. Улар биологик ота-оналари бўла туриб, турли вазият сабабли бирга яшамайдилар. “Ижтимоий майдондан четлатилган” болаларни жамиятга қайтариш учун уларга ёрдам бериш зарур. Шу сабабли ижтимоий педагогнинг бундай болалар билан олиб борадиган ишлари, бир томондан, хулқий оғишликнинг олдини олиш, профилактика ишлари, жамиятда қабул қилинган меъёр ва қоидалар ҳолатларида оғоҳлантириш, бошқа томондан, хулқий оғишган болаларни реабилитация қилиш ишларини бажариш лозим.

Меъёрдан оғишганлик типлари

Жисмоний	Психик	Педагогик	Ижтимоий
Касаллик; кўришида нуқсонли; эшитишда нуқсонли ҳаракат аппаратидаги нуқсонлар	психик ривожланишида ортда қолиш; ақлий заифлик нутқий нуқсон эмоционал- иродавий нуқсонлар иктидорлилик	умумий таълим олишдан оғишлик касбий таълим эгаллашдаги оғишлик	етимлик хулқий оғишлик: алкоғолизм, токсикомания, гиёхвандлик, бузуқлик, қаровсизлик, дайдилик, ҳуқуқбузарлик, жиноятчилик.

2. ўсмирлик ёшида девиация (меъёрдан оғишлик) ҳолатлари. Девиация типлари

ўсмирлик даврини ўтиш босқичи деб атайдилар. Болалар ёш кўрсаткичлари даврида ўтиш босқичи энг қийин ва мураккаб давр дир. Бу даврни яна шу сабабли ҳам ўтиш даври деб ҳисоблайдиларки, бу ўсиш босқичида инсон болалиқдан катталиқ даврига, бола характеридан, етук инсон бўлиб шаклланадиган бир, ўзига хос жараёнлар даврига ўтилади.

ўсмирлик ёшида ўсмирнинг яхлит ҳаёти ва фаолияти жиддий ўзгаради ва унинг психикаси қайта шаклланишига олиб келади, ўз тенгдошлари билан ўзаро фаолиятда, муносабатларининг янги шакллари вужудга келади. ўсмирнинг жамиятдаги мавқеи, жамоадаги вазияти, ҳолати алмашинади, унга катталар юқорироқ талаблар қўя бошлайдилар. Бу ёш даврида жинсий етилиш фаоллашади, бироқ ижтимоий шаклланиши орқада қолади. Бу эса жинсий тарбияда ижтимоий-психологик муаммоларни вужудга келтиради.

ўсмирлик ёшида болада ўз-ўзини англашга эҳтиёж пайдо бўлади. “Мен кимман?”-саволига жавоб бериш уни тез-тез безовта қилади. Унда ўз-ўзига қизиқиш пайдо бўлади. У ёки бу фактларга унда шахсий қараш, мулоҳаза юритиш, ўз баҳосини бериш каби хусусиятлар шаклланади. Бу ёшда вақтинчалик оила ва мактабдан психологик узоқлашиш ҳолатлари бўлиб туради. ўсмир шахсининг шаклланишида тенгдошларининг таъсири кучайиб эътибор мактаб, оиланинг

аҳамиятига камайгандек бўлади. Кўпинча, ўсмир ҳақиқий расмий жамоа ва норасмий гуруҳ билан мулоқот қилишнинг қай бири афзал эканлиги тўғри сидаги танлов олдида туради. ўсмир ўзини эркин сезадиган, уни ҳурмат қиладиган инсонлар бўлган гуруҳ ва муҳитни кўпроқ хуш кўради.

Бундай муҳит ва жамоага спорт секциялари ва техникага оид тўғарақлар бўлиши ёки ўсмирлар йиқилиб, мулоқот қиладиган, чекадиган ва ичадиган ва ҳ.к ертўлалар ҳам бўлиши мумкин.

Бу ёшда айрим ўсмирларнинг катталар, айниқса ота-оналари билан муаммоли вазиятда бўладиган. Ота-оналар уларга ёш болага, гўдак ғамхўрлик қилгандек, муносабатда бўлишни давом эттирадилар. ўсмир эса бу шароитдан чиқиб кетишга интилади. Шу сабабли катталар билан ўзаро муносабатда жанжалли вазиятлар кўпаяди. ўсмирда катталик ҳисси шаклланади. Бу ёшда ўсмир мустақил, эркин бҳаракат қилади, катталарнинг “ўргатиш”ларига қарши эътироз пайдо бўлади. ўсмир бу ёшда кумир (ҳавас қиладиган инсони), яъни фильм қаҳрамонлари, кучли катта ёшдаги инсон, кўрсатув қаҳрамони, машҳур спортчи ва бошқаларга тақлид қилиб: унинг ташқи қиёфаси, хулқ-атвориغا ўхшашлик учун ҳаракат қилиши ҳолатлари кўп учрайди. Ташқиёфа ўсмир учун катта аҳамият касб этади. Ажойиб соч турмги, баъзан икки ёки уч зирақлар, йиртиқ жинси, жиду ёрқин рангдаги косметика ва бошқа воситалар ўсмирга ўзини бошқалардан ажралиб туришига имкон беради ҳамда болалар гуруҳларида ўзини тан олишларига ҳаракат қилади.

Шу тариқа, ўсмирлик ёшида ажралиб турадиган характер хусусиятлари ҳақида қуйидагиларни айтиш мумкин; ҳиссий ноетуклик ўз шахсий хулқ атворини етарли даражада назорат қила олмаслик, ўз эҳтиёжларини қондириш имконияти ва истакларини таққослай олмаслиги, юқори таъсирчанлиги, ўзини тан олишларига бўлган истаклари ва катталар каби ўзини тутиш. ўсмир – бу етарли даражада етилмаган ва етук ақлга эга бўлмаган ижтимоий инсон. Бу босқич болалик ва ўспиринликнинг чегарасидир.

Катта деб ҳисобланиши учун етарли даражада ривожланмаган, бироқ шу билан бир вақтда атрофдагилар билан онгли равишда мулоқотга кириша оладиган ҳамда ўз хулқ-атвори ва ҳаракатлари жамият меъёр ва қоидаларига жавоб беришида катта эътибор талаб этадиган босқич ўсмир шахсидир.

Қонун бу ёшдаги болаларни вояга етмаган, бироқ ўз хулқ-атвори ва ҳатти-ҳаракатларига ахлоқий ҳамда ҳуқуқий жиҳатдан масъулиятли бўлишга лаёқатли деб ҳисоблайди. Шу сабабли ўсмирлар учун ўз ҳатти-ҳаракати ва хулқ-атвориغا чекланган ҳуқуқий жавобгарлик ўрнатилган.

Девияция типлари

Меъёрдан оғиш

Жамиятда қабул қилинган қоида ва хулқ-атвор меъёрларидан оғишган ўсмирлар оқир тарбиялилар деб аталади.

Оқир тарбияли ўсмир жамиятда ўрнатилган қоида ва меъёрларга риоя қилмайди. Бундай ҳолат илмда девияция дейилади (лотин тилида deviation - оғишлик). Масалан, физикада компас магнит стрелкасининг оғиши, биологияда организм ривожланишида оғишлик учрайди.

Девияция (оғишлик) – бир томондан уни ўраб турган инсон ва атроф-муҳитга хос бўлган ўзгарувчанлик ҳодисасидир. ўзгарувчанлик ижтимоий муҳитда инсон хулқ-атвори билан боқлик. Илгари айтиб ўтилгандек, хулқ меъёрдагидек ёки оғишган бўлиши мумкин.

Меъерий хулқ ўсмирнинг ривожланишидаги эҳтиёжлари ва имкониятлари, унинг ижтимоийлашувига тўла жавоб берувчи, унга адекват¹¹ монанд келувчи микросоциум билан унинг ўзаро фаолиятидир.

Агар боланинг атрофидаги муҳит ўсмирнинг у ёки бу хусусиятлари, унинг хулқ-атвориغا доимо (ёки деярли доим) ўз вақтида ва адекват (монанд) бўлса, ўсмирда хулқ-атвор меъерий бўлади. Бу фикрдан хулқи оғишганликнинг тавсифи ҳам келиб чиқади, бироқ боланинг микросоциум билан ўзаро фаолияти сифатида унинг ривожланишини бузувчи ва ижтимоилашувида ва юзага келувчи хулқи, жамиятда ўрнатилган ахлоқий ҳамда ҳуқуқий оғишганлик ижтимоий дезадаптациянинг (бола учун ижтимоий муҳит шароитларига мослашишга тўсиқлик қиладиган ҳодиса кўринишларидан биридир).

Болалик - ўсмирлик дезадаптацияда қуйидаги патологиялар ўз тасдиқи ни топган: Мактаб ёшидаги болалар, мактабга бормайдилар, етим-болалар, ижтимоий етимлар, гиёҳвандлик ва заҳарли (токсинли) воситаларни қабул қилувчи ўсмирлар; жинсий ахлоқсиз ўсмирлар, ҳуқуқбузарлик фаолиятларига берилган ўсмирлар.

Девиациянинг таркибига девиантлик, делинквент ва криминал хулқ-атворлилар киради.

Девиант хулқ-атвор-хулқий оғишганликнинг бир тури бўлиб, ўсмирнинг ёшига мувофиқ бўлмаган ижтимоий хулқ-атвор меъёр ва қоидаларининг бузилиши билан боқлик бўлган микросоциум муносабатлар (оилавий, мактабдаги) ва кичик жинсий ёш ижтимоий гуруҳлари учун характерли бўлади. Яъни хулқ-атворнинг бу типини интизомсизлик деб аташ мумкин. Девиант хулқ-атвор кўринишларига ўсмирнинг намоишкорлик, агрессивлик, ўзига эрк бериш, ўқиш ва меҳнат фаолиятдан тизимли оғишлик, уйдан кетиб қолиш, дайдилик, ичкиликбозликка берилиш, алкоголизмга берилиш, гиёҳвандлик ва у билан боқлик ассоциал фаолиятлар, жинсий характердаги жамиятга қарши фаолиятлар, суицид¹².

Делинквент хулқ-атвори – девиантликдан фарқли равишда болалар ва ўсмирларнинг ассоциал хулқ-атвори билан характерланади. Бу хулқий ҳаракатларда ҳуқуқий меъёрларни бола бузиб ўтсада, бироқ ҳуқуқий, жиноий жавобгарликка тортилмайди. Сабаби чекланган ижтимоий хавфли ёки бола жиноий жавобгарликка тортилиш ёшига етмаган ҳисобланади.

Делинквент хулқ-атворда: асосан инсон шахсига қарши агрессив-зўравонлик хулқи, ҳақорат, жанжалкашлик, ўт қўйиш, садистлик ҳаракатлари ажралиб туради.

Делинквент (лотин тилидан delinqveng-ҳуқуқбузар)-хулқий оғишган субъект, ўз ҳаракатларида жиноий жазоланадиган фаолиятларни амалга оширади.

- ўаразли хулқ-атвор, ўзида майда ўқрилик, босқинчилик, талнчилик, автотранспортни ўқирлаш ва бошқаларни амалга ошириб, моддий манфаат кўринишнинг илнжида мулкий тажовуз қилишдан иборат.

- Гиёҳванд моддаларни тарқатиш ва сотиш.

Криминал (жиноий) хулқ-атвор (лотин тилидан, criminalis-жиноятчилик) ҳуқуқбузарлик ҳаракати бўлиб, жиноий жавобгарлик ёшига етгунча, жиноий иш очишда асос бўлиб хизмат қилувчи ва Жиноят кодексининг белгиланган моддалари билан асосланадиган хулқ-атвор

Ўсмирларда девиант хулқ-атвор сабаблари

¹¹ Адекват – (лотинчадан adaequatus – тенглашган)- тенг, монанд, т?ла мувофи? келувчи

¹² Суицид (инглиз тилидан suicide – ўлдириш - ўз-ўзини ўлдириш ҳаракати, кучли рухий ҳолатда ёки психик касаллик таъсирида инсоннинг ўз-ўзини ўлдириши)

Инсон тараққиёти кўпгина омиллар ўзаро таъсири билан асосланади: ирсий авлоддан-авлодга ўувчи, муҳит, тарбия, инсоннинг шахсий амалий фаолияти кабиларга боқлик. Вояга етмаганларнинг девиант хулқ-атворини асословчи асосий омилларни ажратиш кўрсатиш мумкин.

1. Биологик омил. Бола организмни ноқулай физиологик ёки анатомик хусусиятлари мавжуд бўлиб, уни ижтимоий мослашувини қийинлаштиради. Буларга: - генетик, авлоддан авлодга ўтувчи хусусиятлар. Уларга ақлий ривожланишнинг бузилиши, эшитиш ва кўришда нуқсонли бўлганлар, асаб системасининг бузилиши кабилар киради. Бундай болалар ҳали она қорнидаёқ нотўғри овқатланиш, онанинг ичкиликбозлик, чекишга ружу қуйиши, онанинг касалланиши (жисмоний ва психик жароҳатлар, сурункали юқумли касалликлари); ирсий касалликларнинг таъсири, айниқса, ирсийлик, алкоголизм таъсирида бўладилар;

- инсон организмга таъсир этувчи психо-физиологик оқир ташвишлар, жанжалли вазиятлар, атроф-муҳитнинг кимёвий таркиби, энергиянинг янги турлари, соматик¹³, аллергия касалликлари турлари олиб келишига сабаб бўлади.

- Физиологик, ўз таркибига нутқдаги нуқсонли, ташқи қиёфадаги нуқсонлар, конституцион-соматик нуқсонлар сабабли атрофдагилар билан муносабатда негатив ҳолатларни юзага келтиради ва шахслараро муносабатда боланинг ўз тенгдошлари, жамоа ўртасидаги чеккага чиқиш, туртилишга олиб келади.

2. Психик омил. Бола психопатологиясида ёки акцентуация¹⁴сида (ҳаддан ташқари зўриқиш) характерининг алоҳида хусусияти билан ифодаланади. Бу хулқий оғишганлик бола асаб-руҳий касалликлар психопатия, невротения билан ҳасталанганлиги орқали вужудга келади. Акцентуирлашган характер хусусиятига эга бўлган болалар турли психологик таъсирларга ўта сезгир, психик меъёрнинг энг четки тури бўлиб, тиббий-ижтимоий реабилитацияга муҳтож ва тарбия характеридаги чора-тадбирларнинг кўрилишини талаб этадиган болалардир.

3. Ижтимоий-педагогик омиллар. Оила, мактаб ва ижтимоий тарбия нуқсонларида намоён бўлади. Бу омил болани эрта ижтимоийлашувдан оғишганликка, болалик давридаёқ мактабда ўзлаштирмовчилик туфайли мактаб билан алоқанинг узилиши (педагогик бўш қўйиш) олиб келади. ўсмирда мактабга бўлган онгли равишда қизиқишнинг шаклланмаслиги мотивига сабаб бўлади. Бундай болалар мактабга ёмон тайёрланган, уй вазифаларига негатив муносабатда бўлувчи, мактаб баҳоларига бефарқ бўладиган, ўқув дезадаптациясига учровчи бўладилар.

-ўқув дезадаптация – боланинг мактабга бўлган умумий қизиқишини сақланишида бир ёки икки фанни ўзлаштиришда қийинчиликка дуч келган ҳолатидир.

- мактаб дезадаптация – боланинг ёш хусусиятида таълим олишидаги қийинчиликлар билан бир қаторда хулқий бузилиш ҳолатлари ўқитувчилар, синфдошлари билан жанжалли вазиятлар кўринишида ўринга чиқади. Дарс қолдириш одатлари пайдо бўлади.

- ижтимоий дезадаптация – боланинг ўқишга бўлган қизиқиши, мактаб жамоасининг талабларига жавоб беришдан қочиш ҳолатлари, турли асоциал

¹³ соматик (Юнон тилидан soma- тана) тана билан боғлиқ, организмдаги психикага қарама-қарши бўлган ҳолат.

¹⁴ Характер акцентуацияси – характернинг алоҳида хусусиятларининг ўта кучли ифодаланиши қуйидаги типлари ажратилади: АХ:1

жамоаларга кириб кетиш, спиртли ичимликларга, гиёҳвандлик моддаларига қизиқишининг ортиши билан намоён бўлади.

Боланинг ижтимоий ривожланишидаги оғишганлик омилларга ёмон оилалар сабаб бўлади. Шундай оилавий ўзаро муносабатлар усуллари мавжудки, улар вояга етмаганларнинг ассоциал хулқ-атворининг шаклланишига олиб боради:

1. Тарбиявий ва оиланинг ички муносабатларининг дисгармоник усули. Бу усул ўзида бир томондан, бола истакларига кўра бўлса, иккинчи томондан, боланинг жанжалли вазиятларга

ёки оилада икки хил ахлоқий қараш мавжудлиги: оила учун бошқа, жамият учун умуман бошқача бўлган тарбиявий ҳолатлар.

Барқарор бўлмаган, жанжалли усул нотўлиқ оилаларга тарбиявий таъсир этувчи, эр-хотин ажралиши, ота-она ва болалар узоқ муддат алоҳида яшашлари сабабли юзага келади.

Муносабатларнинг ассоциал усули ёмон ташкил этилган оилаларда, доимий спиртли ичимликлар ичиш, гиёҳвандликка берилиш, ахлоқсизлик, ота-онанинг жиноятчилик хулқ-атвори, “оилавий қаҳри қаттиқлик” ва зўравонлик каби иллатларда юзага келади.

Қаҳрли муносабатлар (ҳақорат, хўрлаш) деб болага Қамхўрлик қилувчи, қарамоқига олган одамлар томонидан зарар етказилишининг кўпгина ҳаракатларига айтилади. Бу ҳаракатларга болала жисмоний зарар етказилувчи жисмоний, эмоционал (ҳиссий), жинсий қийноқлар билан азоблаш, кўп такрорланувчи ноўрин жазолар киради.

Қаҳрли муносабатларга болалар уйда, оилада, кўчада, мактабда, болалар меҳрибонлик уйларида, касалхона ва бошқа болалар муассасаларида дуч келишлари мумкин.

Шундай ҳолатлардаги болалар, хавфсизлик ҳиссини сезмайдилар. Уларнинг меъёрий ривожланишида бу ҳиссиётнинг аҳамияти катта.

Бу эса болалага уни ўзи ҳақида, мен ёмонман, ҳеч кимга керакмасман, севимли эмасман деб ўйлашларига сабаб бўлади. Қаҳрли муносабатларнинг ҳар қандай тури бола соғлиғига катта зарар етказади. Унинг ҳаёти ва ижтимоий мослашувчанлигида хавф туқдиради.

Ижтимоий-иктисодий омиллар ижтимоий тенгсизликка сабаб бўлади. Жамиятни бой ва камбақаллар, жамият учун энг аҳамиятли аҳолининг камбақаллашуви, ишсизлик каби қатламларга ажратади. Ижтимоий қабул қилинган ҳалол иш ҳаққини (конуний) олиш усуллариининг чекланиши, инфляция ва ижтимоий тартиббузарликка олиб келади.

Ахлоқий-маънавий омиллар. Ўзирги даврнинг жамиятда бир томондан маънавий ахлоқий даражанинг пасайиши бўлса, қадриятли, биринч навбатда ахлоқий хулқнинг бузилиши, бошқа томондан, жамиятнинг нейтрал муносабатларида девиант хулқ-атвор муносабатларида юзага келишига олиб келади.

4. ўсмирларда девиант хулқ-атворнинг олдини олишга асосий ёндашувлар

Турли девиант хулқ-атворнинг узлуксиз равишда ўсиши жамият олдига ижтимоий меъёрлардан оғишган хулқли ўсмирлар ва ёшлар билан олиб бориладиган ишларнинг шакл ва усуллари, технологияларини топиш вазифасини қўйган. Шу сабабли девиант ва делинквент хулқ-атворли ўсмирлар билан

ишлашнинг икки асосий технологиялари, профилактик ва реабилитацион ишлар Фан ва амалиётда кенг тарқалган.

Профилактика (олдини олиш)-ўсмирлар хулқ-атворида ижтимоий хулқий оғишганликнинг турли кўринишларига асосий сабаб бўлувчи шароитлардан огоҳлантириш, бартараф қилиш ёки нейтраллашга йўналтирилган давлаб, жамиятнинг ижтимоий-тиббий ва ташкилий-тарбиявий чора-тадбирларининг йиқиндисидир. ўсмирларда девиант хулқ-атворнинг олдини олишга қаратилган бир неча ёндашувлари мавжуд.

1. Ахборотли ёндошув. Бу ёндошув ижтимоий меъёрдан хулқий оғишганлик келиб чиқишида вояга етмаганлар (бу ижтимоий меъёрларни) билмасликлари туфайли уни ўз асосий йўналиши сифатида вояга етмаганларга бу меъёрларга риоя қилиш, ўз ҳуқуқ ва юрчлари ҳақида ахборот беришдан иборат. Давлат ва жамият қўйган талабларини бажаришда болаларнинг ёш кўрсаткичига мос қабул қилинган ижтимоий меъёрлар ҳақида маълумот беришни кўзда тутди.

Бу ишни амалга оширишда оммавий ахборот воситалари (матбуот, радио, телевидение)дан кино, театр, бадиий адабиёт ва бошқа санъат асарларидан фойдаланиш мумкин.

2. Ижтимоий-профилактик ёндошув. Бундай асосий мақсад – негатив ҳолатларнинг сабаблари ва шароитларини аниқлаш, бартараф этиш, нейтраллашдан иборат. Вояга етмаганлар томонидан гиёҳвандлик моддаларини истеъмол қилиниши учун жиноий жавобгарликка тортилишлари ҳақида маълумотга эга эмаслар. Улар гиёҳвандлик – шахсий иш деб биладилар, фақат гиёҳвандлик моддаларини тарқатиш жиноят деб ҳисоблайдилар. ўсмир гиёҳвандлик ва кучли таъсир этувчи психотрон моддалар тўғри сидаги янги қонун қабул қилиниши муносабати билан бу моддаларни истеъмол қилувчилар ҳам жиноий жавобгарликка тортиладилар.

Бизнинг жамиятимизда ўсмирлар ўртасидаги алкоғолизм-ичкиликбозлик профилактикаси муаммоси ҳам муҳим ўрин тутди. ўсмирлар ичкиликбозлик ва алкоғолизмнинг оқир ижтимоий ва психоневрологик оқибатлари ҳақида ҳам билмайдилар.

3. Тиббий-биологик ёндошув. Бу ёндошувнинг моҳияти ижтимоий меъёрлардан оғишганликнинг олдини олишда тиббий-профилактик характердаги турли психик носоқлом шахсларга муносабат-биологик даражада бўлиши лозим. Агар инсонда психик (руҳий) ривожланиши, соғлиғида турли нуқсонлар бўлса, у ўз руҳий хусусиятларига асосан маънавий-ахлоқий меъёрларни бузиши мумкин. Бу ҳолатда инсонга уни ўзгартириб бўлмайдигандек қаралади. ўсмирда бундай психик носоқломликни ўз вақтида аниқлаш жуда муҳимдир.

Чунки улар умуман ҳаёлга келмайдиган ҳаракатларни содир этишлари мумкин. ўсмир психиатр мутахассислар кўригидан ўитказилиб, шунга мувофиқ тиббий даво чоралари кўрилиши лозим.

4. Ижтимоий-педагогик ёндошув. Бу ёндошув моҳияти ўсмирни девиантлик хулқ-атворидаги шахсий хусусиятларини қайта тиклаш ёки тўғри лашдан иборат. Айниқса, унинг ахлоқий-иродавий шахсий хусусиятларини қайта тарбиялаш шарт. ўсмирларда, уларнинг иродавий хусусиятлари, хулқ-атворида қуйидагиларни шакллантириш лозим:

ўз сўзи ва ишининг эгаси бўлиш;

ўсмирнинг жиноятга бошловчи, жамиятга зарар етказиш каби иллатларга бўлган қизиқиш ва ҳаракатларини тўхтатиш;
ҳозирги даврда муҳим бўлган масалалар билан банд қилиш;
ҳуқуққа қарши бўлмаган, пухта ўйлаб чиқилган мақсадларни қўйиш.

Эрки бўлмаган инсон флюгерга ўхшайди, шамол қай тарафга эсса ўша томонга ўгирилади. Бундай инсондан ижтимоий меъёрларни бузиш, жиноятчиликни кутиш мумкин. Уни енгиллик билан алдаш, ўзгаларнинг сўзларига қулоқ солиши. ўзга ахлоқий қараш ва баҳоларга оқдириш осон. ўзга ахлоқий қарашларга эргашиб, у ҳуқуқбузарлик ва ахлоқсизлик хулқ-атворига эга бўлади. Бундай инсонларни тарбиялашда жамият томонидан унга эркинлик ва ҳуқуқларини бериб, уни ўз-ўзини бошқара олишга ўргатиш зарур.

5. Санкцияларни қўллаш. Бу ёндошув моҳияти ҳуқуқбузарлик қилган инсонни жиноий қонунлар асосида жазолаш туради.

Бироқ, жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, бу Самара бермайдиган ҳолат бўлиб, жамият томонидан қаттиқ санкция бўлиб ҳисобланади, халос. Шу сабабли ижтимоий оғишганлик сабабларини аниқлаш ва бартараф этишда бу фақатгина ёрдамчи восита бўлиб ҳисобланади.

5. Девиант хулқ-атворли ўсмирларга нисбатан ижтимоий-педагогик реабилитация ишлари

Ижтимоий педагогнинг жамиятга мослашаган, хулқий оғишган ўсмирлар билан олиб борадиган иш технологияси уларни реабилитация қилидир.

Реабилитацияни инсонни жамиятга мувофиқлаштиришга киритадиган чора-тадбирлар тизими сифатида қаралиши мумкин. Реабилитация яна инсон шахси, унинг жисмоний алоҳида психикасининг функцияларига таъсир этишнинг натижаси сифатида ҳам қаралиши мумкин. Адаптация (мослашувчанлик)дан фарқли равишда, реабилитация инсон фаолиятини қайта тиклаш деб тушунилади. Реабилитация – бу болани фаол ҳаётга, жамиятга ва ижтимоий фойдали меҳнатга қайтариш мақсадини кўзда тутувчи чора-тадбирлар тизимидир.

Реабилитациянинг қуйидаги турлари белгиланган: тиббий, психологик, педагогик, ижтимоий-иқтисодий, касбий, маиший.

Тиббий реабилитация бола организмда ўз функциясини йўқотган у ёки бу жойнинг тўла ёки қисман қайта тикланиши ёки боладаги ривожланаётган касалликни секинлаштириш имкониятини яратишга йўналтирилган.

Психологик реабилитация ўсмир руҳиятиг, онгига девиант хулқ-атворнинг керакмаслиги, уни шахс сифатида ҳеч Ким ҳурмат қилмаслигини сингдиришни мақсад қилган.

Касбий реабилитация ўсмирни ўқитиш ёки унга тўғри келадиган меҳнат турига қайта ўқитиб тайёрлаш, енгаллаштирилган ва иш куни қисқартирилган меҳнат шароитлари бўлган иш жойи билан таъминлаш.

Маиший реабилитация ўсмирнинг ҳаёти учун меъёрдагидек шароитнинг яратилишини кўзда туттади.

Ижтимоий реабилитация – бу ижтимоий муҳитда боланинг ҳаёт фаолиятини қайта тиклаш жараёнидир. Шунингдек, қандайдир сабаблар билан шахс ҳаёт фаолиятининг бузилиши, ижтимоий муҳитдаги чеклашларга йўл қуймасликдир.

Ижтимоий-иқтисодий реабилитация – бу ўсмирнинг қонуний, ҳуқуқий манфаатларини ҳимоя қилишга мўлжалланган маблақларни таъминлашга қаратилган чора-тадбирлар мажмуидир.

Ижтимоий-педагогик реабилитация – бу бола ҳаёт фаолияти учун аҳамиятли бўлган шахсий хусусиятларини шакллантиришга йўналтирилган характердаги тарбиявий чора-тадбирлар тизими бўлиб, болани жамиятга мувофиқлаштирувчи фаол ҳаётий ҳолатга тортувчи, ўз-ўзига хизмат қилишда зарур бўлган кўникма ва малакаларни эгаллаши, жамиятда хулқ-атвори билан ижобий ижтимоий ролларни бажариш, зарур таълимни олиш кабиларни ўз таркибига олади. Ўсмирларни ижтимоий-педагогик реабилитация қилишда бу ишларни реабилитацион марказ деб аталувчи ижтимоийлаштирилган муассасаларда амалга оширилади. Бу муассасаларнинг вазифаларига:

қаровсиз қолган, дайди, жамиятга мослаша олмайдиган болалар ва ўсмирларда профилактик олдини олиш чораларини кўриш.

Ота-онларнинг айблари билан ёки қутилмаган вазиятлар сабабли (шунингдек, жисмоний, психологик зўравонлик, хавфли яшаш жойлари ва бошқалар) оқир ҳаётий вазиятларга тушган болаларга тиббий-психологик ёрдам кўрсатиш

Ижобий ижтимоий хулқ-атвор тажрибаларини, атрофдаги инсонлар билан мулоқот кўникмаларини шакллантириш

Ота-она қарамоқи ёки воситалар, яшаш жойидан ажраб қолганларни ўз қарамоқига олиш функциясининг бажарилиши

фавқулудда вазиятларда психик ва педагогик қўллаб-қўвватлаш

оилага қайтишга ҳамкорлик қилиш

таълим олиш, меъёрадагидек ўсишга имконият билан таъминлаш.

Келгуси касбий ва маиший фаолиятга қамхўрлик қилиш.

Бундай муассасалар асосий фаолият мақсадлари – ёрдамга муҳтож болаларни ижтимоий ҳимоя қилиш ва қўллаб-қўвватлаш, уларни реабилитация орқали ҳаётларини тўғри йўлга қўйишда ёрдам бериш.

Глоссарий - луғат

Ижтимоий-педагогик тушунча ва термин (атама)лар

Аномал болалар – меъёрий психик ва (ёки) жисмоний ривожланишда оғишганлик ҳолатида бўлган ҳамда уларнинг асоратларини енгиб ўтишда махсус коррекция (тузатиш) методикаларини қўлланилишига муҳтож болалар.

Иқтидорлик – меъёрадаги ёш кўрсаткичларига нисбатан ақлий ривожланишида олинган бўлган ёки ривожланишида махсус истеъдоди бўлган (музыка, бадиий ижодда ва ҳ.к) болалар.

Ижтимоий меъёр – Жамият ҳаётига мувофиқ белгиланган маданий кадрларга монанд ва жамиятнинг барқарорлиги ҳамда яхлитлигини таъминловчи ҳуқуқий, маънавий-ахлоқий хўлқий ва инсонлар фаолиятини, ҳатти-ҳаракатини бошқарувчи стандартлар.

Девиант хулқ - Ижтимоий ва ахлоқий меъёрларга мос келмайдиган, гуруҳлар ёки яхлит жамият учун мувофиқ бўлмаган хулқ-атвор.

Деликвент хулқ - ўрнатилган ҳуқуқий меъёрларни бузувчи ва ҳуқуқбузарликка олиб келувчи ҳатти-ҳаракатларни содир этувчи хулқ-атвор.

Қаровсизлик – Ота-оналар ёки улар ўрнини босувчи шахслар томонидан тарбиялаш ҳақидаги ғамхўрлик қилинмайдиган болаларнинг хулқ-атвори, назоратсиз қолиши.

Ижтимоий-педагогик профилактика- негатив хулқ-атворли болаларнинг ижтимоий оғишганлик ҳолатларига олиб борадиган асосий сабаб ва шароитлардан

огоҳлантиришга йўналтирилган ташкилий-тарбиявий чора-тадбирлар ёки соғлиги сабабли жамиятда ўз ўрнига эга бўлмаган (ногирон болалар), ижтимоий мақоми ўзгарган (етим болалар), хулқий оғишган (қаровсиз болалар), ҳуқуқбузар болалар ва бошқаларнинг олдини олиш чоралари.

Ўз-ўзини назорат қилиш учун саволлар

1. Нима учун ижтимоий педагогикада “меъёр” ва “меъёрдан оғишганлик” тушунчалари кўриб чиқилади?
2. “Ижтимоий оғишганлик” тушунчасининг моҳияти нимадан иборат?
3. “Девиант хулқ”, “деликвент хулқ”, “криминал хулқ” тушунчалари моҳиятини очиб беринг.
4. Девиант хулқли ўсмирнинг асосий сабабларини айтинг ва асослаб беринг
5. Девиант хулқни огоҳлантириш ва олдини олишда ахборотли ижтимоий-профилактик, тиббий-биологик ва ижтимоий-педагогик ёндошувларнинг хусусиятлари нималардан иборат?

7-мавзу: Ичкиликбозлик девиант хулқ намоён бўлишининг бир шакли. Спиртли ичимликка мойил ўсмирлар билан ижтимоий-педагогик фаолият

Т/р босқич	БАЖАРИЛАДИГАН ИШ МАЗМУНИ	Амалга оширувчи маъсул
1-босқич	<p>Дарс мақсади Ичкиликбозлик девиант хулқ намоён бўлишининг бир шакли. Спиртли ичимликка мойил ўсмирлар билан ижтимоий-педагогик фаолиятлари хақида тушунча бериш.</p> <p>Идентив мақсадлар:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Болалар ичкиликбозлиги – ижтимоий-педагогик муаммо сифатида. 2. Болалар ичкиликбозлигининг сабаб ва оқибатлари 3. Болаларда спиртли ичимликлар ичишга (мойиллик) берилиш даражалари 4. Алкогол истеъмол қилишга мойил бўлган болалар билан ижтимоий-педагогик фаолият юритиш тузилмаси. 5. Алкогол истеъмол қилишга мойил бўлган болалар билан олиб бориладиган ижтимоий-педагогик фаолият мазмуни 	Ўқитувчи
2-босқич	<p>Асосий тушунчалар: Алкоголизм , Болалар алкоголизи , Валеолог, Виктилизация, Кофеденциал, Деградация, Эйфория</p> <p>Воситалар: проектр, компютр.</p> <p>Метод ва усуллар: амалий машғулот, кўрсатиш, тушунтириш.</p>	Ўқитувчи
3-босқич	Гуруҳда ишлаш.	Талаба

	<ul style="list-style-type: none"> • Спиртли ичимликларга тез ўрганиб қолиш • Касалликнинг оғир кечиши. • Бола томонидан алкогольни (катта) кўп миқдорда истеъмол қилиш. • Жанжалкаш оилалар, • Алкогол ўзини намоён қилиш воситаси сифатида. • Алколог реклама сифатида. • Алкогол вақтни ўтказиш воситаси сифатида • Алкогол меъёрдагидан психик камчиликлари ўрнини тўлдирувчи восита сифати. 	
4-босқич	<p>Мустаҳкамлаш ва боҳолаш учун саволлар:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. “Алкоголизм”, “ичкиликбозлик” тушнчаларини изоҳлаб беринг. Сиз болалар алкогольизми хусусияларини нималарда кўрасиз? 2. Болалар алкогольизмига олиб борувчи асосий сабабларни санаб беринг. 3. Болаларнинг спиртли ичимликларга қизиқиш даражалари мазмунини ажратиб кўрсатинг ва очиб беринг. 4. Алкоголни истеъмол қилишга берилган болалар билан олиб бориладиган ижтимоий-педагогик тузилмаларни айтиб бериб. 5. Алкоголизмга берилган болалар билан олиб бориладиган ижтимоий-педагогик фаолият мазмунини очиб беринг. 6. Алкоголга берилган турли ёшдаги болалар билан олиб бориладиган ижтимоий-педагогик фаолият хусусиятлари нималардан иборат. 	Ўқитувчи-талаба
5-босқич	<p>Умумий якуний хулосалар чиқариш: Мақсадга эришилди. Вазифалар бажарилди.</p> <p>Мустақил иш топшириқлари қилиб ,талабаларга адабиётларни таҳлил қилиб келиш интернет тармоғидан маълумот топиб келиш топширилди.</p>	Ўқитувчи

Режа:

1. Болалар ичкиликбозлиги – ижтимоий-педагогик муаммо сифатида.
2. Болалар ичкиликбозлигининг сабаб ва оқибатлари
3. Болаларда спиртли ичимликлар ичишга (мойиллик) берилиш даражалари
4. Алкогол истеъмол қилишга мойил бўлган болалар билан ижтимоий-педагогик фаолият юритиш тузилмаси.
5. Алкогол истеъмол қилишга мойил бўлган болалар билан олиб бориладиган ижтимоий-педагогик фаолият мазмуни

6. Алкогол истеъмол қилишга мойил бўлган болалар ёш кўрсаткичларига кўра олиб бориладиган ижтимоий-педагогик фаолият хусусиятлари

Асосий тушунчалар: алкоголизм, ичкиликбозлик, болалар алкоголизи.

I. Болалар ичкиликбозлиги – ижтимоий-педагогик муаммо сифатида

бугунги кунда болалар алкоголизи энг жиддий ижтимоий-педагогик муаммоларидан биридир. Бу муаммо маданий, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий илдизларга эга. Бу муаммога қарши курашишда самарали чора-тадбирлар куришда бу муаммонинг тарихини билиш муҳимдир.

Спиртли ичимликларни истеъмол қилиш одати 8 минг йил илгари вужудга келган. Араб кимёгари Албуказис Коза томонидан ишлаб чиқилган турли ўсимлик моддаларининг ачиши сабабли ҳосил бўладиган этил спирти кенг тарқалиб истеъмол этила бошланди. Ароқ VI асрда кашф этилган. Ароқ бенедектин-манахи томонидан барча монастирларда тарқатила бошланди. Ўоқимлар ҳамма вақт ичкиликбозликка қарши курашиб келганлар. Спиртли ичимликларни сотишни манн этувчи қаттиқ қарорлар чақариб, назорат қилганлар. Иван Грозний, Борис Годунов, Екатерина II лар даврида спиртли ичимликларни истеъмол қилиш ва тарқатишга қарши чиқарган фармонлари бу ичимликларнинг тўла йўқотилишига эришилмади ва аҳолининг ичкиликбозлик муаммоси ҳал этилмади. Бунга қатор сабаблар ҳам мавжуд эди. Биринчиси – ичкиликбозлик одамларни жамиятда мавжуд муаммолардан чалқитувчи воқелик сифатида ўрин тутарди. Иккинчи сабаб – спиртли ичимликларни сотишдан давлатга катта моддий манфаат бор эди ва мавжуд. Собиқ Иттифоқ давридаги статистик ҳисоботларда, 1980 йил 1950 йилга нисбатан, 10,4 баробар ортиқ спиртли ичимликлар кўпроқ истеъмол қилинган. Бу маълумотга уйда тайёрланган ароқ, мусаллас ва шароблар киритилмаган. Социологларнинг фикрича, жаҳон соғлиғни сақлаш ташкилотининг маълумотларига кўра, ҳар йили жон бошига 8 литр спиртли ичимлиги тўғри келади. Бу миллатларнинг генофонди ўзгаришига олиб келади. Бу ҳолатда соқлом болаларга нисбатан руҳий, жисмоний оғишган, носоқлом болаларни спиртли ичимликларга жуда ёш даврларидан ва тез ўрганиб қолиши жуда хавотирли омиллардандир.

Алкоголизмнинг бир неча белгилари мавжуд. Тиббий нуқтаи назардан *алкоголизм* сурункали касаллик бўлиб, даволаниши зарур. Ижтимоий жиҳатдан *алкоголизм* - шахсни девиант (хулқий оғишганлик) хулқ-атворининг шакли бўлиб, шахсни ижтимоий деградация¹⁵лаш, спиртли ичимликка қарши даволаш патологияси билан характерланади.

Алкоголизм ривожланишининг бошланқич босқичида инсоналоҳида касалманд аҳволга тушади. Доимий равишда спиртли ичимликларни истеъмол қилиш натижасида касаллик ривожланиб ичкиликбозлик деб номланувчи ҳолатга олиб келади. Бу икки ичкиликбозлик ва алкоголизм ҳолати бир-бири билан ўзаро алоқадор бўлиб, қуйидаги ҳолатларга сабаб бўлади: жинойтчилик, ҳуқуқбузарлик, ижтимоий паразитизм (танбаллик), маънавий ахлоқсизлик, хулқ-атвор бузуклиги, ўз-ўзини ўлдириш. Болалар алкоголизига 18 ёшгача бўлган ўсмирлардаги

---

¹⁵ Деградация - (французча degradation) – доимий ёмонлашиш, оғирлашиш, тушиш, ҳаракатнинг орқага кетиши

касалликнинг биринчи кўринишлари киритилади. Катталарга нисбатан болалар алкоголизи бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга:

Спиртли ичимликларга тез ўрганиб қолиш. Агар катталарда ичкиликбозликдан алкоголизмгача бўлган давр 5-10 йил бўлса, болаларда сурункали алкоголизмга ўтиш 3-4 марта тезроқ юз бериши мумкин. Бу болалар организмнинг анатомик-физиологик тузилмасига боқлик. Болалар мияси катталардан фарқли равишда, сувга бой, оксилнинг камлиги, сувда эса алкоголь яхши эриши ва организмга тез сингиши, унинг 7 % фоизи фақатгина ўпка ва жигарда қолишига олиб келади. Жолган 93 % барча орган ва тизимларни ишдан чиқарувчи захар сифатида тарқалади. Бола бу захарга тезда ўрганиб қолишига олиб келади.

Касалликнинг оқир кечиши. Бу бола организмнинг шаклланиш босқичида турганлиги билан организмнинг асаб тизими алкоголь таъсирига қарши кураша олмаслиги натижасида организм ва асаб тизимини бузувчи, оқир тузатиб бўлмайдиган жараёнга сабаб бўлиши билан ифодаланади.

Бола томонидан алкогольни (катта) кўп миқдорда истеъмол қилиш. Бу болаларнинг алкогольни истеъмол қилиши жамият томонидан назорат қилинади, шу сабабли ҳам болалар яширинча, бирданига кўп миқдорда истеъмол қилишга ҳаракат қиладилар.

Ичкиликбозликнинг тез ривожланиши. ўсмирлар истаган бўлар-бўлмас сабаблар туфайли ичишни меъёрий одат қилиб оладилар, енгил мастлик ҳолатидаёқ улар ўзларича ишончсизлик ҳолатини сезадилар. Шу сабабли улар тўлиқ мастлик ҳолатига ичишга интиладилар. Шундагина ичимликни муваффақиятли, тўлиқ даражали ҳисоблайдилар.

Даволашнинг кам самаралилиги. Вояга етмаганлар ўртасидаги ичкиликбозлик хулқий оғишганлик билан узвий боқлиқдир. ўсмир учун алкоголизмнинг энг асосий хавфлилиги шундаки, у ўз-ўзини назорат қилиш хусусиятини бўшаштиради. Ичкиликбозлик ва жиноятчилик ўртасидаги ўзаро алоқадорлик бир қатор иллатларга сабаб бўлади:

Вояга етмаганлар кўпгина жиноятларни маст ҳолатда содир этадилар (22 % ўқрилик, 76 % безорилик, 6 % зўравонлик, 56% босқинчилик). Кўпгина зўравонлик ҳолатлари (агрессив) мастликда содир этилади. Бу ҳолат – мастлик одатий шароитдаги ижтимоий хулқ-атвор кўникмаларининг йўқолишига сабаб бўлади;

кўпгина жиноятлар спиртли ичимликлар сотиб олиш учун маблаққа эга бўлиш мақсадида содир этилади;

ичкиликбозлик вояга етмаганларда кўпгина жиноятларни содир этишга интилиш (криминологияда “маст мотивация” атамаси мавжуд);

ичкиликбозлик (криминал) жиноятчилик ҳолатларининг вужудга келишига сабаб бўлади;

ичкиликбозлик вояга етмаганларнинг жамиятдан хулқий оғишган тенгдошлари гуруҳларига қўшилишларида восита сифатида намоён бўлади;

ичкиликбозлик вояга етмаганларни жиноятчилик фаолиятига қўшилиб қолишларига сабаб бўлиб, уни кўпинча катта ёшдагилар ташкил этади.

II. Болалар алкоголизмнинг сабаблари ва оқибатлари

Болалар турли мутахассислар: тиббиёт ходимлари, педагоглар, психологлар турлича баҳо берадилар. Алкоголизм сабаблари ва оқибатлари қуйидаги жадвалда кўрсатилган

Болалар алкоголизмининг сабаблари ва оқибатлари

Ёш кўрсаткичлари	Сабаблар	оқибатлар
Илк болалик даври 0-3 ёш	1. Мастликда ҳосил бўлган ҳомила 2. Бошланғич 3 ой даврида ҳомиладорликдаги ичкилик ичиш 3. Эмизикли даврида алкоголь истеъмол қилиниш	эпилепсия (тутқаноқлик), акли норасолик; жисмоний ривожланишдаги норасолик; руҳий ривожланишдаги норасолик
Мактабгача ва кичик мактаб ёши 3-9 ёш	1. Ота-оналарнинг педагогик саводсизлиги 2. Оилавий алкоголизм анъаналари	организмнинг алкоголь билан заҳарланиши спиртли ичимликларга қизиқишнинг шаклланиши
Ўсмирлик ва ёшлик даври 9-18 ёш	1. Носоқлом оила 2. ўз-ўзига бино қўйиш 3. Оммавий ахборот воситаларининг позитив рекламалари 4. Бўш вақтнинг кўплиги 5. алкоголизм оқибатлари ҳақида билимнинг йўқлиги 6. шахснинг психологик хусусиятлари 7. муаммодан қочиш	алкоголга қизиқишнинг шаклланиши спиртли ичимликларни истеъмол қилиш одатининг шаклланиши алкоголизмининг ҳулқининг стереотипларини ишлаб чиқиш алкоголдан мастлик ҳолатида ҳуқуқбузарлик ҳолатларини содир этиш алкоголдан мастлик ҳолатида ҳуқуқбузарлик ҳолатларини содир этилишининг англомаганлиги психик муаммоларни ҳал этишда алкогольдан допинг сифатида фойдаланиш алкоголга бўйсиниб қолиш

II. Болалар алкоголизмининг сабаблари ва оқибатлари

Болалар турли мутахассислар: тиббиёт ходимлари, педагоглар, психологлар турлича баҳо берадилар. Алкоголизм сабаблари ва оқибатлари қуйидаги жадвалда кўрсатилган.

Фанда тўпланган маълумотлар ҳомиладор аёлнинг спиртли ичимликлар истеъмол қилиши қанчалик оғир оқибатларга олиб келишини кўрсатади. Бунда ривожланаётган ҳомила билан алкогольнинг қанчалик алоқадор бўлиши зарур моддалар билан таъминланиши она қорнидаги ҳомилани ҳимоя пардаси орқали ўтади. Бироқ этил спирти ва заҳарни ҳимоя парда тўса олмайди. Бошланғич 3 ой мобайнида, ҳомиладорликда ҳомиланинг ички орган ва системалари шаклланиш жараёни содир бўлади. Ҳомиланинг алкоголь билан заҳарланиши турли норасолик ва нуқсонларга сабаб бўлади. Ҳомила алкогольдан умуман ҳимоя этилмаслиги туфайли унинг миясига зарар етказиши. Шу сабабли бош мияда сув тўпланиши, шишлар, грижалар билан оғриган болалар дунёга келади.

Бундай болалар илк болалик даврида ёки нобуд бўладилар ёки бутун умрга ақлий норасо бўлиб қоладилар.

Иккинчи босқич мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги босқич. Бу босқичда икки сабаб бўлиб, ота оналарнинг педагогик саводсизлиги ва оилавий ҳамда мактаб анъаналари ҳисобланади. Педагогик саводсизлик ота оналар алкоғолни (дори дармон) шифовий модда деб ҳисоблайдилар. Алкоғол иштаҳани кучайтиради, камқонликни тузатади, уйғуни яхшилади, Тиш чиқишини осонлаштиради. Ота-оналар болаларга ёшлик давридан спиртли ичимликни кичик миқдорларда ичириб турилиши катта бўлганида алкоғолга берилиб кетиши олдини олади деган фикрлар юради.

Болаларнинг ичкиликбозликка одатланишига яқин қариндошларининг спиртли ичимлик истеъмол қилишлари ҳамда оилавий анъаналар сабаб бўлади (тантанали, хурсандчилик ёки ёмон кунларда спиртли ичимликлар ичишлар). Бундай байрам кунларида болаларга ҳам спиртли ичимликлар қуйиб берадилар. Бундай оилаларда спиртли ичимликлар ичиш ёмон ҳисобланмайди, болаларни спиртли ичимлик ичишлари эса ташвиш туқдирмайди. Болалар ичкиликбозлик одатларини спиртли ичимлик ичишга бошлашдан анча аввал билиб оладилар.

Болалар ўйинларида катталарга тақлид қилиб қадах сўзлари гапирдилар, бақаларни уриштирадилар, уларнинг маст ҳолатларини ўхшатадилар, кичик ёшдаги мактаб болаларида алкоғол тантаналар ва учрашувларда доимий одатий ҳол деган тасаввур пайдо бўлади.

Алкоғолнинг ўзи гендан ўтмаслиги, фақатгина ота-оналаридан олган характери хусусиятларидан келиб чиқувчи унга мойиллигини ўтиши биологик текширишлар билан исботланган. Болаларда ичкиликбозликнинг ривожланишида ота-оналарининг ёмон одатлари, оилада ичкиликбозлик ҳолатлари асосий рол ўйнайди.

Учинчи босқич ўсмирлик ва ёшлик даврлари. Асосий сабаблар қилиб қуйидаги етти тасини кўрсатиш мумкин: оилавий шароитлар ёмонлигини; оммавий ахборот воситаларида позитив рекламалар; бўш вақтида ҳеч бир иш билан шуқулланмаслик; алкоғолизм оқибатларини билмаслиги; муаммоларни ҳал этиш билан шуқулланмаслиги; психологик хусусиятлари; ўзини ташкил топтириш.

Бу даврда алкоғолга берилиши юзага келиши содир бўлади, бу берилиш одатга айланади, бу одат эса кўпчилик ҳолларда алкоғолга қарам бўлиб қолиши ҳолларига олиб келади.

Алкоғол оилада ноҳуш ҳолат кўрсаткичи сифатида

Болаларни маънавий тарбиялаш ва ривожлантиришнинг муҳим шартлари оилавий муносабатларнинг маънавий-эмоционал томонлари ҳисобланади. Бошқа оилаларга нисбатан болалар кўпроқ спиртли ичимлик истеъмол қилишни бошлайдиган оилаларнинг бир неча турлари мавжуд:

Жанжалкаш оилалар, бунда оилавий муносабатлар душманлик, рақиблик, яккаланиш, оила аъзолари орасида кескинлик кўринишида мавжуд бўлади. Оила аъзолари бир-бирларини ёмон хусусиятларини кўрсатиб айблайдилар ва бир-бириларига ёмон ниятда бўладилар. Яндайдир бир ён босишга эришиш учун болалар спиртли ичимликлар истеъмол қила бошлайдилар.

Алкоғол ўзини намоён қилиш воситаси сифатида. ўсмирлар ичкиликбозликларининг сабабларидан бири – бу катталарга ўхшашни ишташдир. Спиртли ичимлик ичишни бундай ўсмирлар мардлик ва довюраклик,

мустақилликдан белги деб ҳисоблайдилар. Маънавий чекланганлиги, мактаб жамоасида ўзини намоён эта билмаслик бундай ўсмирларни спитли ичимлик ичишга, кўчадаги ўртоқлари орасида ўзини кўрсатишга мажбур этади.

Алколог реклама сифатида. Спиртли ичимликларни ичишни кино, телевидение, рекламаларда оммалаштириш спиртли ичимликларни истеъмол қилишга ўсмирларни қизиқтиради. АШ лик социологлар спиртли ичимлик ичадиган киноқаҳрамонлар намунаси (улар асосан ижобий ролларни ўйнайдилар) ўсмирларни ичкиликбозликка жалб этишнинг энг таъсирли усулидир.

Алколог вақтни ўтказиш воситаси сифатида. Мактабдан ташқари болалар ва ўсмирлар муассасалари сонининг кенгайиб кетиши турли хил таълим хизматлари учун тўланадиган нархларнинг қимматлиги (музыка, рақс ва бошқаларга ўргатиш) кўпчилик ўсмирларнинг бўш вақтлари кўп бўлади. Фойдали иш билан шуқулланмайдиган ўсмирлар кўчаларда тўдаларга қўшилиб одатда спиртли ичимликлари ича бошлайдилар.

Алколог меъёрдагидан психик камчиликлари ўрнини тўлдирувчи восита сифати.

Болаларда алкоголизмини ривожланишига кўпинча психик соқломлигидан камчиликлари ёки ижтмой мослашишига халақит қилувчи жисмоний соғлиғидаги камчиликлар сабаб бўлади. Нуқсоннинг пайдо бўлиши сабабидан қатъий назар (туқма камчиликми, психик касалланишми) болада атрофдагилар билан муносабатлар бузилади, ўзига нотўғри баҳо бериш юзага келади. Бундай ҳолларда алкогол бола шахсидаги мавжуд мослаша олмасликни силлиқлашга имкон берувчи, ўрнини тўлдирувчи омил ҳисобланади, унинг тенгдошлари орасига қийналмасдан кириб боришини таъминлайди.

Алколог ҳаёлий ҳақиқат сифатида. Баъзи бир ўсмирлар ўзидаги мавжуд кескинликни йўқотиш, ёмон ташвишлардан озод бўлиш мақсадида спиртли ичимлик истеъмол қиладилар. Кескин вазиятлар оилада ёки мактаб жамоасида бегоналашиб қолиши сабабли юзага келиши мумкин.

ўсмирда дунёдаги ҳамма ҳаётий ташвишларни спиртли ичимлик ичиб ҳал қилиш мумкин деган фикр пайдо бўлади.

Алкоголизмнинг оқибатлари

Ижтмой-иқтисодий (ўқишни ташлаб кетиш, ишлаб чиқариш маҳсулдорлигини кескин пасайиши, ишлаб-чиқариш ва майший жароҳатлар сонининг ошиб бориши, турли хил алкоголизмга қарши чора-тадбирга харажатлар сарфлаш).

Ижтмой-психологик (оилавий, мактаб, меҳнат ёки бошқа ижтмой-ижобий алоқаларининг узилиши, шахснинг маънавий ва рухий барбод бўлиши, микромуҳитда маънавий-психологик вазиятнинг ёмонлашиши).

Криминал (жиноятлар содир этиш, бошқа одамлар билан жиноий фаолиятларга қўшилиб кетиш, криминализиция ва виктилизация¹⁶ юзага келиши учун қулай вазиятлар яратилиши).

Жисмоний (алкогол истеъмол қилган аниқ бир шахснинг ўзигина эмас, балки келажак авлод соғлиғи учун ҳам зарар келтирилади).

III. Спиртли ичимлик ичишга болаларнинг (мойиллик) берилиш даражалари

Катта синф ўқувчиларининг спиртли ичимликлар истеъмол қилишлари жараёнини ўрганиб чиққан олим-физиологларнинг текширишларига таяниб етгита даражаларини кўрсатиш мумкин.

Болаларнинг спиртли ичимлик ичишга берилиш даражалари

Босқич номи	Сабаблари
1. Нолинчи даража	--/--
2. Бошланқич даража	Катталар дунёсига қўшилиш “хамма каби бўлиш”
3. Алкоголни баъзан истеъмол қилиб туриш	кайфиятни кўтариш ўзига ишончини ошириш ўз кўринишини яхшилаш
4. Юқори даражаси	организмни қувватини ошириш эркин хис этиш дўстлари орасида вақтни хурсандчиликда ўтказиш
5. Яққол психик қарамлиги	хаёт ташвишларидан вақтинчалик чалқиш ўзига ишончини ошириш
6. Жисмоний оғлиқлик	ўзини ёмон хис этишини йўқотиш аввалги ичганлари таъсирида хаёт ташвишларини эсдан чиқариш учун хаётий куч-қувватини ошириш учун
7. Шахснинг алкоголизм билан бузилиши	касалманд ҳолатини йўқотишга интилиш

Нолинчи даражаси ўзининг шахсий фикри бўйича соқлом хаёт кечиришга интилувчи ҳеч қачон спиртли ичимлик ичмаган балоғат ёшига етмаган болаларни ифодалайди. Спиртли ичимликлар ичишдан бош тортиш сабаблари: спиртли ичимликларнинг организмга, ўзини хис этишига ва ҳулқига ёмон таъсир кўрсатишига ишониши.

Бошланқич босқичида спиртли ичимликларини алоҳида ҳолларда ёки жудакам ҳолларда истеъмол қиладилар

Алкоголни истеъмол қилганда ўзини ёмон хис қилади, спиртли ичимликлар ёқмайди. Алкоголни истеъмол қилиш сабаблари қуйидагилардан иборат: катталар дунёсига қўшилиш, ҳамма каби бўлиш, бу босқич одатда 2-3 ой давом этади.

Вақти-вақти билан спиртли ичимлик ичиш алкоголи бор турли ичимликларни ичиб кўриб билан ифодаланади. Кичик миқдордаги спиртли ичимликлар эйфорияни келтириб чиқаради. Алкоголни истеъмол қилиш сабаблари: кайфиятни кўтариш, ўзига ишончини ошириш, коммуникабеллигини кўтариш, бу давр 3-4 ой давом этади.

Юқори хавфли даражали даври ичкилик ичиш учун одатда сабаблари кўпайиб бориши билан ифодаланади, одатда. ойига икки маротабадан кўпроқ. Сабаблари: ўзини тетик хис этиш ёки эркин хис этиш учун, дўстлари билан вақтини хурсандчиликда ўтказиш учун. Бу даврнинг давомийлиги 4-12 ойдан иборат. Бу босқичда алкоголни истеъмол қилишга фаол интилиши намоён бўлади, унинг таъсир кучини тушуниб олади. Алкогол таъсири остида ўсмирларда фақатгина яхши кайфият пайдо бўлибгина қолмай, балки фаоллиги ва тажовускорлиги ҳам

ошади. ўсмирлар ўзларидан бир неча ёш катта болалар билан алоқалар ўрнатадилар.

Катталардан маст ҳолатларини яширишга ўрганадилар. Бу босқичда спиртли ичимликларга одатланиб қолади, лекин ҳали боқланиб, қарам бўлиб қолган эмас.

Алкоголга яққол психик боқланиб қолганлиги даражаси. Алкоголдан маст бўлиш ўсмирларнинг жуда ёқтирадиган психик ҳолатига айланиб қолади ва улардан болалар кайфиятини, ҳулқини бошқарувчи сифатида фойдаланадилар. Сабаблари: вақтинчалик ҳаёт ташвишларидан чалқиш, ўзига ишончини ошириш. Психик боқлаб қолиш 1,5 йил давомида юзага келади. Бу босқичда алкогольга психик қарам бўлиб қолиши шаклланади. Спиртли ичимлик истеъмол қилиш кунлик суръати ортиб боради.

Алкогол ичишга интилиш энди фақатгина кечки пайтларда эмас, балки бутун кун давомида давом этади, шу билан бирга суткалик меъёри ортиб боради. Спиртли ичимлик истеъмол қилишни тўхтатган пайтларида жаҳлдор, таъсирчан бўлиб қоладилар. Уларнинг кайфиятлари тез ўзгариб ёмонлашади, кўпинча жанжалкашлик ва жаҳлдорликлари намоён бўлади. Улар кичик болаларни спиртли ичимлик ичишга жалб қилувчи бўладилар. Бундай ҳолларда педагогик ва тарбиявий таъсирлардан ташқари тиббий чоралар – нарколога муражжат этиш ва даволаш зарур бўлади.

Алкоголга жисмоний боқланиб қолиш даражаси. Спиртли ичимликка жуда ўрганиб қолади, боши оқриб, хумор қиладиган бўлиб қолади, алкогольни истеъмол қилиш миқдори назорат қилинмайди. Жисмоний боқлаб қолишлик спиртли ичимлик истеъмол қилганида 3-5 йил давомида юзага келади. Бу даврда алкогольга психик ва жисмоний боқлиқлиги кучайиши содир бўлади. Яққол ифодаланган бош оқриқини йўқотиш синдроми пайдо бўлади. Бош оқриқи пайтида кайфияти ёмонлашиши, хафа бўлиши, кўнгли бўшашиб кетиши, организми физиологик вазифаларининг бузилиши кузатилади: тез терлаб кетади, қўллари қалтирайди, юра қуруши тезлашади. Бу босқичда шахснинг патологик хусусиятлари тез шаклланади, у таъсирчан, жаҳлдор, тажанг, қўпол, берахм бўлиб қолади. Интеллектуал ривожланиши секинлашади. Болалар тез-тез машқулотларни ўтказиб юборадилар, ёмон ўқийдилар. Баъзан уйларидан кетиб қолиб дайдиб юрадилар. Бу босқичда дарҳол касалхонада даволаш керак бўлади.

Шахснинг алкогольик бузилиш даражаси сурункали ичкиликбозликнинг ривожланиши билан ифодаланади, спиртли ичимликка чидамлилиги пасаяди. Оғир жисмоний боқлиқлиги шунчалик кучлики, у алкогольдан психик боқлиқликдан ҳам устун бўлади. Сабаблари: ёмон аҳволини тузатишга ҳаракат қилиш. Бундай ҳолатда дарҳол касалхонада даволаш зарур бўлади.

IV. Алкогол истеъмол қилишга мойил бўлган болалар билан ижтимоий-педагогик фаолият юритиш тузилмаси

Ижтимоий-педагогик фаолият – бу аниқ бир болага унинг индивидуал муаммоларини ҳал этиш учун ёрдам кўрсатишга қаратилган фаолиятдир.

Ижтимоий-педагогик фаолият қуйидаги принципларга таянади:

болага индивидуал-шахсий ёндошиш

бола шахсининг ижобий томонларига эътиборни қаратиш

болага ёндошишнинг объективлиги

конфиденциаллиги¹⁷

ижтимоий-педагогик фаолият ҳар қандай бошқа фаолият каби ўз тузилишига эга ва куйидаги таркибий қисмлардан ташкил топган: мақсад, субъект, объект, функциялари, методлари, шакллари, спиртли ичимлик ичишга одатланган болалар билан ижтимоий-педагогик фаолият олиб боришнинг тузилиши ҳар бир таркибий қисми мазмуни билан танишиб чиқамиз.

Биринчи - ташкилий қисми. Алкоголизмга одатланган ўсмирлар билан ижтимоий-педагогик фаолиятнинг мақсади болаларда алкоголизмни ривожлантиришга имкон берувчи салбий омилларни йўқотишга қаратилган.

Биринчи омили – индивидуал психологик ҳисобланади, бу шахсий хислатлари бузилишига, сабаблилик доирасининг зарарланишини ўз ичига олади. ўсмирнинг муносабатлар кўникмалари ривожланмаган, педагогик қаровсиз, психик ривожланиши (ЗПР) ортда қолади.

Иккинчи омил – индивидуал-соматик – спиртли ичимлик ичишга одатланган болада наслий соматик касалликлар бўлади, улар жисмоний касалликлар ривожланишдан ортда қолишга олиб келади.

Учинчи омил – ижтимоий-мактабдан ташқари, бу катталар томонидан бола ҳуқуқлари бузилишини, бола қаровсиз қолганини ёки катталар болани ҳаддан ташқари қаттиқ тарбиялаш билан шуқулланишларини англатади, ёки болани ноқонуний ҳаракатларга жалб этадилар, оиланинг ижтимоий мавқеи паст, оилавий ўзаро муносабатлар ёмон бўлади.

Тўртинчи омил – ижтимоий мактаб, яъни синфдаги ёмон таъсир қилувчи психологик муҳит, ўқув гуруҳининг (синфнинг) паст ижтимоий мавқеи. Бу омиллар болага таъсир кўрсатади, унда спиртли ичимликларга боқланиб қолишни ривожлантиради. Шунинг учун, ижтимоий-педагогик фаолият боланинг ижтимоийлашишини қийинлаштирувчи омилларни йўқотишга қаратилган бўлиши керак.

Ижтимоий-педагогик фаолиятнинг мақсадларини куйидаги вазифаларни ҳал этиш билан амалга ошириш мумкин:

Маълум бир ўсмирга фаол ёрдам кўрсатиш ва ҳимоялаш усулларини яратиш.

ўсмирда ижобий қадриятли йўналишлар шакллантириш

ўсмирни ижтимоий-фойдали фаолиятга жалб этиш.

Фаол шахсни тарбиялаш. Унга фуқаролик, оилапарварлик сифатларини ривожлантириб, ўзига тўғри баҳо беришини шакллантириб тарбиялаш керак.

Боланинг жисмоний ва психик соқломлигини мустаҳкамлаб бориш.

Боланинг ҳуқуқий маданияти асосларини шакллантириш.

Қийин вазиятларда йўл топа билиш кўникмаларини шакллантириш.

Иккинчи таркибий қисм – бу унинг субъекти. Фаолият субъекти ижтимоий-педагогик ҳисобланади, лекин ундан ташқари махсус ишлар бўйича мутахассислар ҳам валеолог¹⁸, психолог ва ота-оналар эалб этилиши мумкин.

Учинчи таркибий қисми – бу объектдир, бутун ижтимоий-педагогик фаолият ташкил этиладиган объект. Фаолият объекти алкоголизм жараёнига турли даражаларда берилган болалар ҳисобланадилар.

¹⁷ кофиденциал (лотинча confidential - ишониш) – ишонувчи, овоза қилинмайдиган, махфий

¹⁸ валеолог (лот. Vale - соI бгл) – болалар соғлом турмуш тарзига ўргатувчи мутахассис

Тўртинчи таркибий қисм – фаолият вазифалари, бу вазифаларни фаолият субъектлари бажарадилар: ижтимоий-педагог, ижтимоий ишлар бўйича мутахассис, валеолог, психолог, ота-оналар.

Ижтимоий-педагогнинг фаолияти вазифалари қуйидагилардан иборат:

Ижтимоий-педагогик- ижтимоий алоқалар ва муносабатларни йўлга қуйишда болага ва оилага ёрдам кўрсатиш, боланинг ривожланиши учун қулай ижтимоий муҳит яратиш.

Ижтимоий-ўқитиш вазифалари – болага ичкиликбозлик муаммолари ҳақида билимларни эгаллаб олишга ёрдам кўрсатиш ҳамда ичкиликбозликка берилиш жараёнига қарши туриш ижтимоий маҳоратлари ва кўникмаларини эгаллашига ёрдам кўрсатиш.

Ўзуқуқий-ҳимояланиш вазифалари, бу вазифа алкоғолизмга берилган боланинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишни ва риоя қилишни кўзда тутлади.

Ижтимоий ишлар бўйича мутахассис қуйидаги вазифаларни бажаради:

Ижтимоий турмуш – оила ва болага турмуш, тура ржой шароитларини яхшилашда ёрдам кўрсатиш ва қуллаб-қувватлаш.

Ижтимоий-иқтисодий - спирли ичимлик ичадиган бола яшайдиган оилага моддий ёрдам кўрсатишда иштирок этишини кўзда тутлади.

Валеолог ижтимоий-тиббий вазифаларни бажаради, бу спиртли ичимлик ичадиган бола соғлиғини сақлаш бўйича ишларни кўзда тутлади.

Психолог ижтимоий-психологик вазифаларни амалга оширади, бу ишлар турли хилдаги тестлардан ўтказишни, бола ва ота-оналарга маслаҳатлар беришни кўзда тутлади. Боланинг ота-оналари бола шахси шаклланиши ва ривожланиши бўйича тарбиявий вазифаларни амалга оширишлари керак.

Фаолиятнинг бешинчи таркибий қисми методлар ҳисобланиб, улар унинг турли субъектлари фаолиятларига, боланинг ёши хусусиятларига, унинг алкоғолизм жараёнига берилганликлари даражасига боқлиқ бўлади.

Фаолият тузилишининг олтинчи таркибий қисми - аниқ методларга биноан белгиланадиган методларни амалга ошириш шакллари.

Ижтимоий-педагогик фаолиятнинг ушбу технологияси комплекс ҳисобланади, чунки бир мақсадга эришишга ҳаракат қилувчи турли мутахассисларни ишларини бирлаштиради.

V. Алкоғол истеъмол қилишга одатланган болалар билан ижтимоий-педагогик фаолиятнинг мазмуни

Спиртли ичимлик ичишга оатланган бола билан ишлашда ижтимоий педагогнинг фаолиятида асосий йўналишларини кўрсатиш мумкин:

Боланинг ижтимоий мослашиши даражасини ошириш бўйича фаолият.

Алкоғолизмни олдини олиш бўйича фаолият.

Ота-оналарга билим бериш бўйича фаолият

Болалар ижтимоий реабилитация қилиш бўйича фаолият

Муҳитга мослаштиришга тўсиқ бўлган вазиятларни йўқотиш бўйича бола ва унинг атроф-муҳити ўртасидаги воситачилик фаолияти.

Ижтимоий-педагогик фаолият ижтимоий педагог томонидан қуйидаги асосий вазифаларни бажаришини кўзда тутлади.

Биринчи вазифаси – диагностика қилиши. Бу фаолият болаларни спиртли ичимликларга ўрганишлари хавфи омилларини йўқотишга қаратилган. Бу вазифа

спиртли ичимлик истеъмол қилишга одатланган бола ҳақида маълумотлар тўплаш йўли билан амалга оширилади. Педагог боланинг хусусиятларини ўрганади, унинг оиласи ҳақида маълумотлар тўплайди, болага ёмон таъсир кўрсатиш манбаларини ўрганади, спиртли ичимлик ичишга ўргатувчиларни аниқлайди, микромуҳитнинг болага таъсирини ўрганади.

Маълумотлар тўплаш боланинг ўзи билан. Унинг ота-оналари. Синф раҳбари билан суҳбатлар, сўровлар (оқзаки ёки ёзма равишда) амалга оширилади. Бундан ташқари стандартлаштирилган интервью олиш, кузатиш, оила ва боланинг ҳужжатларини ўрганиш усулларини ҳам қўлланилади.

Иккинчи вазифаси – тахмин қилиш, унинг мазмуни педагог биринчи вазифаси асосида педагог алкоғолизмга берилган болалар билан ижтимоий-педагогик фаолият дастурини ишлаб чиқишдан иборат бўлади.

Учинчи вазифаси – таълим-тарбиявий. Бу фаолият ижтимоий-педагогик фаолият мазмунини ҳамда уни амалга ошириш методларини танлашни кўзда тутлади. Педагог боланинг ижтимоий-реабилитацияси жараёнида унинг қайси сифатлари тарбияланиши кераклигини аниқлайди, боланинг таълим ва тарбиясидаги камчиликларини йўқотади.

Тўртинчи вазифаси - ҳуқуқни ҳимоя қилиш. Педагогик ўз фаолиятини ҳуқуқий асосда қуриши керак, бу боланинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишни ҳамда уларга риоя қилишни билдиради.

Бешинчи вазифаси – ташкилотчилик. Бу бола билан ижтимоий-педагогик фаолият олиб боришда турли мутахассисларнинг иштироки ва биргаликда ишларни олиб боришларини талаб этади.

Олтинчи вазифаси – коммуникатив. Унинг мазмуни ижтимоий-педагогик фаолиятни амалга оширишда маълумотлар алмашиш мақсадида унинг иштироклари ўртасида кўплаб алоқалар ўрнатилиши зарурияти юзага келишидан иборат бўлади.

Еттинчи вазифаси – олдини олиш – профилактик, бу фаолият олинган яхши натижаларни мустаҳкамлаш ва ичкиликбозлик ва алкоғолизмнинг такрорланиши мумкинлигини йўқотишни таъминлайди.

ўзининг фаолиятида ижтимоий педагог учта асосий ролларда иштирок этади:

- маслаҳатчи сифатида, у ота-оналар ва болалар ўртасида жанжалсиз, тортишувсиз, келишиб муносабатларда бўлиш муҳимлиги ва мумкинлиги ҳақида оилага маълумотлар беради.

- консултант ролида, оилавий, меҳнат, бошқарув ва жиной қонунчиликни ҳамда психологик, педагогик, ижтимоий педагогик масалаларини тушунтиради.

- ота-оналар ёки яқин атрофидагилари томонидан боланинг ҳуқуқлари бузилган ҳолларда ҳимоячи сифатида ҳаракат қилади.

VI. Алкоғол истеъмол қилишга мойил бўлган болалар ёш кўрсаткичларига кўра олиб бориладиган ижтимоий-педагогик фаолият хусусиятлари

Мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги болалар

Бир ёшдан етти ёшгача бўлган болаларда одатлари юзага келишида, унинг ҳаётий йўналишлари шаклланишида ота-оналар катта таъсир кўрсатадилар. Шунинг учун ижтимоий педагогнинг фаолияти биринчи навбатда боланинг оиласи (унинг ота-оналари билан) ҳамда боланинг ўзи билан ишлашдан ташкил топади.

Боланинг бу ёшда спиртли ичимлик ичиш истаги кўп ҳолларда катталарга тақлид қилишдан иборат бўлади.

Агарда бу даврда болада ёмон одатлар пайдо бўлиб, уларнинг орасида алкогольни истеъмол қилишни маъқуллайдиганлари мавжуд бўлса, унда 7 ёшига келиб улар тўла шаклланади. Бу ёмон одатларни тузатиш, йўқотиш жуда қийин бўлади.

Ота-оналар билан ишлаш икки йўналишларда олиб борилади:

Оила аъзолари ўртасида муносабатлар маданиятини шакллантириш. Фақатгина муносиб оилавий муносабатлар мавжудлигидагина маънавий алкогольга қарши кўрсатмаларни шакллантириш мумкин.

Боланинг соқлом ҳаёт фаолияти мухитини яратиш, бу унда алкогольга ва спиртли ичимликлар истеъмол қилувчи одамларга нисбатан салбий муносабатларни юзага келтиришни, бу ҳолатни маънавий қоралашни ўз ичига олади.

Бола билан ишлар олиб боришда қуйидаги мақсадлар кўзланади:

Кичик ёшдаги мактаб ўқувчисида ўқишга интилишни шакллантириш (бола спиртли ичимлик истеъмол қилишга одатланганда одатда мактабда ўқишида жиддий муаммолар юзага келади ва ўқишни истамайди қолади).

Иродаси, ўз қадр-қимматини хис этиш каби шахсий сифатларини шакллантириш ва ривожлантириш

Ишлаш методлари: ёрқин эмоционал ҳикоя қилиш, намоёиш этиш, кўрсатиб бериш, сюжетли-ролли ўйинлар

Ўсмирлар

Ўсмирлик даврида, 11 ёшдан бошлаб, катталар болаларга ўз таъсирларини йўқота бошлайдилар ва ўз тенгдошлари билан муносабатлар катта аҳамиятга эга бўла бошлайди. ўсмирнинг ижтимоий мавқеи қанчалик паст бўлса, унинг гуруҳга таъсири шунчалик паст бўлади. Шунинг учун у ўзи истамаган ижобий ҳаракатларни амалга оширади. ўсмир гуруҳдаги қоидалар учунгина шундай йўл тутади. Шунинг учун бу ёшда ижтимоий педагог ишида асосий эътиборни қуйидаги йўналишларда гуруҳлар билан ишлашга қаратиши шарт:

Алкоголизм сабаблари ва оқибатларини олдини олиш. Бу ишни алкоголизм билан боқлиқ мавзуда гуруҳли мунозаралар ёки роли ўйинлар ўтказиш ёрдамида амалга ошириш мумкин.

Ўсмирларни бўш вақтларини ташкил қилиш, чунки мазмунсиз вақтни ўтказиш ўсмирларнинг спиртли ичимликлар истеъмол қилишлари ривожланиши хавфи асосий омил ҳисобланади.

Ўсмирда алкогольга қарши ишончини шакллантиришга қаратилган алкогольга қарши тарбиялаш.

Мактаб педагогик жамоасига алкоголизмга қарши билимлар бериш. Алкоголга қарши тарбия элементларини мактаб доирасида фанларга киритиш мумкин. Масалан, “Давлат ва ҳуқуқ асослари” фанига “алкоголизмга берилиб кетиш оқибатида ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум этиш” мавзусини киритиш мумкин; “Тарих” фанига “Қолоқ халқларни уларни қул қилиш мақсадида колонизаторлар томонидан спиртли ичимлик бериб маст қилишлари” мавзусини ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ижтимоий педагогнинг воситачилик фаолияти – бу олдини олиш ишларига фақатгина ўқувчиларнинг ота-оналарини эмас, балки милиция ходимларини, район

поликлиникаси шифокорларини, жамоатчиликни ҳам жалб қилишдан иборат бўлади.

Ўсмирнинг ижтимоий-педагогик қаровчизлигини бартараф қилиш. Бундай қаровсизлик сўз бойлиги камлиги, атроф Дуне ҳақидаги билимларининг етарли эмаслиги, кўпчилик кўникмалар (хисоблаш, ўқиш, ёзиш ва бошқалар) яхши ўзлаштирилмаганлиги кўринишларида намоён бўлади.

Ёшлик

Ўсмирлардан фарқли равишда ёшлик даврида, 15-17 ёшида тенгдошлари гуруҳига эмоционал боғлиқлиги кам даражада ифодаланади. индивидуаллигини ифодаловчи хулқи усули биринчи ўринда бўлади.

Ижтимоий педагог катта синф ўқувчилари билан индивидуал ишлашга эътиборини қаратиши керак:

Индивидуал консультациялар ўтказиш.

Шахсни ижтимоий ўқитиш, бу спиртли ичимликларни истеъмол қилиш билан боқлиқ хавфларни тасаввур этишни ўз ичига олади.

Глоссарий - луғат

Алкоголизм – алкогольни суистеъмол қилишдир. қуйидаги турлирини кўрсатиш қабул қилинган: маиший ичкиликбозлик, сурункали ичкиликбозлик, алкоголизм психозлари.

Болалар алкоголизи – болаларнинг спиртли ичимликларга патологик ўрганиб қолишлари ва шахснинг итимоий барбод бўлишига олиб келиши билан ифодаланадиган болаларнинг ёмон хулқлари шаклидир.

Валеолог (лот. Vale - соқ бўл) – болаларни соқлом турмуш тарзига ўргатувчи мутахассис.

Виктилизация (лотинча victime-қурбон) – ижтимоийлашиши учун ноқулай шароит, вазиятлар, Бунинг оқибатида инсон қурбон бўлиб қолади

Кофиденциал (лотинча confidential - ишониш) – ишонувчи, овоза қилинмайдиган, махфий.

Деградация - (французча degradation) – доимий ёмонлашиш, оқирлашиш, тушкунлик, ҳаракатнинг орқага кетиши.

Эйфория (грекча euphoria) – юксак қувончли, хурсандчилик кайфияти, вақтичоқлик ва беқамлик. Объектив вазиятга мос келмайдиган кайфият.

Ўзини текшириш учун саволлар:

“Алкоголизм”, “ичкиликбозлик” тушнчаларини изоҳлаб беринг. Сиз болалар алкоголизи хусусияларини нималарда кўрасиз?

Болалар алкоголизмига олиб боровчи асосий сабабларни санаб беринг.

Болаларнинг спиртли ичимликларга қизиқиш даражалари мазмунини ажратиб кўрсатинг ва очиб беринг.

Алкоголни истеъмол қилишга берилган болалар билан олиб бориладиган ижтимоий-педагогик тузилмаларни айтиб бериб.

Алкоголизмга берилган болалар билан олиб бориладиган ижтимоий-педагогик фаолият мазмунини очиб беринг.

**8-мавзу: Жиноятчилик – болалар ҳуққи оғишининг шакли сифатида.
Гиёҳвандлик ва фахш девиант ҳуққ намоён бўлишининг бир шакли. Балоғат
ёшига етмаган ҳуққбузарлар билан ижтимоий-педагогик фаолият**

Т\р босқич	БАЖАРИЛАДИГАН ИШ МАЗМУНИ	Амалга оширувчи маъсул
1-босқич	<p>Дарс мақсади: Жиноятчилик – болалар ҳуққи оғишининг шакли сифатида. Гиёҳвандлик ва фахш девиант ҳуққ намоён бўлишининг бир шакли. Балоғат ёшига етмаган ҳуққбузарлар билан ижтимоий-педагогик фаолият ҳақида тушунча бериш.</p> <p align="center">Идентив мақсадлар:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Балоғат ёшига етмаганлар жиноятчилиги муаммоси. 2. Тарбиялаш колонияларида бўлган балоғатга етмаган жазоланувчиларнинг ёшлари хусусиятлари. 3. Жиноят содир этиш сабаблари <p>Балоғатга етмаган (жазоланувчилар) жазога ҳукм этилганлар муносабатларининг хусусиятлари. Уларнинг катталардан фарқларини кўрсатувчи белгилари.</p>	Ўқитувчи
2-босқич	<p>Асосий тушунчалар болалар жиноятчилиги, ҳуққбузарлик, жиноят, махсус ўқув-тарбиявий муассасалар, тарбиялаш колониялари.</p> <p>Воситалар: проектр, компютр.</p> <p>Метод ва усуллар: амалий машғулот, кўрсатиш, тушунтириш.</p>	Ўқитувчи
3-босқич	<p>Гуруҳда ишлаш.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Жиноятчиликни келиб чиқиш сабаблари ҳақида гапиради. • Балоғат ёшига етмаган ҳуққбузарлар билан ижтимоий-педагогик фаолиятни к • Маънавий онгини ишлаб чиқиш. • Позитив ҳуққи кўникма ва одатларини шакллантириш • Жамоятчилик тартибига зид таъсирларга қарши тура олишга имкон берувчи иродавий кучларини тарбиялаш. • Микромухитни ижтимоий соқломлаштириш. • Ҳуққбузарликни профилактика қилиш асосий вазифалари: <p>Ижтимоий ҳуққи оған ва ҳуққбузарликка қодир бўлган шахсларни ҳамда уларга салбий таъсир кўрсатадиган ота-оналар ва бошқа шахсларни ўз вақтида аниқлаш.</p>	Талаба
4-босқич	<p>Мустаҳкамлаш ва боҳолаш учун саволлар:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Шахс ва балоғатга етмаган ҳукм этилганлар гуруҳи асосий характеристикаларини айтиб беринг 2. Балоғатга етмаганларнинг жиноят содир этишлари 	Ўқитувчи-талаба

	<p>асосий сабабларини айтиб беринг.</p> <p>3. Балоғатга етмаган ҳукм этилганларнинг катталардан муҳим фарқи нимада?</p> <p>4. Балоғатга етмаган ҳуқуқбузарлар билан индивидуал-профилактик ишлаш мазмунини айтиб беринг.</p> <p>5. Балоғатга етмаган ҳуқуқбузарлар билан индивидуал ишлашга комплекс ёндошиш нимадан иборат?</p> <p>Балоғатга етмаганларни тарбиялаш колонияларида ижтимоий тарбиялаш хусусиятлари нималардан иборат?</p>	
5-босқич	<p>Умумий якуний хулосалар чиқариш: Мақсадга эришилди. Вазифалар бажарилди.</p> <p>Мустақил иш топшириқлари қилиб ,талабаларга адабиётларни таҳлил қилиб келиш интернет тармоғидан маълумот топиб келиш топширилди.</p>	Ўқитувчи

Режа:

1. Балоғат ёшига етмаганлар жиноятчилиги муаммоси.
2. Тарбиялаш колонияларида бўлган балоғатга етмаган жазоланувчиларнинг ёшлари хусусиятлари.
3. Жиноят содир этиш сабаблари
4. Балоғатга етмаган (жазоланувчилар) жазога ҳукм этилганлар муносабатларининг хусусиятлари. Уларнинг катталардан фарқларини кўрсатувчи белгилари.
5. Балоғат ёшига етмаган ҳуқуқбузарнинг шахсига индивидуал профилактик таъсир кўрсатиш.
6. Балоғат ёшига етмаган ҳуқуқбузарлар билан ишлаш индивидуал профилактик дастурининг тузилиши ва мазмуни.
7. Тарбиялаш колонияларида ижтимоий-педагогик фаолиятнинг реабилитацион дастурлари.

Асосий тушунчалар: болалар жиноятчилиги, ҳуқуқбузарлик, жиноят, махсус ўқув-тарбиявий муассасалар, тарбиялаш колониялари.

Балоғат ёшига етмаганлар жиноятчилик муаммолари

Балоғат ёшига етмаганлар ва ёшлар ўртасидаги жиноятчилик бутун дунёда энг долзарб ижтимоий муаммолардан бири ҳисобланади. Бундай жиноятчиликнинг ўсиши энг аввал ривожланган капиталистик мамлакатлар учун хосдир. Балоғат ёшига етмаганлар ва ёшлар ўртасида жиноятчиликнинг асосий сабаблари деб Қарб мутахассислари ёшлар ўртасидаги ишсизликни, ёшларнинг келажакларига ишонмасликлари, жамиятни бошқариш ҳозирги замон усулларидан қониқмасликларини кўрсатадилар.

Масалан, Германия полицияси маълумотлари бўйича 1996 йили ҳибсга олинган ҳамма ҳуқуқбузарлардан 14 % доимий иш жойига эга эмас эди. Аниқ ҳаракатлар билан ўқрилик қилган жиноятчилар орасида ишсизлар тўртдан бир қисмини ташкил этдилар, улар томонидан шахсларга нисбатан жиноятлар 28 %, 34 % босқинчиликлар амалга оширилган.

Ўабр мутахассислари балоғат ёшига етмаганлар орасида жиноятчиликнинг ўсиб бориши сабаблари ҳақида бошқа фикрларни ҳам айтадилар. Масалан, балоғат

ёшига етмаганлар учун одил суд ва ҳуқуқбузарликни олидини олиш АҲШ федерал бюроси раҳбари А.Регнери ўсмирлар орасида жиноятчиликнинг асосий сабаблари оилаларнинг бузилиши, болалар билан берахм муносабатларда бўлиш, болаларнинг таълим олиш ва тарбияланиш ҳуқуқларининг бузилиши, яшаш учун қулай шароитларининг бўлмаслиги ва натижада болаларнинг уйдан кетиб қолишлари деб ҳисоблайди. Коннектикут штатида балоғат ёшига етмаганларни текшириш жуда жиддий зулм ўтказган жиноятчилар орасида 75 % ўзларига ҳам ота-оналари ва бошқа шахслар томонидан шавқатсиз муносабат кўрсатилганини аниқлаб берди. Улар куч ишлатиб жиноят содир этишларнинг умумий сонидан 33 % ни содир этганлар.

Япониялик мутахассислар ўз мамлакатларида балоғат ёшига етмаганлар жиноятлари ҳозирча ўсиб бориши сабабларини ўзига хос баҳолайдилар. Улар жиноятчилик ўсиши турмуш шароитларинг, фаровонликнинг ўсиши ва ўқиш билан, оилада тарбиянинг етарли бўлмаслиги, оиланинг анъанавий қадриятлари бузилиши, индивидуализмнинг намоён бўлиши билан боққлик оқибатлар-стресслар сабабли деб ҳисоблайдилар. Японияда ўтказилган текширишлар балоғатга етмаган ҳуқуқбузарлар кўпинча ота-онасиз ўсгарлар, ҳамда кам таъминланган оилалардан чиққан болалар бўлиб чиқишини кўрсатди.

Россиялик мутахассислар ҳам жиноятчиликнинг ўсишини кўрсатадилар. Ўзирги даврда ўсмирлар Россияда аҳолининг энг криминоген зарарланган қисми ҳисобланадилар.

Ўзбекистон Республикаси жиноят Кодексига биноан балоғат ёшига етмаган ҳуқуқбузар деб жиноят содир этиш пайтига келиб 14 ёшга тўлган, лекин ҳали 18 ёшга тўлмаган шахслар ҳисобланадилар. Балоғат ёшига етмаганлиги жавобгарликни юмшатувчи ҳолат сифатида қаралади. Масалан, балоғат ёшига етмаганларга нисбатан баъи бир жазолар кўзда тутилмаган, хусусан, ўлим жазоси.

Ўзбекистон Республикаси суд амалиётида хукми ижро этишни кечиктиришдан кенг фойдаланишни алоҳида таъкидлаш керак, бундан ҳозирги кунда озодликдан маҳкум этиладиган ҳамма балоғат ёшига етмаганларнинг тахминан ярмига нисбатан қўлланилмоқда.

Бундан ташқари, ҳуқуқбузарларнинг маълум қисми (20 % дан ортиқ) жазо берилишдаги ёки жиноий жавобгарликдан озод этилмоқда. Бу ишлар бўйича материаллар ёки балоғатга етмаганлар ишлари бўйича комиссияларга юборилади ёки уларга нисбатан мажбурий тарбиялаш чоралари қўлланилади, масалан, қуйидагилар: 1) огоҳлантириш;

2) уларни ота-оналари ёки уларни ўрнини босувчи шахслар, ёки махсус давлат органлари назоратига топширилади.

3) келтирган зарарини қоплаш мажбурияти юклатилади.

4) бўш вақти чекланади ва бошқалар.

Тарбиявий таъсир чораларини мунтазам бажармай келган ҳолатида суд жиноий жавобгарликка тортиши мумкин.

Шундай қилиб, ҳақиқатда жиноий жазолар жиноий жазонадиган ҳаракатлар амалга оширган ўсмирларнинг ярмидан камига нисбатан қўлланилмоқда. Алоҳида балоғат ёшига етмаганлар учун мумкин бўлган жазо (амалга ошириш) асосий тури озодликдан маҳрум этиш ҳисобланади, бу жазони улар тарбиялаш колонияларида ўтайдилар. Агарда ҳуқуқбузарлик содир этган ўсмир 14 ёшга тўлмаган бўлса (яъни

жиноий жавобгарликка тортиш ёшига тўлмаган бўлса) уни махсус ўқув-тарбиявий ташкилотга юбордилар.

Ижтимоий-педагогикада деликвент хулқи деб ўрнатилган ҳуқуқий қоидаларни бузиш ва ҳуқуқбузарликка олиб келадиган хулқи тушунилади:

Деликвент (лотинча delingnens - ҳуқуқбузар) - хулқи ўзининг кескин кўринишларида жиноий жазоланадиган ҳаракатлардан иборат хулқи ёмон субъект.

Деликвентлик (лотинча delingnens – жиноий ҳаракат амалга оширувчи ҳуқуқбузар) – социологияда ва юриспруденцияда милиция рўйхатида турадиган ёки жиноий жазога олиб келиши мумкин бўлган қоидабузарликларга мунтазам амалга оширувчи тарбияси қийин ўсмирнинг қонунга хилоф ҳаракатларини кўрсатиш.

Шуни ҳам алоҳида айтиш керакки, балоғатга етмаганлар ва ёшлар ишлари бўйича Комиссия, “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати, маҳалла жамоятчиликлари, мактаб ўқитувчилари ва ота-оналар томонидан биргаликда катта профилактик ишларни амалга оширилиши натижасида ўзбекистонда балоғатга етмаганлар орасида жиноятчилик камайиб бормоқда.

Ана шу ҳақида 7.03.04 ___ “Дўстлик” каналининг радиоэшиттиришида Чирчиқ шаҳрининг прокурори ёрдамчиси Анора Эргашева гапирди. Лекин шулар билан бирга Чирчиқ шаҳридаги безорилик қилмишлари ҳолатлари ҳақида гапириб ўтди.

2003 йили 10-синф ўқувчиси Никитин Евгений милицияга кўнҚироқ қилиб унинг мактабида бомба қўйилганлигини хабар қилади, 2004 йили февраль ойида бошқа икки ўқувчилар Коршунов Александр 9-синф ўқувчиси ва 6-синф ўқувчиси Носов Иванлар уларнинг мактабларида бомба яширилган деб милицияга кўнҚироқ қиладилар. Жоидабузувчиларни дарҳол топдилар. Лекин, бундан аввал мактабдан ҳаммани эвакуация қилдилар, мутахассислар – саперлар келдилар. Дарсларни бекор қилиш, мутахассисларни чақириш давлат учун 60 минг сўмга тушди. Кейинчалик болаларнинг биринчи дарслари йўқлиги ва улар зериккаларида милицияга кўнҚироқ қилганликлари уларнинг гапларидан маълум бўлди.

Иккала ўқувчилар ҳам яхши оилалардан бўлиб чиқдилар: Носовнинг отаси ҳам, онаси ҳам бор, Коршунов.А.нинг оиласида иккита бола ва унинг оиласи моддий таъминланган, яхши оила бўлиб чиқди.

Ота-оналари болалари тарбиясида қандайдир камчиликка йўл қўйганлар, уларнинг бўш вақтларини, дам олишларини ташкил эта олмагандирлар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ота-оналар ўз фарзандлари учун жавобгарлар деб ёзиб қўйилган. Портлаш мосламаси ҳақида ёлҚон чақирув – бу жиноий жазоланадиган жиноятдир. Агарда бола кўнҚироқ қилган бўлса, унинг ота-онасидан жарима ундирилади, агарда ўсмир бўлса уни балоғатга етмаганлар ишлари бўйича Комиссия рўйхатига оладилар.

Тарбиялаш колонияларидаги балоғатга етмаган ҳукм этилганларнинг ёши хусусиятлари

Жиноят кодексига биноан, тарбиялаш колонияларида озодликдан маҳрум этишга ҳукм этилганлар, 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган балоғатга етмаганлар ҳамда улар 21 ёшга етгунча тарбиялаш колонияларида қолдирилишга ҳукм этилганлар жазо ўтайдилар.

Ёши кўп жиҳатдан инсоннинг жисмоний ҳолатини, унинг хулқини, қизиқишларини, ҳаётдаги имкониятларини белгилаши ҳаммага маълум.

Жазони ўташ даврида ҳам ёши катта аҳамиятга эга бўлади. Улар тарбиялаш жараёнини ташкил этишда, ҳукм этилганлар жамоаларини тузишда ва бошқаларда ҳисобга олинади. Балоғатга етмаган жазоланувчи – бу ўсмирдир. ўсмирлик даври организмнинг кескин жисмоний ривожланиши, куч-қуввати, фаоллиги, ташаббускорлиги билан ажралиб туради. ўсмирнинг каттиқ эмоционаллиги, таъсирчан, енгилтаклиги интизомни бузиш сабаби бўлиши мумкин. Балоғатга етмаган жазоланувчилар ташқи таъсирларга шу билан бирга ижобий томонга ҳам, салбий томонга ҳам жуда таъсирчан бўладилар. Кўпчилик ўсмирлар ўзларига танқидий кўз билан қарамайдилар. Бу маънавий беқарорликка олиб келади, у ҳулқини ижтимоий бошқариш самарасини пасайтиради. Булар уларда ижтимоий фойдали кўрсатмалар, қарашлар ва ишончларини шаклланишини қийинлаштиради. Шу билан бир вақтда маънавий беқарорлиги, “осон ва чиройли” ҳаёт кечиришга интилиши, маданийлик даражаси пастлиги ҳулқини маънавий ўзи бошқаришига зарар келтиради. Бу ҳолат одоб-ахлоқсизлик ҳаракатлардан улар осонгина ноқонуний ишларни амалга оширишга ўтишларига олиб келади.

Бу ёшдаги ўсмирнинг ҳулқи ва фаолиятига ўзича баҳо бериши таъсир кўрсатади, у кўпчилик ҳолларда ёки ошириб юборилган ёки пасайтирилган бўлади. ўзига юқори баҳо беришда ўсмир ўзини ҳаммадан устун деб ҳисоблайди, бошқалар орасида ажралиб туришни истайди. Бундай жазоланувчилар колония ходимларининг маслаҳатларига кам қулоқ соладилар, тарбиячиларга кинояли муносабатда бўладилар, уларда маънавий ўзини такомиллаштиришга истак уйқонишга интилишга эътиборсизлик билан қарайдилар. ўзини баҳолаши паст бўлган жазоланувчилар ўзларида ишончсизликни ҳис этадилар, кўрқадилар, бошқалардан ёмон кўринадилар. Бунинг оқибатида улар бошқалар таъсири остида қоладилар.

Балоғатга етмаган жазоланувчиларда бу ёшда иродаси ва иродавий сифатлари шаклланиши жараёни боради. Бу давр давомида тарбияланувчилар ўзларини шахс сифатида, кучли ва иродали шахсларни намуна қилиб олиб ўзларини тарбиялашга қодир экаликларини англаб етадилар.

Аммо ташқи кўриниши уларда кўпинча қилган ишлари маънавий мазмунини тўсиб қўяди. Бунинг натижасида маънавий намуна сифатида уларда жиноятчилик романтикаси ишқивозлари ўрин олади.

Кўпчилик балоғатга етмаган жазоланувчилар учун дунёқарашлари қарама-қаршиликлари ҳосдир. Уларнинг қарашлари ва ишончлари мантиқсиз ва қарама-қаршидир. Жазоланувчиларнинг ўзлари бу мантиқсизликни, тартибсизликни камчилик деб тушунадилар. Бундай ўсмирларни қарама-қаршиликка ишонтириш ва уларда тўғри ҳулқ қоидаларини тарбиялаш осон бўлади, лекин педагогик ва ижтимоий анча қаровсиз жазоланувчи балоғатга етмаганлар гуруҳлари бор.

Улар мантиқий тартиб билан ва асослаб ўз қарашларини ҳимоя қилишлари мумкин. Бундай турдаги ўсмирлар билан ишлаш анча қийин. Социологик текширишлар кўпчилик ўсмирлар жазоланишларидан аввал милицияда рўйхатда турганлар билан муносабатларда бўлганликларини кўрсатади. Улар китоб ўқиш, мусиқа билан қизиқмаганлар, улардан камдан-камларигина спорт билан қизиққанлар. Текширишлар кўрсатишича жазоланувчиларнинг 70 % дан кўпроқи ҳукм этилишларидан аввал 5-8 соат бўш вақтлари бўлганлигини кўрсатди, улар ҳеч нарса билан машкул бўлмаганлар, мактабга бормаганлар, ишламаганлар, уй ишларини бажармаганлар. Уларнинг билим даражалари одатда 2-3-синфни ташкил

этган: ўсмирлар орасида умуман саводсизлари ҳам учрайди. Балоғат ёшига етмаган жазоланувчиларнинг кўпчилиги касб-ҳунарга эга эмас, иш стажлари йўқ.

Бўш вақтларининг кўплиги, уларнинг алкоголь ичимликлари, наркотиклар истеъмол қилишларига, эрта жинсий алоқаларни бошлашларига олиб келган. Бундай ҳаёт уларни ижтимоий фойдали машқулолардан четга тортади, кўпинча қариндошчилик муносабатларининг узилишига, ўқишга қизиқиши йўқолишига, охир оқибат жиноят содир этишига олиб келган.

Жазоланувчиларнинг кўпчилик қисми (53 %) тўла бўлмаган оилаларда, болалар уйларида тарбияланганлар. Ота-оналарининг йўқлиги маънавий-ахлоқий тарбияланишини қийинлаштиради. Бундай ҳолларда асосан бола қорни тўқлиги ва эни бутунлиги ҳақидаги қайҚурилади. Иккала ота-онаси бўлган оилаларда катталар ва болалар ўртасида бир-бирини тушуниш йўқлиги, ўсмирнинг маънавий ахлоқий муаммолари, дўстларига ота-оналарнинг бефарқлиги аниқланди.

Ана шу масала бўйича текширишларни таҳлил қилиш қуйидагича хулосага келишга имкон беради:

Замонавий оилаларнинг катта аъзолари юқори даражада банд бўлишлари сабабли таълим муассасалари педагогик жамоалари билан (мактаб, коллеж, лицей) ўзаро алоқалари йўқ. Шунинг учун ота-оналар ўсмирнинг ҳақиқий ички дунёси ҳақида, унинг қизиқишлари ва талаблари ҳақида тўла тасаввурга эга бўлмайдилар. Булар ота-оналарда болага кўр-кўрона муҳаббатни юзага келтиради.

Ота-оналарнинг бундай бир томонлама қарашларини ота-оналарнинг мактаб (лицей, коллеж) билан алоқаларини яхшилаш йўли билан йўқотиш мумкин эди. Маълумки, ўқув юртларида ўсмирнинг хулқи ёмон белгиларини анча объектив баҳолайдилар (унинг хулқи оғишини, жамоатчилик тартибига зид ҳаракатлари ва ҳуқуқбузарликларини). Бундай ҳолларда ота-оналарга педагоглар малакали ёрдам кўрсатишлари мумкин бўлади.

ўсмирнинг оиладан ташқаридаги яқин одамлари ҳақида ота-оналар қуйидаги йўллар билан хабардор бўладилар:

а) уларнинг қизиқтирган унинг ўзи ҳақидаги ва унинг дўстлари ҳақидаги муаммоларни кўпол ва одобсиз усулда талаб этадилар.

б) бундай маълумотларни учинчи шахсдан оладилар.

в) боланинг хулқини ўзлари кузатишлари натижасида.

Ота-оналар одатда болага ўзларига ёққан болалар билан дўст-ўртоқ бўлишни мажбур қилишга ҳаракат қиладилар. Айнан ана шу болани ота-онасидан узоқлаштиради, уни ёлҚончи қилади.

Ота-оналар бола билан муомалани билмайдилар. Шунинг учун ота-оналарни умумий педагогик ўқитиш тизимини яратиш зарур, масалан, махсус семинарлар ўтказиш йўли, бу мақсадларда оммавий ахборот воситалардан фойдаланиш йўли билан, ёки ижтимоий педагоглар ва психологлар ёрдамида ишлаб чиқилган “оила хизмати” тизимлари ёрдамида.

Бугунги кундаги ота-оналар кўп томондан ҳуқуқий ва педагогик соҳада тайёр эмаслар. Шунинг учун улар болаги нисбатан жиноий хавф солинганда ўз фарзандларига тўғри ҳаракат қилиш бўйича бирор-бир масалаҳат беришга қодир эмаслар. Шу сабабли ота-оналарнинг ўзлари орасида ва оиланинг катта аъзолари орасида профилактик ишларни амалга ошириш зарурати юзага келади.

Ота-оналар маълум юзага келган вазиятда ўзини қандай тутиш кераклигини тушунтириб беришлари, болани айниқса, нотаниш одамлар билан танишишда ёки нотаниш янги жойларда бўлишларида диққат-этиборли, эҳтиёткор бўлишларини тушунтиришлари керак. Катта шаҳар шароитида ўсмир учун зарар тегиши хавфи айниқса, юқори бўлади. Бу ерда ўсмирнинг хулқи асосий йўналиши уларга хавфли жойларга боришни таъқиқлаган ота-оналарининг талабларини қатъий бажариши бўлади.

Болалар ва ўсмирларнинг жинсий тарбияси замонавий ҳолати ҳақида олинган маълумотлар бу муаммони ҳал этишда кўплаб жиддий хатолар ва камчиликлар борлигини кўрсатади.

Кичик ва катта синф ўқувчилари жинсий тарбия масалалари бўйича фақатгина қисқа маълумотлар оладилар.

Ўзирги пайтда 4-11-синфлар учун республикамізда янги Фан киритилган, “Соқлом авлод тарзи (асослари?)”. Бу фаннинг дастурида жинсий тарбия ҳақида бўлим бор. Лекин фақатгина жинсий масалаларни ўрганишнинг ўзигина етарли эмас.

Балоғат ёшига етмаганлар жинсий жahlсизлигига жиноий тажовуз қилиш билан курашиш бугунги кунда жуда долзарб ҳисобланади. Чунки бу ҳолат аниқ бир балоғатга етмаган ёки ўсмирнинг ўзига эмас, балки унинг атрофидагиларга ҳам жуда катта маънавий зарар кўрсатади.

Бафарқлик, берахмлиқ билан жиноят содир этиш усули ўсмирлар томонидан (тарбиясида камчиликлари бўлганларида) фаол ҳуқуқбузарлик фаолиятига, шунга ўхшаш ҳаракатларни амалга оширишга чақириқ деб қабул қилиниши мумкин. Бошқа томондан бу ўсмирга унинг тенгдошлари ва катталар билан ўзаро муносабатларини шакллантиришда салбий таъсир кўрсатиши мумкин (яъни, ўсмирлар тенгдошлари ва катталарга ишончсизлик ва эҳтиёткорлик билан муносабатда бўладиган бўлиб қоладилар).

Шундан келиб чиқиб, бундай жиноятларнинг ижтимоий хавфлилигига тўғри баҳо бериш ва оммавий ахборот воситалари, педагоглар, ота-оналарни жалб этиб профилактик ишларни олиб бориш зарурияти юзага келади.

Тиббиёт ходимлари ва ҳуқуқий муҳофаза қилиш органлари сексуал асосда тажовузкор хулқли шахсларни ўз вақтида аниқлаш ва уларга нисбатан тегишли чора кўриш бўйича биргаликда иш олиб боришлари керак.

Ўқил болалар ва қизлар ўзаро муносабатлари муаммолари ўсмирнинг жинсий етилиш ёшидан анча аввал юзага келади. Болалар ва қизлар орасидаги яқин алоқалар, муносабатлар ҳақидаги маълумотлар одатда нотўғри тушунилади. Бола бу ҳақида ишончли манбалардан қанчалик кам маълумотларга эга бўлса, у бу соҳага шунчалик кўп қизиқади. Шунинг учун жинсий тарбиялаш асослари эрта болалик ёшидан бошланиши керак бўлади.

Акселерация сабабли бугунги кунда ўсмирларнинг эрта динсий етилишлари ва унинг ижтимоий ташкил топиши жараёни анча узоқ давом этиши ўртасида узилиш юзага келган. Бу ҳолат бир қатор муаммоларни келтириб чиқарди, масалан, доимий равишда киномотография, видеофильмлар, матбуотдаги мақолалар ва бошқа эротик манбалар томонидан кўзҚатиб келинаётган жинсий инстинктларининг узоқ кондирилмаслиги каби.

Бу муаммони ҳал этиш ўсмирларни спортга оммавий жалб этиш, ижтимоий жамоатчилик ишларида иштирок эттириш билан мумкин бўлади.

Шу сабабли бизнинг фикримизча бундай ишларнинг ҳамда ўсмирлар ўртасида ҳуқуқбузарликни олидини олиш бўйича фаолиятлар маркази умумтаълим мактаб бўлиши керак деб тўғри фикр айтилмоқда, мактаб оилага нисбатан ва бошқа ижтимоий институтларни бошқариши керак бўлади.

Ўақиқатан, мактаб оилага, ота-оналарга ёрдам кўрсатишни тартибга солувчи бўлиши керак. Мактаб бу ишга ижтимоий педагогларни, тиббиёт ходимларини, ҳуқуқий ҳимоя қилиш органларини жалб этиши керак. Бу ишлар мактабнинг ота-оналар ва болалар ўртасидаги қийинчиликларни бартараф қилишда тарбиявий-профилактик вазифаларни анча кенгайтиради.

Бу ишда кўшимча таълим, болаларнинг дам олишлари ва ижод билан шуғулланишлари, болалар ва ёшлар ижтимоий ташкилотларининг ҳам роли катта.

Жиноят содир этишнинг сабаблари (мотивлари)

Оғир моддий таъминланганлик ҳолати ўсмирларнинг ўз эҳтиёжлари ва қизиқишларини қондириш учун имкониятларини камайтиради, бу кўпинча ўсмирларни жиноят содир этишга мажбур этади. Бирор-бир буюм харид қилиб олиш учун маблақнинг етишмаслигини улар ноқонуний усул билан тўлдирадилар. Балоғатга етмаган ҳукм этилганлар учун номусига тегиш, ўқрилик, босқинчилик, одам ўлдириш, тан жароҳати етказиш, автомашиналарни ўқрилаш каби жиноятлар хосдир. Ёмон ниятда жиноят содир этишнинг сабаблари қуйидагилар: қимматбаҳо буюмни эгаллаб олиш истаги, буюмлар сотиб олиш учун шахсий пулига эга бўлиш истаги. Бу жиноятлар асосида модадан қолмаслик тенгдошлари эга бўлган нарсаларга эга бўлиш, ҳатто жиноят содир этиб бўлса ҳам эга бўлиш истаги ётади. Куч ишлатиб жиноят содир этишнинг энг кўп учрайдиган сабаблари: қасос олиш, “эркаклигини” кўрсатиб қуйиш, “иродасини мустаҳкамлаш”, “ҳеч нарсадан кўркмаслик” ва шунга ўхшаш. Кўпчилик жиноятлар “хавфи бўлганига жавобан”, “дўстини сотмаслик”, “ўртоқларини ишонтиришга” кат сабабли содир этилади.

Рецедивлар (такрорий жиноят содир этиш) сабаблари орасида “жабрланувчилар қаршилиқ кўрсатмадилар”, “ўзига ишониш хисси пайдо бўлди”, “ўқрилган нарсани сотиш осонлиги”, “тажрибали йўлбошчининг раҳбарлиги” каби сабаблар учрайди.

Асоссиз бешавкатлик хусусиятига эга оқир жиноятлар, одам ўлдириш, безорилик, оғир тан жароҳати етказишнинг кўпчилик қисми ўсмирлар томонидан маст ҳолатда ёки наркотик истеъмол қилган ҳолатда содир этилади. Бундай ҳолатларда жиноят содир этиш айбни оғирлаштирувчи ҳисобланади. Ўукм этилганларнинг кўпчиликлари эрта чекишни бошлаганликлари, спиртли ичимлик ичганлари аниқланди, бунга катталар, шу жумладан ота-оналари ибрат бўлганлар, яна ўртоқларидан токсик моддаларни хидлашга, наркотиклар истеъмол қилишга ўрганиш сабаб бўлган.

Жиноятларнинг бир қисми ўсмирлар томонидан катталар билан бирга содир этилади. Бундай жиноятлар одатда олдиндан тайёрланади. Катта ёшли жиноятчилар, жиноят фош этилган тақдирда ўсмир “ўртоқлик хисси” ва қасам ичганлиги сабабли айбни ўз бўйнига олади деб ўйлайдилар, агарда суд бўладиган бўлса унга катта муддат бермайдилар, шартли ёки ижро этишни орқага суриш берилади деб ишонтирадилар. Мустақил ва ҳеч кимга қарам бўлмасликка интилиб, лекин бунга хали тайёр бўлмай ўсмирлар жамоатчиликка ёт элементларнинг

психологик таъсир кўрсатишларига осонгина кўнадилар. ўсмир бир ўзи ҳеч қачон жазм эта олмайдиган ишни у гуруҳда амалга ошира оладиган бўлади.

Баъзи ўсмирлар жиноят содир этиб буни шўхлик деб баҳолайдилар. Улар тартиб бузиш билан жиноят орасидаги чегарани кўрмайдилар. ўтказилган сўровлар натижасида ҳукм этилган балоғатга етмаганларнинг 50 % гина улар жиноят содир этаётганларини билганлар. 20 % тахмин қилганликлари, қолганлари эса ҳатто ҳаёлларига ҳам келтирмаганликлари аниқланди. Уларнинг кўпчиликлари ўз ҳуқуқбузарликларини жасорат, мадрлик ва иродасини кўрсатиш деб баҳолайдилар.

4.Балоғатга етмаган ҳукм этилганлар муносабатлари ўзига хосликлари. Уларнинг катталардан фарқ қилиш хусусиятлари

Балоғатга етмаганларга тарбиялаш колонияларида бўлиши бошланқич даври, ҳаёт шароитига мослашишлари катта таъсир кўрсатади. Мослашиш яхши ва ёмон ҳам бўлиши мумкин, лекин салбий ва ижобий ҳам белгиларга эга бўлиши мумкин. Бу даврда юқори ўринни эгаллаш, жамоадаги ролларини тақсимлаш учун кураш боради. Бу даврда тартибни бузиш ва жиноятлар содир этишнинг ўсиши кузатилади. Ташқи дунёдан ажратиб қўйилиши ҳукм этилганларнинг муносабатларига катта таъсир кўрсатади. Режимли ташкилотларда муносабатлар икки турга ажратилади: расмий ва норасмий. Расмий муносабатлар жазони ўташ режими ва ички тартиб билан бошқарилади. Норасмий муносабатлар - ҳукм этилганларнинг норасмий муносабатлар тизимида тутган ўрнига биноан уларни категорияларга ажратувчи “бошқа ҳаёт” қоидалари билан бошқарилади.

Стратификация¹⁹ ҳукм этилганнинг ўз гуруҳида балоғатга етмаганларни “ўзлариники ва бегоналарга” ажратиш мавқеини қатъий белгилашдан иборат бўлади.

Рецидивистлар²⁰ кенг жинойий алоқаларга эга бўлиб, улар анча юқори мавқега эга бўладилар. Кўплаб сонли гуруҳлар мавжуд бўлишига қарамай ҳукм этилганлар иккита асосий гуруҳларга ажратилади:

- 1) Юқори мавқели - мустаҳкам, қатъийлар, “ўғил болалар”
- 2) паст статусли – эзилганлар, “пастлар” хўрланганлар.

Бу гуруҳлардан ҳар бири ўз гуруҳларига эга, бу кўплаб жанжаллар келиб чиқишига олиб келади.

Тарбиялаш колониясига келган янги одамни мавқеи одатда “рўйхатга олиш” йўли билан аниқланади. Янги болани фахм-фаросатлилигини, ақлини, ўзини ҳимоя қила олишини текшириб кўрадилар.

Кўпинча бу синовлар бешавқат ва берахмлик кўринишида бўлади. Синовдан ўтаётганнинг соғлиғи учун маълум хавф мавжуд бўлади. Балоғатга етмаган ҳукм этилганларнинг катталардан фарқи кўпчилик ўсмирларда маълум ҳаётий режалари, келажакдаги истиқболлари йўқлигидан иборат бўлади, бу улар билан тарбиявий ишлар олиб боришни анча қийинлаштиради.

Шундай қилиб, балоғатга етмаган ҳукм этилганларнинг шахси ва гуруҳлари белгилари қуйидаги хусусиятлар билан белгиланади:

¹⁹ стратификация – (лотинча stratum) – даромади катталигига, билим даражаси, ҳокимияти катталиги, касби обрўси катта-кичикликларига қараб юқоридан пастга қараб ижтимоий қатламларнинг жойлашиши. Статус (лотинча status-вазияти, ҳолати) – индивиднинг гуруҳ ёки жамиятдаги ижтимоий вазияти (ҳолати).

²⁰ Рецидивист (лот. Recidivus- орқага қайтувчи)- илгари жазоланган жиноятга ўхшаш жиноят содир этган ва қаттиқроқ жазо олиши керак бўлган одам.

Ёши хусусиятлари – организмнинг тез жисмоний ривожланиши
Маънавий беқарорлиги.
Мос бўлмаган равишда ўзига баҳо бериш (юқори баҳолаш, паст баҳолаш)
Иродаси жадал шаклланиши жараёни.
дунёқарашнинг қарама-қаршилиги.
Педагогик ва маънавий тарбиясизлиги.
бўш вақтининг ташкил этилмаганлиги.
Билим, маънавий ва профессионал даражаси пастлиги.
оиладаги муаммолар.
Ота-оналарининг йўқлиги, ёки оиласи тўлиқ эмаслиги.
Ота-оналарининг ёки қариндошларининг жамоат тартиб-қоидаларини бузишлари.
қариндошлик алоқалари узилиши.
Жиноят содир этиш мотивлари.
Сотиб олишга қурби етмаган нарсага эга бўлиш истаги.
ўқил болалигини кўрсатиб қўйиш, гуруҳда обрўга эга бўлиш.
Жиноят содир этаётганлигини яхши тушуниб етмаслик.
Девиант (оғиш, четланишлар) ёмон ахлоққа одатланиши
Катта ёшдаги жиноятчиларга бўйсунуши.
Хуқуқий билими пастлиги.
Ташкилот тарбияси ва тартибига қарши бўлиш.
Ташкилот шароитларига мослашиб олиш имкониятлари.
Ҳукм этилганларнинг стратификацияси (статус-ролли муносабатлар)
Маълум ҳаётий режаларнинг йўқлиги.

Шундай қилиб, балоғатга етмаган ҳукм этилгалар – бу шахси ижтимоийлашиши жараёни охирига етмаган одамлар, бу жараён турли ижтимоий ўрин эгаллашни, ижтимоий алоқалар ва муносабатлар тизимида кўшилишини кўзда тутди.

Ўсмирни жиноят содир этганда айбдор деб ҳисобладилар. Уни тарбиялаш колониясига, яъни ёпиқ турдаги тарбиялаш ташкилотига юборадилар. Бу албатта шахснинг ижтимоийлашиш жараёнини тўхтатиб қўяди ва унинг бир текис ривожланишини янада қийинлаштиради.

Ижтимоийлашиш якунланмаган жараёнини жамиятдан ажратиб қўйилган ҳолатда давом эттиришга тўғри келади. Бу Ушбу жараённинг моҳиятига қарама-қаршидир. Кўпчилик ўсмирлар (жиноят содир этган) ижтимоий муҳит учун жиддий хавф туқдирадилар. Шунинг учун уларни жамиятдан ажратиб қўйиш зарурдир. Шу сабабли улар учун озодликдан маҳрум этиш жазосини қўллашдан бош тортишнинг иложи бўлмай қолади.

Шунда қарама-қаршилик юзага келади: ўсмирни жамиятдан ажратиб қўйиш зарурлиги ва шу билан бир вақтда уни ижтимоийлаштириш жараёнини якунига етказиш.

Миллий ва чет эл тажрибаларининг кўрсатишига жазо чораларини кучайтириш, қаттиқ назорат қилиш ўсмирлар орасида жиноятчиликнинг ўсиши муаммосини самарали ҳал этиш йўли деб қаралиши мумкин эмаслигини кўрсатди. Жиноятчиликни йўқ қилиш – бу биринчи навбатда ижтимоий муаммодир.

Жиноятчилик даражаси фақатгина уни юзага келтирувчи омилларни йўқотиб борилган ҳолдаги аста-секин пасайиб бориши мумкин. Балоғатга етмаганлар жиноятчилиги билан комплекс ва самарали курашиш мақсадларида давлат миллий

дастури режалаштирилмоқда ва амалга оширилмоқда. Масалан, 70-йилларда АЖШда ахлоқи бузилган ёшлар ҳаёти ижтимоий, турмуш маданий ва моддий шароитларини яхшилаш бўйича 36 дастур амалга оширилди. XX асрнинг 90-йилларида АЖШда ёшлар орасида ахлоқи бузилганлар билан курашиш бўйича 65 та дастур амалга оширилган. Ана шу дастурларни бажариш учун конгресс 15 млрд. доллар ажратди. Европа парламенти эксперт комиссияси 1996 йили балоғатга етмаганлар орасида жиноятчилик муаммоларини кўриб чиқиб ёшлар ва балоғатга етмаганлар орасида жиноятчилик билан курашиш самарадорлиги ошириш бўйича таклифларни ишлаб чиқди. Улар асосан қуйидагилардан иборат: полиция ходимлари, ижтимоий ташкилотлар ва ёшлар, балоғатга етмаганлар ишлари бўйича миллий ташкилотларнинг жиноятчиликни олдини олиш соҳасидаги ҳамкорликларини анча кучайтириш керак; балоғатга етмаган ҳуқуқбузарларни жинойий жавобгарликка тортиш ва уларни тергов пайтида ушлаб туриш амалиётини ўзгартириш керак; ўсмирларни жазр ўташ муддатларини икки йил билан чегаралаш, муддатидан аввал озод этиш ҳуқуқини бериш. Умуман олганда балоғатга етмаган ҳуқуқбузарларни тузатиш ташкилотларига жойлаштирмай қайта тарбиялашни афзал билиш таклиф этилади.

Озодликдан маҳрум этиш кўринишидаги жинойий жазодан тўла бош тортишга эришиш масаласи мумкин бўлмаганлиги сабабли кўпчилик мутахассислар жазо чоралари белгиланаётганда ўсмир ҳуқуқбузарларнинг ундан психологик таъсирланишлари ва уларнинг ёши хусусиятларини ҳисобга олишни тавсия этадилар. Тарбиялаш колонияларига жойлаштирилган балоғат ёшига етмаган ҳуқуқбузарлар билан ишлашда тарбиявий таъсир кўрсатиш чоралари, мактаб ва ўсмирларнинг озод этилишига психологик тайёргарлиги асосий рол ўйнаши керак

5. Балоғатга етмаган ҳуқуқбузар шахсига индивидуал профилактик таъсир кўрсатиш

Бугунги кунда бизнинг жамиятимиз олдида турган энг долзарб ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлган масалалардан бири сўзсиз ёшлар орасида жиноятчиликнинг ўсишини пасайтириш йўллари излаш ва уларни олдини олиш самарадорлигини ошириш ҳисобланади.

Профилактика (лотинча *prophylaktikos* – олдини олувчи, сақловчи) – тарбияси қийин ўсмирлар деликвент (ноқонуний) ва девиант (оқувчи) ҳулқларини юзага келиши, тарқалишини олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар тўплами.

Уюшган жиноятчилик доирасига борган сари кўпроқ балоғат ёшига етмаганлар тортиб борилмоқда. ўсмирлардан ташкил топган криминал гуруҳлар томонидан хавфли жиноятлар содир этилмоқда. Жиноятчилик ёшариб бормоқда ва мустаҳкам рецидив (такрорланувчи) хусусиятга эга бўлиб бормоқда.

Бу кескин муаммони ҳал этишда ижтимоий педагогика асосий аҳамиятга эга бўлади, бироқ бу муаммони жамиятнинг ҳамма кучларини жалб этиш, комплекс усуллар билангина ҳалд этиш мумкин. Аниқ бир ҳуқуқбузар билан индивидуал иш олиб бориш, тарбиявий-профилактик жараёни ташкил этиш соҳасида аниқ бир системанинг йўқлиги оқибатида тарбиялаш тизимида кўпчилик камчиликларни юзага келтиради. Баъзи педагоглар индивидуал ёндошишни ҳулқида оғиш бўлган ўқил болалар ва қизларнинг хусусий хусусиятларини ҳисобга олиш деб тушунадилар. “Индивидуал ёндошиш – деб ёзади А.С.Макаренко – шахснинг

алоҳида инжиқликлари билан шуқулланишни билдирмайди. Индивидуал ёндошиш баҳонасида якка индивидуалистик тарбияни тушуни керак эмас. ўқувчи камчиликларига кўз юмувчи, унинг инжиқликларига кўнувчи, тарбиялаш ва характерни тузатиш ўрнига унинг айтганини қиладиган педагог кучсиз, иложсиз бўлади. Индивидуал ёндошиш унинг индивидуал қобилияти ва имкониятларига мос равишда тарбиялаш ижтимоий хусусияти билан белгиланадиган шахс сифатларини унга етказишдан иборат бўлади”²¹.

А.С.Макаренконинг фикрича иккита хато жуда кўп учрайди: биринчи хато “ҳаммани бир хил тенг кўриш”дан иборат бўлиб, одамни стандарт намунага киритиш, инсон турлари тор сериясини тарбиялашга интилиш ҳисобланади. Иккинчиси - ҳар бир индивиднинг хусусиятларига пассив эътибор қилиш, ҳар бир одам билан алоҳида тартибсиз шуғулланиш билан ҳаммани бир вақтда бошқаришга натижасиз уриниш. Бу – гипертрофиядир (лотинча - ҳаддан ташқари ошириб юбориш).

Ўзуқубзарликни индивидуал профилактика қилиш тузатиш-йўналтиришдан бири сифатида элементидан иборат бўлади, лекин фақатгина ундан иборат бўлмайди. Бу шахсни мақсадга мувофиқ қайта тарбиялаш жараёнидир.

У ҳуқуқбузарларнинг тарбиячилар, жамоатчилик ва атрофдагилар таъсири остида ўзлари тўғри қарашлар ва ишончлар, тушунчалар ишлаб чиқишларидан иборат. Ижтимоий-ижобий ҳулқи кўникмалари ва одатларини эгаллайдилар, ўз ҳиссиётлари ва иродаларини ривожлантирадидилар. Шу тариқа қизиқишлари, интилишлари ва лаёқатларини ўзгартирадидилар. Бошқа томондан индивидуал профилактика аниқ бир шахсга атроф-муҳитнинг таъсир кўрсатишини бартараф қилишга қаратилади. Ушбу жараёни самарали бошқариш учун қуйидагиларни таъминловчи профилактик методларни танлаш керак:

Маънавий онгини ишлаб чиқиш.

Позитив ҳулқи кўникма ва одатларини шакллантириш

Жамоатчилик тартибига зид таъсирларга қарши тура олишга имкон берувчи иродавий кучларини тарбиялаш.

Микромуҳитни ижтимоий соқломлаштириш.

Ўзуқубзарликни профилактика қилиш асосий вазифалари:

Ижтимоий ҳулқи оқган ва ҳуқуқбузарликка қодир бўлган шахсларни ҳамда уларга салбий таъсир кўрсатадиган ота-оналар ва бошқа шахсларни ўз вақтида аниқлаш.

Ёш инсоннинг жамият билан келишмовчилигига йўл қўймаслик, бунга имкон яратувчи сабаблар ва ҳолатларга йўл қўймаслик мақсадида балоғатга етмаган ҳуқуқбузарларнинг шахси ёши ва психологик хусусиятларини ўрганиш

Ўзуқубзарларга ва уни ўраб турган муҳитга индивидуал тарбиявий профилактик таъсир кўрсатиш дастурини ишлаб чиқиш.

Тарбиявий ва профилактик ишларда ижтимоий-педагогик фаолият ҳамма субъектларининг биргаликдаги ҳаракатларини ва мослигини ташкил этиш, ҳулқи бузилган ўсмирлар ҳаёт кечиришини кундалик, мунтазам назорат қилишни амалга оширишни ташкил қилиш.

Қайта тарбиялаш - қайта куч талаб этадиган, жиддий, машаққатли, турли хил профилактик ва маънавий таъсир кўрсатиш усулларида фойдаланишни талаб

²¹ Макаренко.А.С. Сочинения. В 7 т. Т.5 – с. 334

этадиган мураккаб жараёндир, чунки оилада ҳам, мактабда ҳам ва меҳнат жамоаларида ҳам ҳулки ижобий қўникмаларига ўрганилмаган тарбиявий ва педагогик мазмунда энг ортда қолган одамлар билан ишлашга тўғри келади.

Қайта тарбиялаш жараёнини ташкил этишда қуйидаги категориядаги балоғатга етмаганларга алоҳида эътибор берилиши керак:

Жазо олиб тарбиялаш колонияларидан қайтиб келган, лекин уларнинг ҳуққлари ташвиш уйқотадиган шахсларга.

Озодликдан маҳрум этиш ҳукмини ижро этиш кечиктирилган балоғатга етмаган ҳуққбузарларга нисбатан.

Жиноят содир этиб, лекин жиноий жавобгарликдан жамоатчилик ёки административ таъсир кўрсатиш, ёки амнистия сабабли озод этилган ҳамда жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин бўлган ёшгача ижтимоий хавfli ҳаракатлар содир этганларга.

Махсус ўқув-тарбиявий ташкилотлардан қайтиб келганларга.

Жамоатчилик ёки административ таъсир кўрсатиш чораларига олиб келувчи ҳуққбузарлик содир этганларга нисбатан.

Спиртли ичимлик ёки наркотик моддалар истеъмол қилувчилар.

Илгари судланмаган, лекин бир йил давомида икки марта административ жавобгарликда айбланган, ёки расмий огоҳлантирига такрор олиб келувчи шахслар.

Ўқишни доимий қодирувчилар.

Доимий қимор ўйнайдиган ва жамоатчилик тартибига риоя қиймай ҳаёт керадиганлар.

Профилактик таъсир хусусиятлари ва тенденцияларини ҳисобга олганда ва унинг ички ҳиссиётлари билан, интилишлари билан мос келганда оптимал бўлади. Шунда ташки профилактик таъсир курсатиш гўёки ўзини тарбиялаш, ўзини ривожлантириш жараёни билан уйғунлашади.

6. Балоғатга етмаган ҳуққбузарлар билан ишлаш индивидуал профилактик дастурнинг тузилиши ва мазмуни.

Ўуққбузар шахсини ижтимоий соқломлаштириш профилактик дастури қуйидаги муҳим компонентларни ўз ичига олиши керак:

Индивидуал-профилактик таъсир кўрсатиш мақсадини, улардан асосийси - ўсмирда ахлоқ ва ҳуққ қоидалари талабларига доимий риоя қилиш зарурлиги ҳақида ишончини юзага келтиришдир.

Ўсмирда қандай етишмайдиган сифатларни тарбиялаш ва қандай салбий хислатларни йўқотиш зарурлигини ҳисобга олувчи шахсга тарбиявий ва назорат таъсири методлари ва усулларини.

Шахсга салбий таъсир кўрсатувчи омилларни йўқотиш учун унинг атрофига бевосита таъсир кўрсатиш ва шахслараро муносабатларни қайта тарбиялашга имкон берувчи тизимли шакллантириш усуллари.

Ушбу болага нисбатан энг кўп тарбиявий таъсир кўрсата оладиган айнан ана шу меҳнат, ўқув жамоалари, ижтимоий гуруҳлар, жамоатчилик ва давлат ташкилотларининг индивидуал-профилактик таъсир кўрсатиш воситаларини.

Шахсни ижтимоий соқломлаштириш профилактик дастурини амалга ошириш асосий босқичларини.

Профилактик дастурни амалга оширишда қуйидаги талабларга амал қилиш керак:

Қайта тарбиялаш жараёнининг мазмунлилиги, йўналтирилганлиги, мунтазамлилиги.

Қайта тарбиялаш фойдалилигини тушуниб олиш.

Бир томондан жамиятнинг балоғатга етмаган ҳуқуқбузарга талабларини ва иккинчи томондан - ўсмир шахси индивидуал хусусиятларини ва ривожланиш умумий қоидаларини ўрганиш.

Қайта тарбиялашда мажбурлаш ва талабчанликнинг бўлмаслиги.

Тарбиявий профилактик жараён иштирокчиларининг ҳаммаси чидамлилиги ва сабр қилишлари.

Ўсмирнинг ўзининг фаоллиги, у ўзига кўрсатилаётган тарбиявий таъсири тушуниб етиш, шу билан бирга ўз ташаббус кўрсатиш ва иродасини намоён этсин.

Индивидуал профилактик таъсир кўрсатиш дастурининг асосий мақсади балоғатга етмаганнинг шахсини умумий қабул қилинган қоидалар, тартиб ва бошқа ижтимоий қадриятлар томонига ўзгартиришдир. Бу мақсадга дархол эришиб бўлмайди, ойлар ва йиллар талаб этилиши мумкин.

Ўйилган мақсаддан келиб чиқиб вазифалар аниқланади. Улардан асосийлари қуйидагилар ҳисобланади: балоғатга етмаганнинг нормал позитив қизиқшларини тиклаш ва ривожлантириш; нормал муносабатларни; ижтимоий масъулиятини ва интизом ва жавобгарлик ҳиссини.

Балоғатга етмаганни қайта тарбиялаш қўйилган масалаларини ҳал этиш учун Ушбу ўсмирнинг ҳаёт тарзидаги позитив вазиятларини, уларнинг мустаҳкамлигини Хамда унинг талаб-истакларини, қизиқишларини, лаёқатини аниқлаш мақсадида боланинг психологик, ижтимоий, маънавий “қиёфасини” тузиб олиш муҳимдир.

Индивидуал профилактик таъсир кўрсатиш методларини танлаш боланинг фаолияти устун доирасини ҳисобга олиб қурилади. Ўуқуқбузарликни индивидуал профилактика қилишда рақбатлантириш, сустрлаштириш методларидан фаол фойдаланиш мумкин. ўзининг мазмуни бўйича улар анъанавий рақбатлаштириш ва жазолаш методларидан анча бойдир. Рақбатлантириш методик усуллари қаторига маъқуллаш, мақтов, ишониш, баҳолаш, мукофотлаш, миннатдорчилик билдириш ва бошқаларни киритиш мумкин. Йигит ва қизлардан ирода ва меҳнатсеварликни талаб этадиган ҳаракатлар ва ишларинигина рақбатлантириш керак. Улар кўп куч сарфламай ва вақт сарфламай амалга оширганларини эмас сустрлаштириш (тартибга чақириш, йўлга солиб туриш) методлари усуллари танбеҳ бериш, койиш, огоҳлантириш, яъни қоида бузувчи шахсига нисбатан қаттиқ талаблардан иборат бўлади. Улар инсоннинг ҳулқига жамоатчилик талаблари алоҳида шаклидан иборат бўлади, унда бир вақтнинг ўзида нима нотўғри бажарилганлигини қоралаш ҳам, кейинчалик қандай ҳаракат қилишга кўрсатма ҳам берилади ҳамда қилган ишини такрорлаши мумкинлигини олдини олиш мақсадида келажакда огоҳлантириш берилади.

Торможение (секинлаштириш, тартибга чақириш йўлга солиш) инсонга ҳар куни керак бўлади ва у тарбияланган бўлиши керак, одат бўлиши, ҳар бир жисмоний ва психик ҳаракатда ифодланиши, айниқса тортишув жанжалларда керак бўлади. Йўлга солиш усуллари агарда уларни жамоа, жамоатчилик ташкилотлари томонидан қўллаб-қувватланса, айниқса яхши таъсир кўрсатиши мумкин.

Умуман йўлга солиш учта асосий вазифани бажариши керак: ўз камчиликларини тушуниб етишга, уларнинг ёмонлигини англашга, хулқини ўзи бошқариш билан бу камчиликларни йўқотиш.

Шундан кейин мақсадларга мувофиқ ва шахс хусусиятларини ҳамда вақтни ўтказиш энг нозик даврини (назоратни кучайтириш учун) ҳисобга олувчи воситаларни аниқланади. Улар кўпчилик ҳолларда бўладиган оқзаки ўргатишдангина иборат бўлмай, балки турли хил комплекс чоралардан иборат бўлиши керак.

Профилактик воситалар, ҳатто тушунтириш, суҳбат ёки жамоатчилик таъсири, уқтириш каби кенг тарқалганлари ҳам ҳар доим ҳам жуда фойдали деб ҳисобланиши мумкин эмас. Бундан ташқари воситалар ҳар қандай тизимини доимий деб тавсия этиб бўлмайди, чунки бола шахси ривожланиш жараёнида ўзгаради, янги муносабатларга киришади, унинг ҳаёт фаолияти шароитлари ўзгаради.

Ёш ҳуқуқбузарни қайта тарбиялаш самарали воситаларидан бири ўзига индивидуал бўлган, динамик, инсоннинг ички дунёси ҳамма бошқа томонлари билан мураккаб муносабатларда бўлган унинг эмоционал-иродавий доирасига таъсир кўрсатиш ҳисобланади. Шахснинг эмоционал-иродавий соҳаси тушунчасига психологияда сезги ва иродасини киритадилар. Сезги – инсоннинг ҳаётида содир бўлаётган, у идрок этаётган ёки амалга ошираётган ишга турли шаклдаги ҳаяжонланиш, таъсирланиш ички муносабати сезиш таъсирланиш турли шакллари – эмоция, аффект, кайфият, стресс ҳолати, завқ ҳам ва ниҳоят сезги тор маънода бу – шахснинг эмоционал доирасини ташкил этади.

Асосий эмоционал ҳолатини психологияда ижобий ажратиш қабул қилинган – бу қизиқиш, қувонч, ҳаяжонланиш, ҳайратланиш, эмоционал ҳолат сифатида ижобий ёки салбий эмоционал таъсирланиш белгисига эга эмас. Салбий эмоционал ҳолатга эса азобланиш, Қазаб, нафрат, жирканиш, кўрқинч, уят ҳисобланади.

Шахснинг эмоционал ҳолатини ифодаловчи барқарор сезгидан бири муҳаббат хисси ҳисобланади. Ирода – бу инсоннинг ўз олдига қўйган мақсадига эришишдаги қийинчиликларни бартараф этишга қаратилган ўз фаолияти ва хулқини ташкил этиш ва ўзини бошқаришдир. Ирода – бу инсоннинг ўзи белгилаб олган мақсади билан белгиланадиган шахснинг фаоллиги алоҳида усули, унинг хулқини ташкил этиш алоҳида туридир.

Ирода икки бир-бири билан боқлиқ вазифаларни бажаришни таъминлайди – рақбатлантирувчи, уйқотувчи ва йўлга солувчи, уларда ўзини намоён этади. Уйқотувчи вазифалари инсоннинг фаоллиги билан таъминланади. Ироданинг йўлга солувчи вазифалари, уйқотувчи вазифаси билан биргаликда иштирок этиб, шахснинг кераксиз, нохуш ҳаракатларини тўхтатиб ушлаб қолишда намоён бўлади.

Ўуқуқбузарлар билан ишлаш усуллари турлича бўлиши мумкин: китоб ўқишга, санъатга қизиқтириш, ижобий йўналишдаги норасмий гуруҳга кўшиш; кеч қолиш, дарс қолдириш одатларини йўқотиш. Ёш ҳуқуқбузар шахсига тарбиявий-профилактик таъсир кўрсатиш методлари, восита ва усулларини танлаш кўп ҳолатларга боқлиқ бўлади. Улардан бир қисмини юқорида кўрсатиб ўтдик. Индивидуал профилактика шахснинг фаоллигини, керакли чора-тадбирларни ўтказишга истаги ёки қаршилигини ҳисобга олишни талаб этади.

7. Тарбиялаш колонияларида ижтимоий-педагогик фаолият реабилитацион дастурлари

Ўзуқбузарлик содир этган ўсмирлар билан асосий профилактик ишлар асосан очик социумда (ўсмир кичик ҳуқуқбузарлик содир этган бўлса ёки шартли ҳукм этилган бўлса) ўтказилса ёки махсус ўқув тарбиявий ташкилотларда олиб борилса, тарбиялаш колонияларида асосан балоғатга етмаган ҳукм этилганларга ёрдам реабилитацион дастурлари амалга оширилади.

Балоғатга етмаганлар учун колонияларда тарбиялаш жараёни “катталар” колонияларидан анча фарқ қилади. Бу колонияларда қонун ҳукм этилганлар билан ишлаш учун катта имкониятлар яратиб беради, таъсир кўрсатиш позитив чоралари қўлланилади, бу имтиёзлар сонини анча оширади ва жазо чораларини анча камайтиради. Ўсмирлар билан ишлашда умумтаълим ва профессионал тайёргарликдан иборат ўқув-тарбиявий ишларга асосий эътибор қаратилади. Ўамма тарбияланувчилар учун улар касб эгаллашлари учун керакли шароитлар яратилади: шу билан бирга касб танлаш кенг ва ихтиёрий имкониятлари таъминланади. Регион ва меҳнат бозори талаблари, ёши, жисмоний ва психик хусусиятлари ҳисобга олинади. Меҳнат тарбиясининг самаралилигини ошириш ўсмирларни ижтимоийлаштириш масаласини, уларни мустақил ҳаётга тайёрлашнинг муҳим шarti ҳисобланади.

Ўукм этилганларнинг кўпчилиги колонияга келишидан авва мактабларда коллежларда ўқигарлар, имтизомни бузувчи, тартиббузарликни бошловчи ва жанжалларда иштирок этувчи деб таърифланадилар, улар дарслардан қочиб кетадилар, тенгдошлари ва ўқитувчиларни ҳақоратлаганлар. Шунинг учун ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш таълими усталари билан ҳукм этилган ўқувчилар орасидаги ўзаро муносабатларни ташкил этишга жиддий эътибор қаратиш керак. ўз фанига қизиқтириш, фойдали ишларга жалб эта билиш маҳорати, чидамли бўлиш ва қўйилган мақсадга эришишда қатъий, тиришқоқ бўлиш – мана шулар бу турдаги балоғатга етмаганлар билан ишловчи педагогнинг профессионал маҳорати мезонларидир.

Ўукм этилганларнинг билим олишга, меҳнатга муносабатларини ўзгартириш, тарбияланувчиларни ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва маданияти юқори даражали иш билан, технологиялар билан таъминлаш жуда муҳим аҳамиятга эга бўлади. Бажарган ишларига ҳақ тўлашни таъминлашга эришиш зарур, бу ўсмирларнинг ўз меҳнатлари натижасига қизиқишларини оширади. Жиноятчиларни тузатиш жараёнини таъминловчи асосий воситаларга умумтаълим ўқитиш киради. Умумтаълим ўқитиш балоғатга етмаганларга таъсир кўрсатиш воситаси сифатида алоҳида рол ўйнайди. Чунки тарбиялаш колониясида ташкилотнинг асосий тузилиш элементи ва амалда колонияда олиб бориладиган тарбиявий ишларнинг маркази ҳисобланувчи умумтаълим мактабида ҳамма ҳукм этилганлар билим оладилар. Колонияга келганларида ҳамма ҳукм этилганлар умумтаълим мактабининг керакли синфларига тақсимланадилар, отрядлар бўйича тақсимлаш уларнинг билим даражаларидан келиб чиқиб “бўлим-синф” принципи асосида амалга оширилади. Ишлаб чиқаришда ишлаш ёки касб-ҳунар коллежида ўқитиш фақатгина мактабдан бўш вақтида амалга оширилиши мумкин.

Колонияда тарбиялаш жараёнида мактаб ўқитувчиларининг, отрядлар тарбиячилари ва касб-ҳунар коллежи ўқитувчилари, ишлаб чиқариш мураббийларининг аниқ ўзаро алоқалари жуда муҳимдир. Колонияда энг кенг тарқалган тарбиявий ишлар усуллари суҳбатлар, лекция, мунозаралар, қизиқарли инсонлар билан учрашувлар ҳисобланади.

Охирги пайтларда ҳалол ҳаёт кечираётган колониянинг собиқ тарбияланувчилари билан ҳукм этилганларнинг қариндошлари, жамоатчилик ва диний ташкилотлар вакиллари билан учрашувлар кенг қўлланила бошланди. Озодликдан маҳрум этилиш шароитларида ўқишдан ва ишдан бўш вақтларини тўғри ташкил этиш керак бўлади. Колонияда бу вақт тартибли белгилаб қўйилган бўлади. Шунинг учун, улар расмий кўринишда бўлмаслиги учун (ҳисобот учун) ҳукм этилганлар учун бўш вақти чора-тадбирларни аниқ режалаштириш зарурдир. Чора-тадбирлар ўсмирларда ҳаётга қизиқиш уйқотиши, иродалилик сифатлари ва уларнинг жамоатчилик тартибига зид таъсирларга қарши туришга имкон берувчи характери хусусиятларини шакллантириш керак. Ўқум этилганларнинг қариндошлари билан ижтимоий-фойдали алоқалардан фойдаланиш катта аҳамиятга эга бўлади, улар тарбиявий ишлар жараёнини фаоллаштиради, илгари яратилган жамоатчилик тартиб қоидаларига зид ҳаёт тарзи ва ҳулқини бузишга имкон беради. Ўқум этилган балоғатга етмаганларга тузатувчи таъсир кўрсатишлар самаралилиги умумий критерийлар бўйича белгиланади. Бу критерийлар маълум тузатиш дарадаларига асосланган бўлади: “тузатиш йўлига кирди”, “тузатиш йўлидан аниқ бормоқда”.

Бу тушунчалар ўртасида чегара қандай? Афсуски бу баҳолаш критерийлари ҳамма тузатиш колониялари учун ягона ҳисобланади ва ҳақиқий жараёнларни мос равишда акс эттирмайди.

Демак, тузатиш таъсир кўрсатишининг самаралилигини белгиловчи аниқ кўрсаткич озод этилгандан сўнг жинойтчининг ҳулқи рецидиви (қайта такрорлаш) ҳисобланади.

Балоғатга етмаган ҳуқуқбузарлар учун тузатиш таъсир кўрсатиши амалиётида жазо турларини қўллашни кенгайтириш мақсадга мувофиқдир. Узоқ муддатга озодликдан маҳрум этиш жазо турига муқобил жазолар турларидан бири қисқа муддатга қамоққа олиш бўлиши мумкин, бу усул Европа мамлакатларида кенг қўлланилади. Шартли равишда ҳукм этиш ҳақида гапирсак жазоланишнинг бу турига жуда эҳтиёткорлик билан ёндошиш керак ва уни қўлланилган ўсмирларни аниқ назорат қилиш керак бўлади. Бу талаб бажарилмаганда ўсмирлар ўз ҳолига ташлаб қўйилган бўлади ва қилган жиноий ҳаракатлари учун жазоланмаслигини ҳис қилади.

Балоғатга етмаганлар ҳуқуқбузарлик ва рецидив жинойтчиликларини профилактика қилишда исталган самарага улар билан тарбиявий ишларга ижтимоий педагог-профессионалларни жалб этилгандагина самарага эришиш мумкин. Пенитенциар²² ташкилотлар бошида бундай юксак ва қийин масалани ҳал этишга қодир бўлган – юристлар, психологлар, ижтимоий педагогларнинг энг яхшилари туришлари керак.

Глоссарий - луғат

1. **Стратификация** – (лотинча *stratum* - қатлам) – даромади катталигига, билим даражаси, ҳокимияти катталиги, касби обрўси катта-кичикликларига қараб юқоридан пастга қараб ижтимоий қатламларнинг жойлашиши.
2. **Статус** (лотинча *status*-вазияти, ҳолати) – индивиднинг гуруҳ ёки жамиятдаги ижтимоий вазияти (ҳолати).

---

²² Пенитенциар – (лотинча *penitens*) – жинойтчиликни олдини оловчи тузатиш тизими.

3. **Рецидивист** (лот. Recidivus- орқага қайтувчи)- илгари жазоланган жиноятига ўхшаш жиноят содир этган ва янада қаттиқроқ жазо олиши керак бўлган одам.
4. **Деликвент** (лотинча delingnens - ҳуқуқбузар) - хулқи ўзининг кескин кўринишларида жиноий жазоланадиган ҳаракатлардан иборат хулқи субъект.
5. **Деликвентлик** (лотинча delingnens – жиноий ҳаракат амалга оширувчи ҳуқуқбузар) – социологияда ва юриспруденцияда милиция рўйхатида турадиган ёки жиноий жазога олиб келиши мумкин бўлган доимий қоидабузарликларга мунтазам амалга оширувчи тарбияси қийин ўсмирнинг қонунга хилоф ҳаракатларини кўрсатиш.
6. **Профилактика** (лотинча prophlaktikos – олдини олувчи, сақловчи) – тарбияси қийин ўсмирлар деликвент (ноқонуний) ва девиант (оқувчи) хулқларини юзага келиши, тарқалишини олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар тўплами
7. **Пенитенциар** – (лотинча poenitens) – жиноятчиликни олдини олувчи тузатиш тизими.
Тарбиялаш колониялари - озодликдан маҳрум этишга ҳукм этилган балоғатга етмаганлар ҳамда улар 21 ёшга етгунча тарбиялаш колонияларида қолдирилишга ҳукм этилганлар жазо ўтайдиган ташкилот.
8. **Болалар жиноятчилиги** - Балоғатга етмаганларнинг жиноий жавобгарликка тортилиши кўзда тутилган ҳамма содир этадиган ноқонуний ҳаракатлари тўпламидан иборат негатив ижтимоий-ҳуқуқий ҳолатдир.
9. **Ҳуқуқбузарлик** – бирор-бир ҳуқуқни бузувчи ҳар қандай ҳаракат. Ҳуқуқбузарликлар қилмиш ва жиноятларга ажратилади.
10. **Жиноят** – шахсга тажовус солувчи ҳамда бошқа жиноий қонунчилик томонидан ҳимояланадиган бошқа объектларга тажавуз солувчи ва уларга жиддий зарар етказувчи жиноий қонуният билан ижтимоий хавфли ҳаракатдан иборат бўлган деликвент хулқи кўриниши.
11. **Махсус ўқув-тарбиявий ташкилот** – ижтимоий хавфли хулқига эга болаларни психологик-педагогик, тиббий ва ижтимоий реабилитация қилишни таъминловчи умумтаълим мактаблари ва касб-ҳунар коллежлари.

1-МАВЗУ:ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ Асосий саволлар

1. Ижтимоий психология фанининг тарихи.
2. Ижтимоий психологиянинг уч назарий манбаи.
3. Ижтимоий психология фани предмети ва вазифалари.
4. Кичик гуруҳлар ва жамоалар психологияси.

1. Ижтимоий психология фанининг тарихи

Жамият - бу инсонлар мажмуидир. Унинг тараққиёти ва маънавий салоҳияти кўп жihatдан ана шу инсонлар ўртасида юзага келадиган ўзаро муносабатларнинг табиатига, улар амалга оширадиган мураккаб ижтимоий ҳамкорлик фаолиятининг мазмунига боғлиқ. Ҳар бир инсон жамиятда яшар экан, у унда ўзига хос ўрин ва мустақил мавқе эгаллашга интилади, шунинг учун у ўзига хос интилиш, лаёқат ва фаоллик намуналарини намоиш этади. Инсонлар ўртасидага ўзаро

муносабатларни ҳамда ҳар бир шахснинг жамиятдаги ўрни ва унинг турлича ижтимоий муносабатлари табиатини ўрганувчи қатор ижтимоий фанлар мавжуд бўлиб, уларнинг орасида **ижтимоий психология** алоҳида ўрин эгаллайди.

Ижтимоий психология жуда қадимий ва шунинг билан бирга у ўта навқирон фандир. Унинг қадимийлиги инсоният тарихи, маданияти ва маънавиятининг қадимий илдизлари билан белгиланади. Улар аслини олиб қараганда, у ёки бу жамиятда яшаган кишилар ўртасидаги ижтимоий муносабатларнинг ва тафаккурнинг хосиласи эканлиги билан эътироф этилса, у - ўз услубиёти, предмети ва фанлар тизимида тутган ўрнининг янгилиги инсоният тараққиётининг энг янги даврида шаклланганлиги ва ривожига тўртки берганлиги билан тавсифланади. Дарҳақиқат, ижтимоий психологиянинг фан сифатида тан олиниши хусусида сўз борар экан, унинг расман эътироф этилиши 1908 йил дейилади. Чунки айнан шу йили инглиз олими В. Макдугалл ўзининг "Ижтимоий психологияга кириш" китобини, америкалик социолог Э.Росс эса "Ижтимоий психология", деб номланган китобини чоп эттирган эди. Бу асарларда биринчи марта алоҳида фан - ижтимоий психологиянинг мавжудлиги тан олинди ва унинг предмети таъриф берилди. Иккала муаллиф ҳам - бири психолог, иккинчиси социолог бўлишига қарамай, бу фаннинг асосий предмети ижтимоий тараққиёт ҳамда психик тараққиёт қонуниятларини уйғунликда ўрганишдир, деган умумий хулосага келишган.

Рус олимаси Г.М.Андреева таъкидлаганидек, ижтимоий психология соҳасида ишлаётган мутахассиснинг аслида ким эканлиги - психологми, файласуфми ёки социологми - унинг ушбу фан предмети ёндашувида ўз аксини топади, чунки агар у социолог бўлса, ижтимоий қонуниятларни аввал бошдан жамиятдаги анъаналар ва умумий қоидалар тилида тушунтиришга интилса, психолог - конкрет олинган шахс психологиясининг қонуниятларини умумжамят қонун-қоидаларига тадбиқ этишга ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам Г.Андреева ижтимоий психологиянинг мавзу баҳси ҳақидаги ҳозирги замон қарашларини умумлаштириб, бу ўринда уч хил ёндашиш: социологик, психологик, ҳам социологик ва психологик мавжуд эканлигини асослайди. Нима бўлганда ҳам, шуни асосли тарзда эътироф этиш зарурки, ижтимоий психологиянинг алоҳида фан бўлиб ажралиб чиқишига сабаб бўлган илмий манбалар икки фан - психология ва социология фанларининг эришган ютуқлари ва ҳар қайсисининг доирасида маълум муаммоларнинг ечилиши учун яна қўшимча алоҳида фаннинг бўлиши лозимлигини тан олиш туфайли юзага келди. Шунинг учун ҳам узок йиллар мобайнида ижтимоий психология соҳасида тадқиқотлар олиб бораётган шахснинг кимлигига қараб, изланишларнинг натижаларида у ёки бу ёндашув - психологик ёки социологик ёндашувнинг устуворлиги яққол кўзга ташланди. Демак, бу фаннинг туғилиши, ўз предмети соҳасини аниқлаб олишига сабаб бўлган социология ва психология фанларидир ва бу фанлар аслида унинг "ота-оналаридир".

2. Ижтимоий психологиянинг уч назарий манбаи

19-асрнинг охири ва 20-аср бошларида фанда уч назария пайдо бўлдики, улар ҳақли равишда ижтимоий психологиянинг мустақил илмий йўналиш сифатида шаклланишига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар. Бу уч назарияни бирлаштириб турган нарса шу бўлдики, уларнинг ҳар бири мустақил тарзда шахс билан жамият муносабатини илмий асосда тушунтиришни изланишларнинг асосий

мавзуси деб ҳисобладилар. Бу уч манба - халқлар психологияси, омма психологияси ва ижтимоий хулқ-атвор инстинктлари назарияларидир.

Халқлар психологияси назарияси

Халқлар психологияси назарияси ижтимоий психологик назария сифатида 19-асрнинг ўрталарида Германияда шаклланди. Ундаги асосий ғоя шу эдики, айрим индивидлардан юқори турадиган руҳ мавжуд бўлиб, бу руҳ ўзидан ҳам юқори турадиган илоҳий яхлитликка бўйсунди. Бу илоҳий яхлитлик эса халқ ёки миллатдир. Айрим индивидлар ана шу яхлитликнинг бўлаклари бўлиб, улар бу руҳга бўйсундилар. Яъни, шахс билан жамият ўртасидаги қарама-қаршилик муаммоси жамият фойдасига ҳал қилинади. Бу назариянинг тарихий-мафкуравий асоси бўлиб Гегель фалсафаси ва немис романтизми хизмат қилган. «Халқлар психологияси» ибораси биринчи марта файласуф М.Лацарус ҳамда тилшунос Г.Штейнталларнинг «Халқлар психологияси тўғрисида кириш сўзи» китобида ифодалаб берилган: «Тарихни юргизувчи асосий куч бу халқ ёки шу яхлитликнинг руҳи бўлиб, бу руҳ санъатда, динда, тилда, афсоналарда, анъаналарда ўз аксини топади. Индивиднинг онги шу яхлитликнинг маҳсули бўлиб, уларнинг йиғиндиси ўз навбатида халқ онгини ташкил этади. Халқлар психологиясининг вазифаси халқ руҳи моҳиятини ўрганиш, халқ руҳияти Кунунларини очиш, халқ психологиясига оид бўлган ўзига хос хусусиятларнинг пайдо бўлиши ва йўналишини тушунтириб беришдир».

Ушбу китобда муаллифлар шахс билан жамият муносабати хусусида қуйидаги мулоҳазаларини баён этадилар: «Одам ўз моҳияти жиҳатидан ижтимоий мавжудот бўлиб, у жамият ҳаёти билан узвий боғлиқ, чунки у ўзига ўхшашларга қараб ривожланади, бошқаларга тақлид қилиб ҳаракат қилади ва улар таъқибидан қочади...». Халқлар психологиясининг асосчилари фақат назарий мулоҳазалар юритиш билан чекланидилар, чунки уларда ўз фикрларини исбот қилиш учун тадқиқот ишлари йўқ эди.

"Психологиянинг отаси" ҳисобланган Вильгелм Вундт эса худди ана шу тадқиқотга асосланган маълумотлар тўплашга ўз диққатини қаратди. У ўзининг "Инсон ва ҳайвон руҳи ҳақида лекциялар"и (1863 й) ва 1900 йилда босмадан чиққан ўн томли "Халқлар психологияси" асарларида асосан ўзи тўплаган эмпирик маълумотлар асосида халқлар психологиясига бағишланган фикрлари тизимини баён этди. Унинг фан олдидаги хизмати шундан иборат эдики, эмпирик маълумотлар тўплаш усуллари, тўпланган манбаларни шарҳлаш борасида бебаҳо билимлар тўплади. Унинг фикрича, психология фани икки қисмдан иборат: физиологик психология ва халқлар психологияси. Физиологик психология инсон руҳиятини ўрганувчи экспериментал фан бўлиб, олий психик жараёнлар — тафаккур ва нутқдан ташқари барча нарсани тажриба усулида тадқиқ этиш мумкин. Тажриба усулида ўрганиб бўлмайдиган барча олий руҳ ҳолатларини халқлар психологияси ўрганади, чунки ундаги ўрганиш усуллари ўзига хосдир — у маданий маҳсуллар ҳисобланган тил, афсоналар, одатлар, санъат асарлари, инсон тафаккурининг мураккаб томонларини очиб беради.

Шунга қарамай В.Вундтнинг қарашлари идеалистик асосда бўлган, яъни у индивид билан жамият ўртасидаги мураккаб диалектик муносабатни идеалистик асосда туриб ҳал қилган ва жамиятнинг ролини абсолют тушуниб, шахснинг тарихини яратишдаги, ижтимоий жараёнлардаги фаол ўрнини кўра билмаган. Унинг издошлари — Русиялик А. Потебни, немис олими Т. Гейгер ва бошқалар

ҳам у йўл қўйган мафкуравий камчиликни олдини ола олмадилар, лекин улар бир фикрда яқдил эдиларки, халқлар психологияси индивидуал психологиядан фарқ қилади, шунинг учун ҳам махсус фан керакки, у ўзига хос усуллар ёрдамида шахс ва жамият муносабатлари қонунларини очиб бериши лозим. Худди ана шу хулосалар ижтимоий психологиянинг фан сифатида шаклланишига илмий асос бўлди.

Омма психологияси назарияси

Омма психологияси назарияси пайдо бўлишига тарихий асос ишчилар синфининг пайдо бўлиши ва Европада ишчилар ҳаракатининг оммавий тус олиши бўлди. Яъни, XIX асрнинг иккинчи ярмида ишчилар ҳаракати шундай кенг тус олдики, тартибсиз ҳаракатлар уюшган ҳаракат даражасига кўтарилди. Шунинг учун ҳам шу ҳаракатларнинг қонунларини билиш, уларни бошқариш усулларини ўйлаб топиш зарур эди.

Оммавий ҳодисаларни ўрганиш натижасида 1890-йилда Габриэл Тарднинг «Тақлид қилиш қонунлари» деб аталган биринчи китоби чиқди. Г.Тард Францияда рўй бераётган оммавий ҳодисаларни, шу ҳодисаларда иштирок этаётганларнинг хулқ-атворларини тақлид қилиш орқали тушунтиради. Бу ҳаракатлар иррационал (яъни ақлнинг иштирокисиз) табиатга эга бўлиб, ҳар бир индивид оммага қўшилган заҳоти унга тақлид қилишга тайёрлик инстинкти устун бўлиб қолади. Италиялик ҳуқуқшунос С.Сигели ва француз олими Г. Лебон ҳам Г.Тард ишларини маъқуллаб, унинг назариясини фактик материаллар билан, яъни 1895-йилда босилиб чиққан С.Сигелининг «Омманинг жиноятлари» ва Г.Лебоннинг «Омма психологияси» китоблари орқали бойитдилар. Бу муаллифларнинг асарларидаги асосий ғоя шундан иборат эдики, оммавий ҳаракатларда шахснинг ўз хулқ-атворларини онгли ва ақл билан бошқариш қобилияти йўқолади. Бундай ҳолатларда ҳиссиётлар устун келади, айниқса, аффект ҳолатлар, шунинг учун ҳам аффект ҳолатида рўй берган жиноятга айбни юмшатувчи ҳолат сабаб бўлган, деб қараш адолатли бўлади. Бу қарашлари туфайли С.Сигели Италиянинг қонунига махсус модда киритишга ҳам эришди.

Социолог Г.Лебон эса асосан диққатини оммани элитага — жамиятдан юқори турувчи танланган гуруҳларга қарши қўйишга қаратди. У омманинг айрим ҳолларида, айниқса бирор ҳодиса рўй берганда «қизикқонлик» хусусияти устун туриши ҳақида ёзади. Унинг фикрича, бир қанча одамларнинг бир ерда тўпланиши оммани ҳосил қилади ва бу, одамлар ким бўлишидан қатъи назар — олимми ёки оддий инсонми, шу заҳотиёқ кузатувчанлик ва зийракликни йўқотади. Чунки бу ҳолатда улар ҳолатини инстинктлар ва ҳиссиётлар бошқаради. Г.Лебон шахснинг омма ҳолатидаги белгиларига тўхталиб қуйидагиларни ажратади:

1. *Шахсий сифатларнинг йўқолиши.* Бошқа одамлар таъсирида индивид ўзига хос сифатларни йўқотиши, бунинг ўрнига импульсив инстинктив ҳаракатларни амалга ошириши мумкинлиги.

2. *Ҳиссиётларга ўта берилувчанлик.* Оммада ақл, тафаккур, ҳиссиёт, инстинктларга ўз ўрнини бўшатади. Шунинг учун ҳам омманинг таъсирчанлиги ўта ошиб кетади.

3. *Ақлий сифатларнинг йўқолиши.* Омманинг «ақли» уни ташкил этувчилар ақлидан анча паст бўлади. Шунинг учун ҳам омманинг тазъйиқига учрамаслик учун ҳар бир киши ақлан мулоҳаза юритишдан бош тортиши, мунозарадан қочиши лозим.

4. *Шахсий масъулиятнинг йўқолиши.* Оммага қўшилиб қолган шахс шунчалик ҳиссиётларга берилиб кетиши мумкинки, у ўз ҳаракатларини назорат қилиш, ўз ишига масъулиятни эсидан чиқаради. Якка ҳолда содир қила олмайдиган ишини, у оммага қўшилиб қилиб қўйиши мумкин.

Бундай ҳолатнинг, яъни шахснинг омма орасидаги психологияси тўғрисидаги фикрларни айти шундай тарзда Ортеги Гассет ва Эрнесто Грассилар ҳам кўрсатиб бергандирлар.

Шундай қилиб, омма тартибсиз, у мустақил равишда тартиб ўрнатиш қобилиятига эга эмас. Шунинг учун ҳам унга доимо “доҳий” керак, доҳийлар — элита ташқаридан келиб омма ўтасида тартиб ўрнатиши мумкин. Бу фикрларнинг мафкуравий маъноси тушунарли, чунки омма деганда, улар ишчилар синфини, доҳийлар деганда эса, буржуазияни назарда тутишган. Демак, шахс ва жамият зиддиятлари масаласи омма психологияси тарафдорлари назариясида айрим шахслар — доҳийлар фойдасига ҳал қилинди. Лекин бу назария, нима учун оммавий ҳодисаларда омманинг ўзидан чиқиб қоладиган лидерлар, омманинг баъзан ташқаридан ҳеч кимни тан олмай қолиши масалаларига умуман жавоб топа олмади, чунки уларнинг ҳам фикрларида кўпроқ идеализмга мойиллик сезилиб турарди.

Ижтимоий хулқ-атвор инстинктлари назарияси

Ижтимоий хулқ-атвор инстинктлари назарияси XX асрнинг бошида Англияда шаклланди. Унинг асосчиси инглиз психологи Уильям Макдугалл бўлиб, у ўзининг 1908 йилда ёзган "Ижтимоий психологияга кириш" китобидаги инсон хулқ-атворларининг мотиви ёки уни ҳаракатга келтирувчи куч инстинктлардир, - деб ёзган. Кейинчалик у инстинкт тушунчаси билан бирга лаёқат, интилиш ибораларини ҳам ишлата бошлади. Унинг фикрича, хулқ-атворни таъминловчи нарса туғма, психофизиологик тайёрлик ҳолати бўлиб, у наслдан-наслга узатилади. Макдугалл барча ҳаракатларни рефлексив ҳолда тушунтиришга интилиб, рефлексив ёйга хос бўлган барча қисмлар — яъни эфферент қабул қилувчи, рецептив бўлим, эфферент (ҳаракат) ва марказий бўлимдан иборат тизим сифатида тасаввур қилади. Барча ижтимоий ҳаракатлар ҳам ана шундай рефлексив табиатга эгадир, деб уқтиради у.

Шунга ўхшаш фикрлар Э.Росс ("Ижтимоий психология") ва Дж.Болдуин ("Ижтимоий психология бўйича тадқиқотлар") қарашларида ҳам ривожлантирилган. Масалан, Болдуин икки турли ирсият ҳақида — табиий ва ижтимоий ирсият ҳақида ёзиб, ижтимоий одамлардаги тақлид қилиш қобилияти билан боғлиқ, деб ёзади. Жамиятда яшаётган одамлар бир-бирларига таъсирларини ўтказишга мойилдирларки, бу нарса улар ўртасидаги муносабатларни бошқариб туради.

Шундай қилиб, бу йўналиш тарафдорларининг фикрича, барча онгли ҳаракатларнинг боши — онгсизликдир, яъни инстинктлар бўлиб, улар асосан ҳиссиётларда намоён бўлади. Ҳиссиёт билан инстинктлар боғлиқлигини Макдугалл жуфтликларда кўрсатишга ҳаракат қилган: масалан, кураш инстинкти — кўркув, ғазаб ҳисси; насл қолдириш инстинкти — рашк аёллардаги тобелик ҳисси; ўзлаштириш инстинкти — хусусийликка интилиш ҳисси ва ҳоказо. Ижтимоий ҳодисаларни тушунтиришда туғма инстинктлар ролининг юқори қўйганлиги учун бу назария илмий тараққиёт босқичида салбий ўрин тутди, деб айтишимиз мумкин. Лекин унинг айрим ҳодисалар сабабларини тушунтиришга ҳаракат

қилиши фан олдига улкан вазифаларни қўйди. Ижтимоий психология фан сифатида ана шу муаммоларни тадқиқ қилиши лозим эди.

Демак, юқорида тўхтаб ўтилган учала назариянинг аҳамияти шундан иборат эдики, улар янги туғилиши лозим бўлган фан — ижтимоий психологиянинг тадқиқот мавзуини очиб берди. Қолаверса, бу уччала йўналиш ҳам назарий қарашларни исбот қилишда объектив текширув усули ҳисобланган экспериментдан фойдаланиш заруриятини кўрсатди. Бу нарса яна бир бор махсус фаннинг келажак режаларини аниқлашга ёрдам берди.

2. Ижтимоий психология фани предмети ва вазифалари

Ҳозирги кунда унинг **предметини** қуйидагича таърифлаш мумкин: **ижтимоий психология** - одамларнинг жамиятда ҳамкорликдаги иш фаолиятлари жараёни давомида уларда ҳосил бўладиган тасаввурлар, фикрлар, эътиқодлар, ғоялар, ҳис-туйғулар, кечинмалар, турли хулқ-атвор шакллари тушунтириб берувчи фандир. Чунки кўп вақт давомида ижтимоий психология фанининг предмети борасида тортишувлар кечгандир. Сабаби - ижтимоий психология фани икки турдаги қонуниятлар — ижтимоий тараққиёт ҳамда психик тараққиёт қонуниятлари билан иш олиб боради. Шунинг учун бўлса керак ижтимоий психологиянинг мавзу баҳси ва у ўрганадиган соҳалар борасида турлича қарашлар ва тортишувлар мавжудлигини кузатамиз.

Масалан, таниқли немис олимлари Г.Гибш ва М.Форверглар бу фаннинг предметига қуйидагича таъриф берадилар: "Одамлар уюшмаси кооперациялар — ижтимоий психологик тадқиқотларнинг асосидир, унинг объекти эса ижтимоий ўзаро таъсирдир". Демак ҳар қандай одамлар уюшмасида содир бўладиган ўзаро таъсир жараёнлари, уларни уюшишга мажбур қиладиган шарт-шароитлар ҳамда мотивлар ижтимоий психология ўрганиши керак бўлган соҳалардир.

Рус социологлари Г.П.Предвечный ва Ю.А.Шерковинларнинг "Социал психология" китобида эса унинг предмети "... объектив борлиқнинг ва унда рўй берадиган ҳодисаларнинг психика томонидан ўзига хос тарзда инъикос этилишидир", — деб ҳисобланилади. Бу муаллифлар ижтимоий психологиянинг барча ўрганиш объектларини шарҳлар эканлар, кўпроқ социологик ёндашиш билан муаммоларни ечишга ҳаракат қилганлар.

Ижтимоий психологиянинг мавзу баҳсини таърифлашга айнан психологик ёндашув А.В.Петровский ва В.В.Шпалинскийларнинг «Жамоанинг ижтимоий психологияси» китобларида баён этилган. Бу муаллифларнинг фикрича, «Ижтимоий психология — психология фанининг шундай тармоғи, у турли уюшган ва уюшмаган гуруҳлардаги одамларнинг мулоқати, ўзаро таъсир ва муносабатларидан келиб чиқадиган психик ҳодисаларни ўрганади."

Шунинг учун ҳам Г.М.Андреева ижтимоий психологиянинг мавзу баҳси ҳақидаги ҳозирги замон қарашларини умумлаштириб, бу ўринда уч хил ёндашиш борлигини эътироф этади. Биринчиси, социологик ёндашиш бўлиб, унинг тарафдорларининг фикрича, ижтимоий психология асосан оммавий психологик жараёнларни—халқлар психологияси, оммавий маросимлар, удумлар, расм-русмларнинг инсон онгига сингиши, ижтимоий хулқ-атворда намоён бўлишини ўрганиши керак. Иккинчи—психологик ёндашув тарафдорлари асосан психологлар бўлиб, улар асосий диққатни шахснинг ижтимоий психологик хислатларига, унинг турли гуруҳларда тутган ўрни, мавқеи, ижтимоий установкалар ва ҳоказоларга қаратмоқ лозим, деб ҳисоблайдилар. Шу билан биргаликда, ҳозирда ҳам социологик ҳам психологик

қарашларни биргаликда мужассамлаштираётган олимлар ҳам борки, улар ҳам оммавий жараёнларни, ҳам шахснинг шу жараёнлардаги хулқ-атворлари мотивларини ўрганишни ёқлаб тадқиқотлар ўтказмоқдалар.

Америка ижтимоий психологиясида ҳам ижтимоий психологиянинг мавзу баҳси борасида узоқ тортишувлар мавжуд бўлган. Чунки, шу пайтгача шахс ва жамият муаммолари соҳасида икки хил ёндашув бўлиб келган эди: психология инсон табиатини, унинг психикасини, социология эса, жамият табиати, психикасини ўрганиб келди. Ижтимоий психология пайдо бўлдики, у инсоннинг жамиятга муносабатининг психологик томонини ўрганмоқда.

Демак, ҳар бир шахснинг жамиятда яшаши, унинг ижтимоий нормаларга риоя қилган ҳолда ўзига ўхшаш шахслар билан ўрнатадиган мураккаб ўзаро муносабатлари ва уларнинг таъсирида ҳосил бўладиган ҳодисаларнинг психологик табиатини ва қонуниятларини тушунтириб бериш - ижтимоий психологиянинг асосий вазифасидир. Бундан келиб чиқадиган умумий таърифларга биноан, ижтимоий психология ижтимоий мулоқотнинг мураккаб шакл ва механизмларини ўрганувчи фандир.

Ижтимоий психология фанининг вазифалари

Ижтимоий психология ва умуман ижтимоий фаолият билан шуғулланувчи фанларнинг асосий вазифаси - баркамол авлод тарбиясини таъминловчи барча маънавий, руҳий ва инсоний муносабатлар моҳиятини таҳлил қилиш, уларни бошқаришнинг энг самарали усулларини ҳаётга тадбиқ этишдир. Бу ўринда, айниқса ижтимоий тафаккурнинг, янгича дунёқараш ва муносабатларнинг шаклланишини, инсоннинг ўзига ва ўзгаларга таъсир этишининг механизмларини ўрганиш энг долзарб масалалардандир.

Таниқли француз олими Серж Московиси: “Ижтимоий психологиянинг вазифаларини бевосита жамият белгилайди”, деб ёзган эди. Демак, фан сифатида ижтимоий психологиянинг олдида турган вазифалари, муаммолари бевосита жамиятдан келиб чиқади.

Хўш, бугунги кунда ижтимоий психология фан сифатида ўз баҳс мавзусини ўз предметини қайси объектларга қаратмоқда ва бундан келиб чиқиб бу фан олдида қандай вазифалар мавжуд?

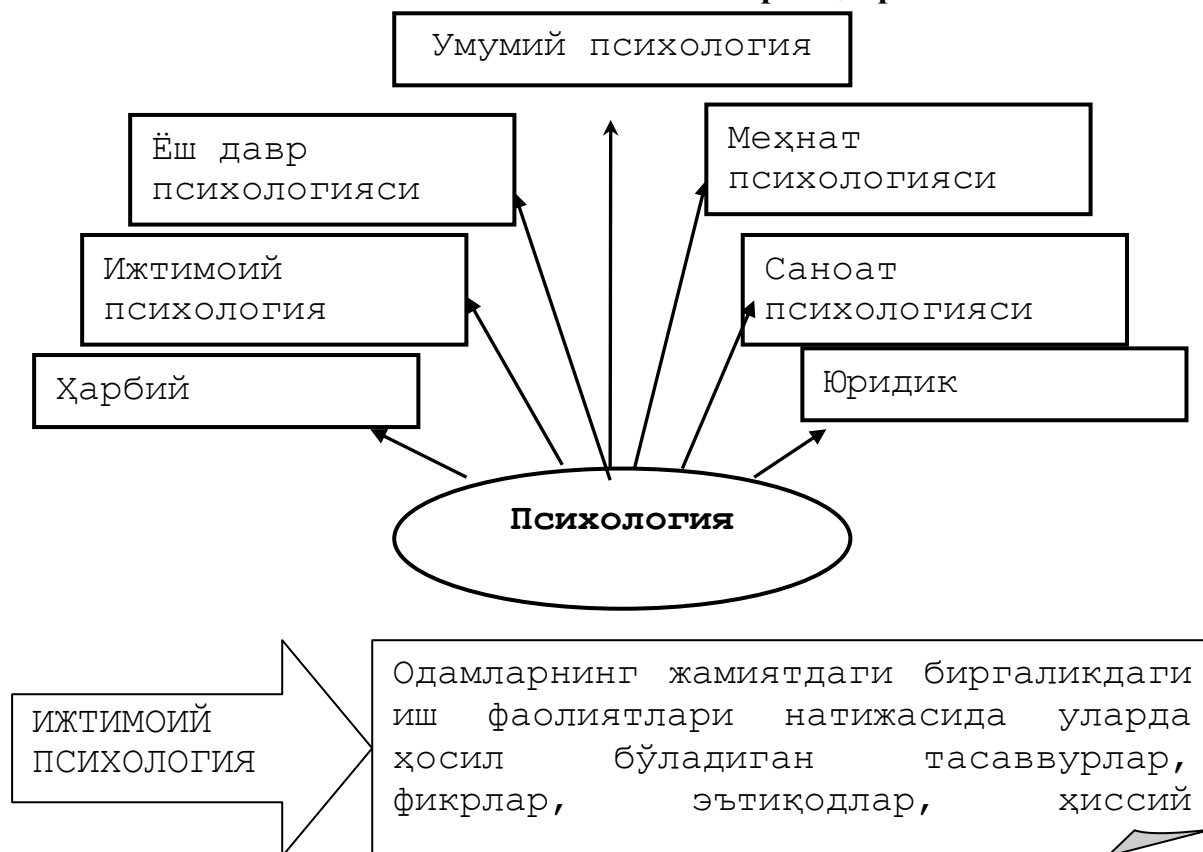
4. Кичик гуруҳлар ва жамоалар психологияси

Биринчидан, унинг асосий йўналиши *кичик гуруҳлар ва жамоалар психологиясини* ўрганишдан иборатдир. Ҳар бир шахс ҳамisha маълум ижтимоий гуруҳлар доирасида фаолият кўрсатади. Бу унинг оиласи, меҳнат жамоаси, кўча-куйдаги норасмий гуруҳдаги дўстлари давраси, ўқув жамоаси ва ҳоказолардир. Шахснинг яққа ва турли гуруҳлар доирасида ўзини тутиши, хулқ-атвори, мавқеи, унга ўзига хос гуруҳий таъсирлар, гуруҳдаги шахслараро мослик, лидерлик, гуруҳий тазъийққа берилувчанлик каби қатор ҳодисалар аслида ўша гуруҳларни бошқариш, ўзаро муносабатлар шароитини яратиш - бу одамларни самарали ўзаро мулоқотга ўргатишнинг заруриятидир. Гуруҳлардаги кишилар ўртасида ўзаро мулоқот, ўзаро бир-бирига таъсир усуллари, одамларни самарали мулоқотга ўргатиш ҳам гуруҳлар ижтимоий психологиясининг муҳим вазифаси ҳисобланади.

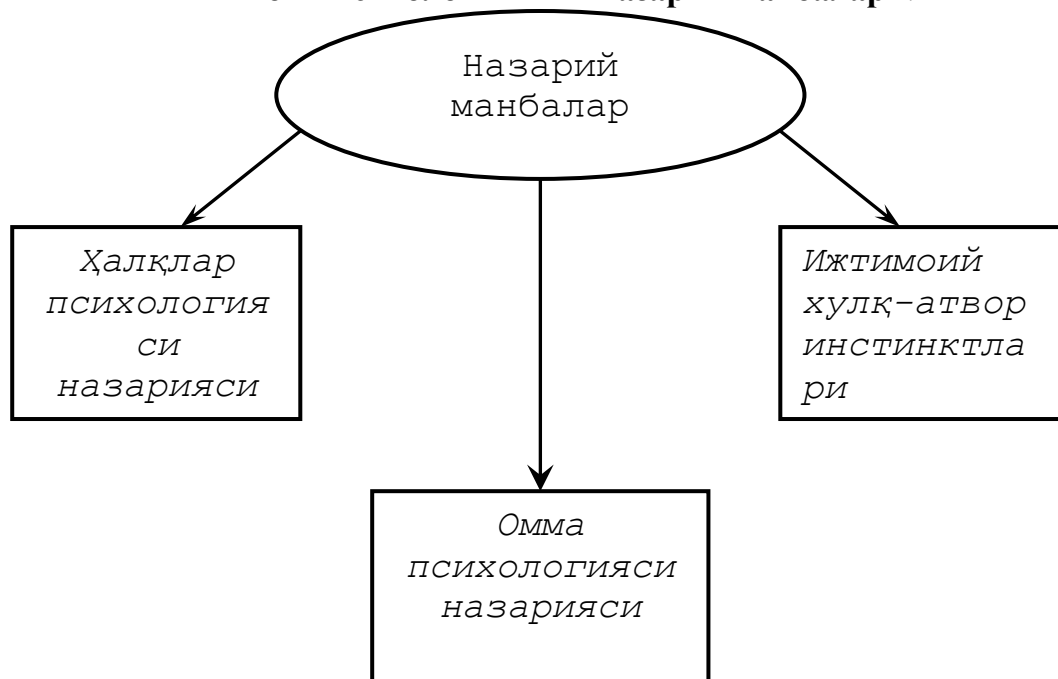
Ажратилган вазифалардан яна бири шуки, ҳозирги даврда ижтимоий психология ўзи билан бевосита алоқадор бўлган бошқа психология тармоқлари билан ҳамкорликда кескин ўзгаришлар даврида ҳар бир инсон онгида нима содир бўлади, у бу ўзгаришларни қандай идрок қилмоқда, унинг ҳаётий мавқеини қандай

қилиб мақсадга мувофиқ тарзда фаоллаштириш мумкин, деган саволларга илмий асосланган жавоб топиб беришдир.

Психологиянинг асосий тармоқлари:

Ижтимоий психологиянинг назарий манбалари:

Мавзу юзасидан қисқача хулоса:

Ижтимоий психология мустақил фан сифатида ўз тарихи, вужудга келишидаги уч назарий манба: халқлар психологияси, омма психологияси ва

ижтимоий хулқ-атвор инстинктлари назарияларига таянади. Унинг пайдо бўлишида социологик ва психологик ёндашув мавжуд бўлиб, ижтимоий шарт-шароит шу фанни юзага келишига асос бўлгандир. Бу фан психологиянинг алоҳида фан тармоғи бўлиб, унда социология, шахс ижтимоийлашуви, ижтимоий тасаввурлар, муомала, бошқарув, оила, катта ва кичик гуруҳлар психологияси тўғрисида умумий билимлар ўрганилади, шу билан бирга инсон ва жамият муносабатларидаги ўзига хос илмий ёндашувларни тушуниб олиш имконияти яратилади.

Назорат саволлари:

1. Ижтимоий психология фанининг тарихи.
2. Ижтимоий психологиянинг уч назарий манбаи.
3. Ижтимоий психология фани предмети.
4. Ижтимоий психология фанининг вазифалари.
5. Ижтимоий психология фанидаги ўрганиладиган муаммолар.
6. Ижтимоий психология фанини ўрганишнинг ҳозирги давр учун аҳамияти.
7. Ижтимоий психология ва янги давр амалий соҳалари.

2-МАВЗУ: ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ

Асосий саволлар

1. Ижтимоий психологиянинг фан сифатида шаклланиши.
2. Ижтимоий психологиянинг Русия ва собиқ иттифоқда ривожланиши.
3. Ўзбекистонда ижтимоий психологик тадқиқотларнинг ўрни ва истиқболлари.
4. Ижтимоий психологиянинг методологик муаммолари ва тадқиқот усуллари.

1. Ижтимоий психологиянинг фан сифатида шаклланиши

Ижтимоий психологиянинг фан сифатида ривожланиш тарихига назар ташлар эканмиз, унинг жамиятнинг тарихий ривожланиши билан боғлиқ ҳолда ривожланганлигининг, илмий жиҳатдан эса, фалсафий қарашлар таъсирида бўлиб, соф ижтимоий психологик назарияларнинг жуда оз сонли бўлганлигининг гувоҳи бўлишимиз мумкин.

Инсоният тарихини ўрганар эканмиз мутафаккирлар, олимлар, алломалар ижтимоий психологик ҳодисалар билан жуда қизиққанликларини кузатамиз. Лекин улар бу ҳодисаларни ўз даври руҳида, ўз назарий ва ижтимоий қарашлари, ҳаттоки, турли оқимлар доирасида тушунтиришга уринганлар. Шунинг учун ҳам ижтимоий психологиянинг фан сифатидаги тараққиётини ўрганиш учун ижтимоий психологик муаммолар ёритилган асар ёки кашфиётчининг яшаган даври, унинг сиёсий қарашлари, жамиятнинг тараққиёт хусусиятларини ҳам ўрганиш лозим. Илмий манбалар ижтимоий психологиянинг давлат ва ҳуқуқ назарияси, сиёсий иқтисод, этика, фалсафа фанларининг ривожланиши билан узвий боғлиқлигини кўрсатади. Айниқса, фан тараққиётига фалсафа фани ўзининг сезиларли улушини қўшган. Шунинг учун ҳам америкалик олим Г.Олпорт ижтимоий психологик ғояларнинг яратилиши ва ривожланиши фалсафа билан, унинг кўзга кўринган арбобларидан ҳисобланган Платон номи билан боғлиқ деб ёзган эди.

Платон ўзининг "Давлат" ва "Қонунлар" деб аталган диалогларида шахснинг жамият билан алоқалари масаласига тўхталиб, жамият индивидга нисбатан

ўзгармас бир бирликки, унинг тараққиёти жамият ривожланиши қонунларига бўйсунди, деган фикрни ҳимоя қилган. Унга қарама-қарши фикрни Аристотель баён этиб, индивидни барча ижтимоий ўзгаришларнинг сабабчиси, чунки унда бунга имкон берувчи психологик тизимлар бор, деб ёзади. Яъни, шахс ва жамият ўртасидаги муносабат масаласи Платонда жамият фойдасига ҳал бўлган бўлса, Аристотелда бу нарса шахс фойдасига ечилган. Улардан кейинги — янги давр файласуфлари — Гоббс, Гельвеций, Локк, Руссо, Гегель, Макиавелли, шарқ файласуфларидан Беруний, Форобийлар ҳам барча асарларида шахс ва жамият қарама-қаршиликларини илмий асосда шарҳлашга уриндилар, лекин ҳеч қайсиси бу муаммони ижтимоий психологик муаммо даражасига кўтара олмади.

XIX асрнинг ўрталарига келиб, капиталистик муносабатларнинг кескинлашуви, турли давлатлар билан иқтисодий алоқаларнинг тобора ўсиб бориши, турли халқларнинг бир мамлакатдан иккинчисига кўчиши—миграция муносабати билан қатор ижтимоий фанлар ривожланиши учун қулай шарт-шароитлар пайдо бўлди.

Шу ўринда ижтимоий психологиянинг илмий манбаларидан бири бўлган социология фанининг хизматини кўрсатмай бўлмайди. Социологиянинг асосчилари ҳисобланган Огюст Конт, Герберт Спенсер ва бошқалар, масалан, жамиятдаги ижтимоий ҳодисаларни ўрганиш учун албатта, ўзига хос, айрим психологик ҳолатларни ўрганмоқ лозим, деган фикрни қатъий туриб исбот қилдилар. Улар ҳар бир ижтимоий воқеада руҳий ҳодисалар борлигини исбот қилишга уриндилар. Масалан, француз социологи Г.Тард ҳар бир индивидда "ижтимоий факт" борлигини, бу нарса унинг мия доирасидагина эмас, балки бир қанча миялар алоқаси туфайли мавжуддир, деб ҳисоблайди. Ижтимоий хулқ-атвор модели, унинг фикрича, доимо индивидлараро муносабатни ўз ичига олиб, бунда бир индивид бошқа индивидга доимо тақлид қилади, шунинг учун ҳам шахсни ўрганиш бошқа шахсларни инкор қилмаслигини талаб қилади. Шундай қилиб, социологияда психологик йўналиш пайдо бўлди. Тарддан кейин Л.Уорд, Ф.Гиддингс ва бошқалар ижтимоийлик қонунларини жамоа руҳий ҳолати билан узвий равишда ўргана бошладилар. Уларнинг фикрича, ижтимоий факт — бу ижтимоий ақл, тафаккур бўлиб, у "жамият психологияси" ёки социологиянинг баҳс мавзусидир.

Шундай қилиб, юқорида қайд қилинган илмий-фалсафий, ижтимоий манбалар, шарт-шароитлар туфайли ижтимоий-психологик ғоялар шаклланиб борди. Бу қарашлар соф психологияга ҳам ўхшамаган, социология доирасидан чиқиб кетадиган алоҳида фаннинг—ижтимоий психологиянинг пайдо бўлиши учун замин ролини ўтади.

XX аср шу билан характерли эдики, у турли фанлар олдида конкрет топшириқлар кўя бошлади. Шунинг учун психология фани олдида тадқиқотлар асосида психологик қонуниятларни асослаш вазифаси турар эди. Иккинчидан эса, Америкада кўпгина психологлар ўз тадқиқот объектларини лабораторияларда айрим психик жараёнларни ўрганишдан кичик гуруҳларга кўчира бошладилар. Бу даврда психологияда шаклланиб бўлган уч асосий оқим (психоанализ, бихевиоризм ва гештальт психология) ичида ҳам ижтимоий хулқ-атворни кичик гуруҳлар доирасида ўрганиш тенденцияси пайдо бўлди. Бунда асосий диққат кичик гуруҳларга ва уларда турлича экспериментлар ўтказишга қаратилган эди.

Бундай ҳолатнинг пайдо бўлганлиги ижтимоий психологиянинг фан сифатида шаклланишида ниҳоятда катта роль ўйнади.

Геитальд психология йўналиши негизида махсус ижтимоий психологик йўналишларнинг — интеракционизм ва когнитивизмнинг пайдо бўлганлиги эса бу фаннинг экспериментал эканлигини яна бир бор исбот қилди.

Бихевиоризм йўналишлари доирасида ўтказилган ижтимоий психологик тадқиқотлар аввало америкалик олимлар К.Халл ва В.Скиннерлар номи билан боғлиқ. Улар ва уларнинг издошлари ҳисобланган К.Миллер, Д.Доллард, Дж.Тибо, Г.Келли ва бошқалар диада — икки киши ўртасидаги муносабатларнинг хилма-хил экспериментал кўринишларини тадқиқ қилиб, уларда математик ўйин назарияси элементларини кузатдилар. Диада шароитида тажрибада ўтказилган тадқиқотларда асосан мустақкамлаш ғоясини исбот қилишга уринилди. Классик бихевиоризмдан фарқли ўлароқ ижтимоий психологик бихевиористлар ҳайвонлар ўрнига лабораторияга нақд пулга одамларни таклиф эта бошладилар, шунинг учун ҳам уларнинг ғоясида биологизм ва механизм тарзда илгариги ҳайвонларда тўпланган далиллар моделини инсонларда қўллаш ҳоллари кузатилди.

Психоанализ доирасида эса ижтимоий психологик тадқиқотлар Э. Фромм ва Дж. Салливен ишлари билан боғлиқ бихевиористлардан фарқли ўлароқ бу ерда экспериментлар икки киши эмас, балки кўпчилик иштирокида ўтказила бошлади. Уларнинг издошлари (В.Байон, В.Беннис, Г.Шепарде, В.Шутк) ўтказган тадқиқотлар туфайли ҳозирги кунда ҳам катта қизиқиш билан ўрганилаётган кичик Т—гуруҳлар психологияси яратилди. Унда гуруҳ шароитида бир одамнинг бошқаларга таъсири, гуруҳнинг айрим индивидлар фикрларига таъсири каби масалалар ишлаб чиқилди ва ижтимоий психологик тренинглар ўтказишга асос солинди.

Когнитивизм К.Левин назарияси асосида пайдо бўлган психологик йўналиш бўлиб, ундаги ўрганиш объекти муносабатлар тизимидаги кишилар, уларнинг билиш жараёнлари, онг тизимида тааллуқли бўлган когнетив ҳолатлар бўлди. Когнитизм доирасида шундай мукамал, бошқаларга ўхшамас назариялар яратилдики, улар ҳозирги кунда ҳам ўз ахамиятини йўқотгани йўқ. Масалан, Ф.Хайдернинг баланслаштирилган тизимлар назарияси, Т.Ньюкомнинг коммуникатив актлар назарияси, Фестингернинг когнитив диссонанслар назарияси ва бошқалар шулар жумласига киради. Улардаги асосий ғоя шундан иборатки, шахс ўзига ўхшаш шахслар билан мулоқотга киришар экан, доимо муносабатларда рухий мутаносиблик тенглик бўлишига, шу туфайли зиддиятлардан чиқишга ҳаракат қилади. Мақсад — турли ижтимоий шароитларда шахс хулқ-атворининг психологик сабабларини тушунтириш ва зиддиятларнинг олдини олиш учун йўл-йўриқлар ишлаб чиқишдан иборат. Ҳозирги даврда ҳам таниқли ижтимоий психологлар Олпорт, Маслоу, К.Роджерс ва уларнинг сафдошлари гуманистик психология доирасида бу ишларни фаол давом эттирмоқдалар.

Навбатдаги назария *интеракционизм* бўлиб, бу аслида социологик назария бўлиб ҳисобланади. Унинг асосчиси Гербарт Мид бўлиб, унинг қарашлари таъсирида Т.Сарбиннинг роллар назарияси, Г.Хаймен ва Р.Мертонларнинг референт гуруҳлар назарияси, Ф.Гофманнинг ижтимоий драматургия назариялари шаклланди. Улар турли ижтимоий шароитлардаги хулқ-атворларни тушунтириш орқали шахс ижтимоий психологик сифатларининг

сабабларини топишга ҳаракат қилдилар. Ҳар бир шахс доимо ижтимоий ўзаро таъсир тизимида мавжуд бўладики, унда у тўғри ҳаракат қилиш учун ўзгаларни тушунишга ҳаракат қилиши, ўзгалар ролини қабул қилишга тайёр бўлиши лозим. Лекин ўзгалар ролини тўғри қабул қилиш учун унда “умумлаштирилган ўзга” образи бўлиши лозимки, бу образ шахслараро мулоқот жараёнида, ҳар бир шахс учун ибратли бўлган кишилар гуруҳи билан мулоқотда бўлиш жараёнида шаклланадн. Яъни шахс фаоллиги тан олинади, бу эса фан тарихида ўта прогрессив ҳол эди.

2. Ижтимоий психологиянинг Русия ва собиқ иттифоқда ривожланиши

Ижтимоий психологиясининг асосчиси деб ҳақли равишда В.М.Бехтеревни кўрсатиш мумкин. У ўзининг рефлексология назарияси доирасидан шахс хулқ-атворининг мотивларини тушунтиришга уринганлардан биридир. Унинг фикрича, барча онгли ва онгсиз жараёнлар ташқи хулқ-атворда, ҳаракатларда ифодаланади, шунинг учун ҳам ташқи ҳаракатларни, қилиқларни, нутқни, товушни ўрганиш орқали шахснинг ўзини ва бу ҳаракатларнинг сабабларини ўрганиш мумкин. Бехтерев асосан социологияни биология билан, психологияни эса физиология билан аралаштириб юборди, шунинг учун шахс ва жамият тараққиётининг универсал қонунларини аниқлашда чалкашликка йўлиқди.

20-30- йилларда болалар ва ўсмирлар ижтимоий психологик тараққиётини ўрганишга қаратилган икки йўналиш пайдо бўлдики, улар ҳам қатор камчиликлардан ҳоли бўла олмадилар. Масалан, биологик ёки биогенетик назария тарафдорлари шахснинг шаклланишида ирсий ва биологик наслий омиллар етакчи рол ўйнайди, деб ҳисоблашса, социологик ёки социогенетик назариётчилар бу борада ижтимоий муҳит ролини ниҳоятда ортиқ эканлигини ҳимоя қилиб чиқдилар.

30-йиллардаги олимлар шахснинг шаклланишида ижтимоий муҳитнинг, жамоанинг ролини, таълим-тарбиянинг аҳамиятини исботлашга уриндилар. Лекин 40—60- йиллар ижтимоий-психология тараққиётида нисбатан сокинлик даври бўлди. Чунки психология соҳасида олиб борилган тадқиқотлар ичида ижтимоий психологик тадқиқотлар йўқ ҳисоб эди. Бу фан Русияда ва бошқа собиқ иттифоқдош жумҳуриятларда 70- йиллардан кейин кескин ривожлана бошлади. Бунда москвалик ва ленинградлик (ҳозирги Санкт-Петербург) олимлар мактаби катта рол ўйнади. Агар Москва шахрида асосан ижтимоий психология бўйича фундаментал назарий тадқиқотлар кўплаб ўтказилиб, унда ҳозирги замон ижтимоий психологик тадқиқотларнинг эмпирик қонунлари асослари ишлаб чиқилган бўлса, Санкт-Петербургда кўпроқ тадбиқий илмий тадқиқот ишлари олиб борилдики, улар биргаликда минглаб ёш ижтимоий психологлар авлодини тарбиялаб етиштирдилар. Улар эса ҳаётимизга илғор фикрлар ва далил тадқиқотлар билан кириб келиб, ҳозирги кун фанини дунё миқёсида мисли кўрилмаган даражага кўтардилар.

3. Ўзбекистонда ижтимоий психологик тадқиқотларнинг ўрни ва истиқболлари

Ижтимоий психологиянинг фан сифатида юртимизда ривожланиш тарихига эътибор берадиган бўлсак шуни таъкидлаш лозимки, у охириги ўн йилликлар мобайнида шаклланмоқда, холос. Айниқса бу борада психолог

олимлар М.Г.Давлетшин, В.М.Каримова, Ғ.Б.Шоумаров, Э.Ғозиев, Н.А.Соғинов, Б.М.Умаров кабиларнинг бир қатор илмий-тадқиқот ишлари ва илмий мақолаларини келтириш мумкин. Лекин тарихан, умуман психологиянинг Ўзбекистон ҳудудида шаклланишини таҳлил қилинса, унинг диний-фалсафий олимлар ва қарашлар тизимида ўзига хос тарзда шаклланиб келганлигини кузатамиз.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Ўзбекистонда ўтказилаётган ижтимоий психологик тадқиқотлар асосан оила ва оилавий муносабатларга бағишланган. Бу борада бир қатор психологлардан В.Каримова, Ғ.Шоумаров бошчилигидаги илмий ишларни келтириш мумкин. Масалан, Ғ.Б.Шоумаров бошчилигидаги олимлар томонидан оиланинг ижтимоий-психологик вазифалари, оиладаги шахслараро муносабатлар, оила негизида юзага келадиган ҳиссий муносабатлар, оила қуриш мотивлари, оиланинг болалар тарбиясига бевосита таъсир кўрсатадиган ижтимоий-психологик омиллари каби бир қатор жиҳатлари ўрганилди.

В.Каримова ва унинг бошчилигидаги илмий ишларида ёшлардаги оила хусусидаги тасаввурлар, уларнинг оила мотивлари, оила қуриш омилларига муносабатлари, оила турига кўра нотўлиқ оила муҳитидаги шахс индивидуал-психологик хусусиятлари, ўз-ўзини баҳолаши, оила муҳитида шахсда намоён бўладиган феминин ва маскулин сифатлар нуқтаи назаридан ёндашишлари таҳлил этиб берилгандир.

Оилавий муносабатлар психологияси хусусида ўтказилган муҳим тадқиқотлардан бири Н.Соғиновнинг ўзбек оиласига хос бўлган никоҳ ва оила муносабатлари - никоҳдан қониқиш, никоҳ мотивлари, оила қуришнинг ўзбекларга хос бўлган ёш хусусиятлари, ёш ўзбек оилаларидаги психологик можаролар ва ажралишларнинг сабабларини систематик тарзда ўрганган илмий ишидир.

Лекин Ўзбекистонда ижтимоий психологлар олдида жуда муҳим тадқиқот мавзулари мавжудки, уларда ҳозирги мустақиллик шароитида шахс ва турли ижтимоий гуруҳлар психологиясида рўй бераётган ўзгаришлар, турли ёш, демографик этник профессионал гуруҳларга мансуб бўлган кишиларнинг ижтимоий тасаввурлари, улар асосида ижтимоий хулқ-атвори илмий бошқариш асослари ишлаб чиқилмоғи лозим. Яъни, ишлаб чиқариш ижтимоий психологияси, бошқариш психологияси, гуруҳлар психологияси ҳамда оммавий психик жараёнларнинг таъсири масалалари ўзбек психологларидан ўз ечимини кутмоқдаки, уларда илғор фан ютуқларидан фойдаланилган ҳолда ҳудуднинг миллий ўзига хос қирралари ишлаб чиқилиши керак.

4. Ижтимоий психологиянинг методологик муаммолари ва тадқиқот усуллари

Ижтимоий психология тўғрисида гапириладиган бўлса, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, аввало жамиятнинг бу фан олдида қўяётган талаблари ўзига хос бўлиб, бу талаблар жавоб бериш учун унинг текшириш услублари у даражада мукамал эмаслигидадир. Чунки шу давргача ижтимоий психологияда кузатилган ходиса шу бўлдики, бу фандаги назарий ишлар тадбиқий ишлардан анча кўпдир. Шунинг учун ҳам, Г.М.Андреева ижтимоий психологиянинг методологияси муаммоларига тўхталар экан, унинг бу борадаги интилишлари, вазифалари кўплигини таъкидлайди. Методологик муаммоларга қизиқиш, — деб ёзади у, — ижтимоий психологиянинг кучсизлиги эмас, балки унинг етилиш даврига кирганлигининг белгисидир.

“Методология” тушунчасининг илмий моҳияти нимада? Бу тушунчани турли назарий қарашлардаги олимлар турлича шарҳлайдилар ва тушунадилар. Масалан, америкалик психологлар методология деганда, тадқиқот жараёнида ишлатиладиган барча тадқиқот услублари ва техник жараёнларни тушунадилар. Лекин “методология” тушунчаси аслида услублар йиғиндисидан ҳам кенгрок тушунчадир. Яъни, “методология” тушунчаси “конкрет методлар” ёки техник усуллар тушунчаларидан кенгрокдир.

Ижтимоий психологик тадқиқотларнинг методологик муаммоларига қуйидагилар киради:

Биринчидан, эмпирик маълумотлар муаммоси, яъни қай турдаги маълумотларни ижтимоий психологик маълумотлар сифатида қабул қилиш мумкин. Чунки бихевиористлар бундай маълумотлар сифатида кўз билан кўриб қайд қилинадиган хулқ-атвор шаклларини қабул қилишса, когнитив психология вакиллари фақат онгга тааллуқли бўлган белгиларни тушунадилар. Демак, ҳар қандай тадқиқотчи иш бошламай туриб, аввало нимани эмпирик бирлик қилиб олишини аниқ тасаввур қилиши ва унинг назарий жиҳатлари тўғрисида тасаввурга эга бўлиши керак. Бундан ташқари, тадқиқот бирлиги аниқланган тақдирда, қандай ҳажмдаги бирликлар тадқиқотчини қаноатлантириши масаласи ҳам муҳимдир. Шунинг учун экспериментал ва корреляцион тадқиқотлар бор.

Иккинчи методологик муаммо — бу у ёки бу ижтимоий психологик назария асосида қонуниятлар яратиш ва илмий тахминлар қилиш муаммоси. Илмий тадқиқот бошлашдан олдин тадқиқотчи маълум тахминлар юритади, лекин шу тахминларнинг аниқ чиқиши ўша муаммо бўйича пишиқ - пухта назариянинг бор-йўқлигига бевосита боғлиқ. Шунинг учун ижтимоий психологияда гипотезалар тузиш ва улар асосида керакли умумий хулоса чиқариш ишини билиш керакдир.

Учинчи муаммо — бу ижтимоий психологик маълумотларнинг сифати масаласи, яъни қандай маълумотни сифатли, ишонарли деб аташ мумкинлиги масаласидир. Ўрганиш объектининг ҳажми ёки сони хусусида шуни айтиш мумкинки, кўпинча текширилувчи қанчалик кўп бўлса, маълумот шунчалик ишончли бўлади, деган нотўғри фикр мавжуд. Агар гипотезалар тўғри илгари сурилган бўлса, у кичикрок гуруҳда ўтказган экспериментларининг маълумотига ҳам ишониши мумкин.

Лекин тадқиқот услубини — методларини тўғри танлашда пилотаж — синов тадқиқоти ўтказишнинг аҳамияти каттадир. Бунда ўша гипотезаларнинг қанчалик асослилигини ҳам, методиканинг айнан мақсадга мувофиқлигини ҳам, текширилувчилар объектининг тўғри танланганлигини ҳам, маълумотларнинг турғунлиги, ишончлилигини ҳам текшириб олиш мумкин. Бундан ташқари, шу босқичда тадқиқотчи эксперимент ёки анкета ўтказиш учун қулай вазият ва вақтни белгилаш, ўз ёрдамчиларининг ишга қанчалик яроқликларини ҳам синаб олиш имкониятига эга бўлади.

Методологик ишларга қарашли тадбирларнинг сифати ва савияси тадқиқотчининг қанчалик илмий саводхон эканлигини белгиловчи кўрсаткичлар ҳисобланади ва у ўтказган илмий тадқиқот ишининг баҳосини белгилайди.

3-МАВЗУ: ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯНИНГ АСОСИЙ МЕТОДЛАРИ

Асосий саволлар

1. Ижтимоий психологияда қўлланиладиган методлар.

2. Кузатиш методи ва унга қўйилган шартлар.
3. Ижтимоий психологияда хужжатларни ўрганиш методининг моҳияти.
4. Ижтимоий ҳодисаларни контент-анализ усули орқали текшириш.
5. Сўров методи
6. Анкета усули.
7. Ижтимоий-психологик тестлар.
8. Ижтимоий-психологик эксперимент.

1. Ижтимоий психологияда қўлланиладиган методлар

Аниқ изланиш предметига эга бўлган ҳар қандай фан ўша предметининг моҳиятини ёритиш ва материаллар тўплаш учун махсус усуллар ва воситалардан фойдаланади ва улар фаннинг **методлари** деб юритилади.

Ижтимоий психологиянинг асосий методлари

АСОСИЙ МЕТОДЛАР	Асосий методларнинг вариантлари
КУЗАТИШ МЕТОДИ	Ташқи (объектив кузатиш) Ички (субъектив, ўз-ўзини кузатиш) Эркин кузатув Стандартлаштирилган Гуруҳ ичида кузатиш Гуруҳ ташқарисида кузатиш
СЎРОҚ МЕТОДЛАРИ	Оғзаки сўроқ Ёзма сўроқ Эркин сўроқ (суҳбат) Стандартлаштирилган сўроқ
ТЕСТЛАР МЕТОДИ	Тест – сўров Тест - топшириқ Проектив тест Социометрик тест
ЭКСПЕРИМЕНТ	Табиий эксперимент Лаборатория эксперименти
МОДЕЛЛАШТИРИШ	Математик моделлаштириш Мантикий моделлаштириш Техник моделлаштириш Кибернетик моделлаштириш
ХУЖЖАТЛАРНИ ЎРГАНИШ МЕТОДИ	Ижтимоий ўрганиш Психологик ўрганиш Мотивацион ўрганиш Классификацион ўрганиш
КОНТЕНТ-АНАЛИЗ МЕТОДИ	Матнни анализ қилиш Абзацларни анализ қилиш Иборалар, тушунчаларни анализ қилиш

Ижтимоий психология фанида қўлланиладиган методлар ўз мазмун моҳиятига кўра умумий психологиядаги методларга айнан ўхшаш бўлиши билан бирга, шахс ва жамият муносабатларини ифодалаб беришда, ижтимоий ҳодисаларни атрофлича ўрганишда ўзига хос методларни қўллаш зарур эканлиги билан ажралиб туради.

Кузатиш методи ва унга қўйилган шартлар

Кузатиш методи ижтимоий психологияда ўзига хос ижтимоий шароитларда, ўзига хос вазиятларда ва маълум гуруҳларда ишлатилади. Бунда тадқиқотчи энг аввало нимани кузатаман, қандай йўл билан кузатаман, кузатув бирлиги қилиб нимани оламан, кузатувни қанча вақт мобайнида давом эттираман деган қатор саволларга жавоб топгандан кейингина илмий тадқиқотини бошлайди. Демак, кузатиш методи ёрдамида аниқ ишлаб чиқилган режа асосида кузатувчини қизиқтирган у ёки бу ижтимоий хулқ-атвор шакллари қайд этилади. Бу услуб қўлланилганда тадқиқотчи бир қанча қоидаларга риоя қилиши лозим. Чунончи, кузатиш мақсадининг аниқ бўлиши ва унинг илмий мақсадларга мос келиши; кузатиш шаклини танлаш ва кузатиш натижаларини қайд этиш усулларини ишлаб чиқиш; маълум режа — схема асосида муттасил кузатув олиб бориш; олинган натижаларнинг асослилиги ва ишончилигини бошқа усуллар ёрдамида текшириб кўриш. Кузатиш кузатувчи томонидан кузатиш объекти бўлмиш одамлар гуруҳи билан бирга яшаб, уларга қўшилиб иш тутиб, табиий шароитларда маълумот тўпланса, бундай кузатиш турини "биргаликдаги кузатув" деб аталади. Бундай кузатишнинг классик мисолига америкалик ижтимоий психолог У. Уайтнинг ўсмирлар психологияси, улар гуруҳидаги ижтимоий психологик ходисаларни ўрганишга қаратилган машҳур тадқиқотини киритиш мумкин. Бошқа ҳолларда эса кузатувчи ўз объектини четдан кузатади, шунинг учун ҳам бундай кузатув тури "**четдан кузатув**" ёки "**объектив кузатиш**" деб аталади. Бу усул худди умумий психологияда бўлгани каби ташқи хулқ-атворни қайд қилиш натижасида маълумот тўплашга асосланади. Бундай йўл билан илмий фактларни исбот қилиш қийин, лекин барибир, у ҳам ижтимоий психологияда ёрдамчи усул сифатида ишлатилади. Бизнинг фикримизча, ижтимоий психологик тренинглар шароитида ҳар бир шахснинг хулқ-атворини кузатиш муҳим маълумотлар тўплашга ёрдам беради, чунки бунда кузатиш методига хос бўлган энг қимматли нарса — шароитларнинг табиийлиги сақлаб қолинади.

Демак, ижтимоий ходисаларни ўрганишда кузатиш методининг ташқи (объектив кузатиш), ички (субъектив, ўз-ўзини кузатиш), эркин кузатув, стандартлаштирилган, гуруҳ ичида кузатиш, гуруҳ ташқарисида кузатиш каби турларидан фойдаланилади.

Ижтимоий психологияда хужжатларни ўрганиш методининг моҳияти

Хужжатларни ўрганиш методи социология фанидан кириб келган. Бу методнинг қатор афзалликлари бор. Улардан муҳимлари шундан иборатки, у фаолиятнинг маҳсулини текширишга имкон беради ҳамда тўпланган маълумотларнинг ишончилиги, математик қайта ишлаш имкониятининг борлиги билан ажралиб туради.

Ижтимоий ходисаларни контент-анализ усули орқали текшириш

Материалларни маънавий жиҳатдан ҳам сифат, ҳам миқдорий анализ қилиниш усули ижтимоий психологияда **контент-анализ** деб аталади. Контент-анализнинг илмий моҳияти шуки, унинг ёрдамида бирор матнда маълум фикр, ғоя ёки тушунчаларнинг неча марта қайтарилиши қайд этилади, яъни маълум мазмун миқдор кўринишига келтирилади. Бу методнинг асосчилари америкалик социологлар Х.Лассуэлл ва Б.Берельсонлар бўлиб, улар бу усулни биринчи марта иккинчи жаҳон уруши йилларида бир сиёсий газетанинг мазмуни, унинг ғоявий йўналишини аниқлаш мақсадида қўллаган эдилар. Улар «Ҳақиқий америкалик»

номли газетанинг кундалик чиқишларини контент-анализ қилиб, уларни фашистик йўналишидаги газета эканлигини исбот қилишган ва унинг чиқишини таъқиқлашга эришган эдилар.

Контент-анализни қўллашда тадқиқотчи олдида турган асосий муаммо бу текширув бирликлари — категорияларни аниқлашдир. Чунки бундай бирликлар тадқиқотнинг мақсади ва тадқиқотчининг эътиқоди ва дунёқарашига кўра ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан, контент-анализнинг асосчилари Х.Лассуэлл ва Б.Берельсонлар бундай бирлик — рамзий бирлик ёки символлар бўлиши мумкин, деб ҳисоблашган бўлсалар, бошқа америкалик тадқиқотчи Л. Ловенталь бундай бирлик яхлит мавзу бўлиши керак деб ҳисоблайди. Аслида, бундай бирликлар контент-анализда илмий тахмин ва тадқиқотчининг методологик асослари билан белгиланиши керак. Шунинг учун ҳам кўпгина тадқиқотчиларни умумлаштириб, анализ учун бирликлар қуйидагилар бўлиши мумкин деб ҳисоблаймиз:

а) алоҳида иборалар ёки сўзларда билдирилган тушунчалар (масалан, демократия, фаоллик ташаббус, ҳамкорлик ва ҳоказо);

б) яхлит абзацлар, матнлар, мақолалар ва шунга ўхшашларда кўтарилган мавзулар (масалан, миллатлараро муносабатлар мавзуси, инсонлардаги миллий қадриятлар мавзуси ва ҳоказо);

в) тарихий алломалар, сиёсатшунослар, таниқли шахсларнинг номлари;

г) ижтимоий ҳодиса, расмий ҳужжат, бирор аниқ факт, асар (масалан, оилавий можаролар, Ўзбекистон Конституцияси муҳокамаси, янги ёзилган асарга ўқувчиларнинг муносабати ва шунга ўхшаш).

Яхши ўтказилган контент-анализ аслида ижтимоий психологик тадқиқотларда жуда катта аҳамиятга эга. Контент-анализ тадқиқотчидан каттагина уқувни талаб қилади, чунки бир томондан, у ёки бу матнни тушуниш маҳорати бўлиши керак, иккинчи томондан, тадқиқот сўнгида қўлга киритилган миқдорий бирликларни яна қайта сифат формасига келтириш лозим, яъни тушунтириб бериш керак.

Сўров методи

Сўроқ методлари. Сўроқ методлари ижтимоий психологик тадқиқотларда кенг қўлланилади, айниқса, анкета сўрови ва интервью методлари. **Ёзма сўроқ ёки анкетанинг** афзаллиги шундаки, унинг ёрдамида бир вақтнинг ўзида кўпгина одамлар фикрини ўрганиш мумкин бўлади. Унга киритилган саволлар, улардан кутиладиган жавоблар (ёпиқ анкета), ёки эркин ўз фикрини баён этиш имкониятини берувчи (очиқ анкета) сўровномалар аниқ ва раво тилда жавоб берувчилар тушуниш даражасига монанд тузилган бўлса, шубҳасиз, қимматли бирламчи материаллар тўпланади.

Сўроқнинг ҳам эркин ва стандартлаштирилган шакллари мавжуд бўлиб, биринчисида олдиндан нималар сўралиши қатъий белгилаб олинмайди, иккинчи шаклида эса, хаттоки, компьютерда дастури ишлаб чиқилиб, минглаб одамларда бир хил талаблар доирасида сўроқ ўтказилиши назарда тутилади.

Бу методларни қўллашни қатор методологик қийинчиликлари мавжуд, чунки, бу ерда доим шахслараро ўзаро муносабатлар, ўзаро таъсир шакллари мавжуд бўлиб, тадқиқотчининг субъектив муносабатларини ҳам инкор қилиб бўлмайди. Тадқиқот мобайнида шахслараро идрок ва субъектив бир-бирини тушунишга қаратилган барча қонуниятлар ишлайди. Шунга қарамай, жуда кўп

ижтимоий психологик маълумотларни тўплашда сўроқ методлари энг қулай усуллар сифатида ишлатиб келинмоқда.

Шундай қилиб, сўроқ методлари тадқиқотчи билан текширилувчининг бевосита (сухбат, интервью) ёки билвосита (анкета) мулоқоти туфайли бирламчи маълумотлар тўплаш усулидир. Одамлар тилидан ёзма ёки оғзаки тарзда олинган фикрлар маълумотларнинг манбаи бўлиб хизмат қилади. Энг яхши сухбат ёки интервью бу бевосита, эркин фикр алмашинуви шароитида ўзаро фикр алмашинувига қаратилган мулоқотдир. Чунки сухбатдан фарқли, интервью аниқ муаммо доирасида, қатъий бир йўналишда олиб борилади. Интервью олувчи сухбатдошга нисбатан нейтрал мавқеда бўлиб, унинг фикрлашига халақит бермаслиги, айниқса, унга тазъийқ ўтказмаслиги лозим. Интервью жараёнининг самарали кечиши учун сухбатдошда ўзига нисбатан ижобий муносабат шакллантириб, биринчи сўзларни аниқ, раво, ифодали баён қилиш муҳимдир.

Интервью ўтказишга одам махсус равишда тайёргарлик кўриши керак, чунки у одамдан қатор муҳим сифатларнинг бўлишини талаб қилади. Шунинг учун ҳам ижтимоий психологияда "ролли ўйинлар" методи ёрдамида психолог ёки социологлар махсус тайёргарлик курсидан ўтадилар.

Анкета усули

Анкета методи ҳаммага таниш бўлган усуллардан бири. Лекин кўпинча анкетани ўтказган одам унинг тузилиши қанчалик қийинлигини ёки олинган маълумотларни қайта ишлаб, шархлаш қийинлигини тасаввур қилмайди. Юқорида қайд этилганидек, анкетага киритилган саволларга кўра анкета **очик ва ёпиқ** турларга бўлинади. **Очик** анкета респондентдан ўз фикрини билганича баён этишни талаб қилади, **ёпиқ** шаклдаги анкета саволларининг эса жавоблари берилган бўлиб, текширилувчи ўзига маъқул бўлган, қарашлари, фикрлари билан мос бўлган жавобни беради. Очик саволларнинг камчилиги респондентларнинг ҳар доим ҳам қўйилган вазифага етарли даражада масъулият билан қарамаганлиги ҳамда ёзилган жавобларни статистик ишлов беришдаги қийинчиликлар бўлса, ёпиқ анкетада респондентга текширилувчи томонидан ўз фикрига эргаштиришга ўхшаш ҳолат ёки ҳар доим ҳам ҳамма саволнинг барча жавоб вариантларини топиб бўлмаслиқдир. Шундай ҳолатларда респондент ё умуман жавоб бермаслиги ёки таваккал бир вариантни белгилаб бериши мумкин.

Шунинг учун ҳам охириги пайтда ярим ёпиқ саволлардан иборат анкеталар тузилмоқдаки, уларда жавоб вариантларидан ташқари, яна қўшимча фикр билдириш учун қўшимча қаторлар қолдирилади.

Одатдаги анкета тузилиши жиҳатдан уч қисмга бўлинади:

1. Кириш қисми ёки “респондентга мурожаат” деб аталади. Бу қисмда одатда тадқиқот ўтказаетган ташкилот номи, оддий тилда тадқиқот мақсадлари ва уларнинг қандай фойдаси борлиги, текширилувчининг шахсий иштироки нима бериши, олинган маълумотларнинг умумлаштирилган ҳолда ишлатилиши (анонимлилик), анкетани тўлдириш йўллари ва бошқалар ёзилади. Йўриқнома — мурожаатнинг қанчалик яхши ёзилганлиги бевосита текширилувчининг ишга бўлган муносабатига боғлиқдир.

2. Асосий қисм. Бунга саволлар киритилади, лекин саволлар тартибига ҳам эътибор бериш керак, чунки бошидан бошлаб қийин саволлар берилса, бу нарсга респондентни чўчитиб қўйиши, ҳаттоки, тўлдирмасдан, анкетани қайтариб беришига мажбур қилиши ҳам мумкин. Шунинг учун бошида енгил, холис

саволлар бериб, текширилувчини қизиштириб олиб, кейин қийинроқ, психологик саволларга ўтиш, охирида яна “нейтралроқ” саволлар бериш мақсадга мувофиқ.

3. **Якуний қисм ёки “паспортичка”** респондентнинг шахсий сифатидаги объектив маълумотларни олишга қаратилган бўлиб, унда шахснинг жинси, ёши, оилавий аҳволи, касб-кори ва бошқалар сўралади.

Анкеталар тарқатилиш услубига кўра, қўл билан тарқатиладиган, почта орқали юбориладиган, газета ёки журналлар орқали тўлдириладиган формаларга бўлинади.

Тўпланган маълумотларга, одатда, статистик қайта ишлов берилади ёки улар компьютерлар ёрдамида анализ қилинади.

Ижтимоий-психологик тестлар

Тестлар психологиядан кириб келган усулдир, бу қисқа синов усули бўлиб, улар ёрдамида у ёки бу ижтимоий психологик ҳодиса қисқа муддат ичида бир техник усул — тестда текширилади. Тестларни қўллашнинг қулайлик томони— бир тест ёрдамида бир объектнинг у ёки бу хусусиятини бир неча марта, такрор-такрор синаб кўриш мумкин. Лекин уларни универсал деб бўлмайди, чунки у ёки бу тестни фақат қандай турдаги объектда синалган бўлса, шунга ўхшаш объектлардагина қўллаш мумкин, қолаверса, бунда олинган маълумотлар нисбий характерга эга бўлади. Лекин шундай бўлишига қарамай, тестлар, айниқса ҳозирги кунларда ҳаётимизга кенг кириб келди. Шахс хусусиятларини текширувчи тестлардан ташқари, шахснинг мулоқот системасидаги ўрнини, ундаги мулоқот малакаларининг бор-йўқлигини синовчи, шахс ақлий сифатларини текширувчи тестлар кенг қўлланилмоқда. Лекин шуни эсдан чиқармаслик керакки, тестни тузиш, уни объектларда синовдан ўтказиш, хаттоки, тайёр тестни мослаштириш юксак билимларни, малакани, олимлик одобини талаб қиладиган ишдир.

Тестлар хусусида яна шуни айтиш мумкинки, ҳар бир тестнинг ўз “калити” бўлади ва бу калитнинг эгасида махсус лицензиялар, яъни келишувга кўра ишончли шахсларгагина сотиш, бериш ҳуқуқи бўлади. “Калитсиз” эса махсус тестларни ҳеч ким ишлата олмайди.

Тест - сўров олдиндан қатъий тарзда қабул қилинган саволларга бериладиган жавобларни тақозо этади. Масалан, Айзенкнинг 57 та саволдан иборат тести шахсдаги интроверсия - экстрроверсияни ўлчайди, саволларга «ха» ёки «йўқ» тарзида жавоб бериш сўралади.

Тест - топшириқ одам хулқи ва ҳолатини амалга оширган ишлари асосида баҳолашни назарда тутди. Масалан, шахс тафаккуридаги ижодийлиликни аниқлаш учун кўпинча бир қарашда оддийгина топшириқ берилади: берилган 20 та доира шаклидаги шакллардан ўзи хоҳлаганча расмлар чизиш имконияти берилади. Маълум вақт ва тезликда бажарилиш суръати, расмларнинг ўзига хос ва бетакрорлигига қараб шахс фикрлаши жараёнининг нақадар ностандарт, ижодий ва креативлигига баҳо берилиб, миқдорий кўрсаткич аниқланади. Бу методларнинг умумий афзаллиги уларни турли ёш, жинс ва касб эгаларига нисбатан қўллашнинг қулайлиги, бир гуруҳда натижа бермаса, бошқа гуруҳда яна қайта текширув ўтказиш имкониятининг борлиги бўлса, камчилиги - баъзан текширилувчи агар тестнинг моҳиятини ёки калитини билиб қолса, сунъий тарзда унинг кечилишига таъсир кўрсатиши, фактларни сохталаштириши мумкинлигидир.

Проектив тестлар. Бу усуллар тест усулларининг бир кўриниши бўлиб, унда текширилувчига аниқ тизим ёки кўринишга эга бўлмаган, ноаниқ нарсалар

тавсия этилади ва уларни шархлаш топшириғи берилади. Яъни, текширилувчига турлича талқин қилиш мумкин бўлган расмлар, тугатилмаган ҳикоялар, бирор аниқ кўринишга эга бўлмаган буюмлар, ёғочлар берилиши мумкин, уларга қараб текширилувчи ўзининг ҳиссий дунёси, қизиқишлари, дунёқараши нуқтаи назаридан баҳо бериши мумкин.

Проектив усулларга машҳур "Роршахнинг сиёҳ доғлари" тестини киритиш мумкин (1921 й.). Бу доғлар икки томонлама симметрик шаклда берилган 10 хил доғлардан иборат бўлиб, ҳар бир доғ ҳар хил буёқли фонда кўрсатилади. Текширилувчидан ҳар бир "доғ" нинг нимани эслатаётганлигини айтиш сўралади. Унинг фикридан ва сўзларидан, ассоциацияларга қараб (уларни контент-анализ қилиб) шахс хусусиятлари ҳақида хулоса қилинади.

Яна бир проектив усул—бу С. Розенцвейгнинг расмли ассоциациялар усулидир. Бунда ҳаётда тез-тез учраб турадиган зиддиятли вазиятларни акс эттирган расмлар текширилувчига тавсия қилинади. Бу расмларда бир томонда турган персонажлар нималарнидир гапирётган ҳолда гавдалантирилади, унга қарши томондаги шахс эса ҳали жавоб қайтариб улгурмаган, текширувчи текширилувчидан тез, қисқа муддат ичида бўш катакларга берилиши мумкин бўлган жавобни ёзишни сўрайди. Берилган жавобларга қараб шахснинг йўналишн, унинг зиддиятларга муносабати, агрессия-жаҳолат ҳиссининг хусусиятлари, бу ҳиснинг кимларга қаратилганлиги ва шунга ўхшаш муҳим фактлар тўпланади.

Ижтимоий-психологик эксперимент

Ижтимоий психологик эксперимент—бу ижтимоий ҳодисаларни ўрганиш мақсадида текширувчи билан текширилувчи ўртасидаги мақсадга қаратилган мулоқотдир. Бундай мулоқотнинг бўлиши учун экспериментатор, яъни текширувчи махсус шароит яратади ва ана шу шароитда аниқ режа асосида фактлар тўплайди. Умумий психологияда бўлгани каби, ижтимоий психологияда ҳам табиий ва лаборатория эксперименти турлари фарқланади. Табиий экспериментга мисол қилиб, рус педагоги А.Макаренконинг жамоанинг шаклланиши ва уни уюштириш борасида олиб борган тадқиқотларини олиш мумкин. Америкалик психолог М.Шериф эса гуруҳларро муносабатларга тааллуқли феноменларни табиий шароитларда махсус режа асосида текшириб ўрганган. Унинг асосий мақсади вақтинчалик тузилган жамоа — ёзги таътил лагерларида кооперация ҳамда турли зиддиятларнинг пайдо бўлишидаги психологик сабабларни ўрганишдан иборат эди.

Лаборатория эксперименти одатда махсус шароитларда, махсус хоналарда, керакли асбоб-ускуналар ёрдамида ўтказилади. Биринчи марта лаборатория шароитида ижтимоий психологик тадқиқотни рус олими Бехтерев ўтказган эди. У махсус асбоблар ёрдамида идрокнинг аниқлигини, хотиранинг сифатини, кузатувчанлик хусусиятларини яқка ҳолда ва гуруҳ шароитида солиштириб ўрганди ва гуруҳнинг борлиги ҳар бир гуруҳ аъзоси психик жараёнларига бевосита таъсир этишини исбот қилди.

Бундан ташқари, махсус асбоб-ускуналар ёрдамида гуруҳ аъзоларидаги ишонувчанлик—конформизм ҳодисаларини ҳам экспериментал тарзда ўрганиш мумкин. Гуруҳдаги бундай ҳодисаларни ўрганиш учун махсус мосламалардан фойдаланилади.

Моделлаштириш методи кузатиш, сўроқ, эксперимент ёки бошқа усуллар ёрдамида ўрганилаётган ҳодисанинг туб моҳияти очилмаган шароитларда

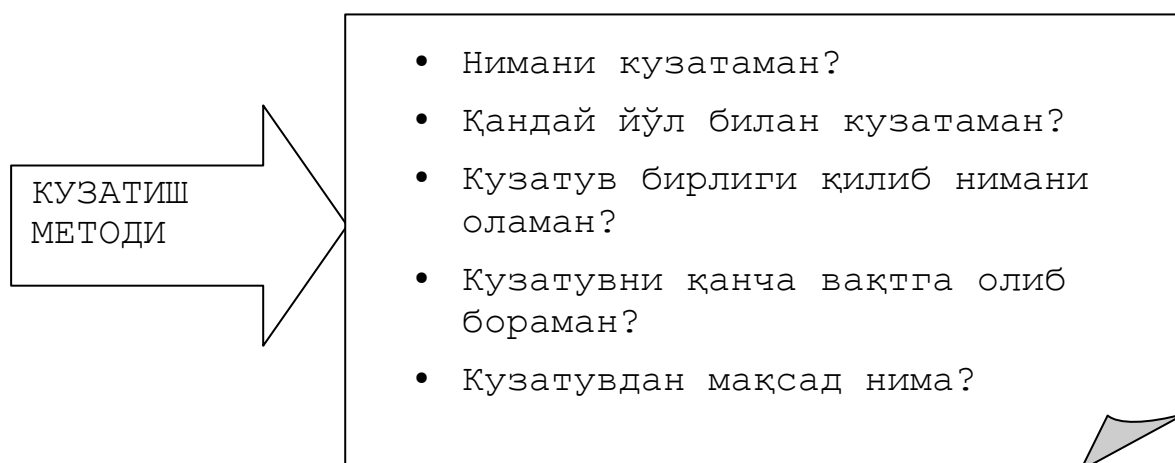
қўлланилади. Бунда ўша ҳодисанинг умумий хоссаси ёки асосий параметрлари моделлаштирилиб, ўша модель асосида тадқиқотчини қизиқтирган жиҳат ўрганилади ва хулосалар чиқарилади.

Шундай қилиб, ижтимоий психология ҳозирги кунда жуда кўп методларга эга, биз танишиб чиққан методлар уларнинг асосийлари, бир қисми, холос. Ҳар бир ҳолатда ўз тадқиқот объектининг хусусиятлари, тадқиқот мақсади ва мавзуга қараб керакли услубни танлаш мумкин. Шунинг учун ҳам методлар тўплами билан тўлиғича танишиш учун махсус адабиётларни кўриб чиқиш керак бўлади.

Материалларни маънавий жиҳатдан ҳам сифат, ҳам миқдорий анализ қилиниш усули ижтимоий психологияда **контент-анализ** деб аталади. Контент-анализнинг илмий моҳияти шуки, унинг ёрдамида бирор матнда маълум фикр, ғоя ёки тушунчаларнинг неча марта қайтарилиши қайд этилади, яъни маълум мазмун миқдор кўринишига келтирилади.

Моделлаштириш методи кузатиш, сўроқ, эксперимент ёки бошқа усуллар ёрдамида ўрганилаётган ҳодисанинг туб моҳияти очилмаган шароитларда қўлланилади. Бунда ўша ҳодисанинг умумий хоссаси ёки асосий параметрлари моделлаштирилиб, ўша модель асосида тадқиқотчини қизиқтирган жиҳат ўрганилади ва хулосалар чиқарилади.

СЎРОҚ
МЕТОДИ ВА
ТУРЛАРИ

- Бирламчи маълумотлар тўплашнинг анъанавий усулларида биридир;
  - Текширилувчи бир қатор саволларга мухтасар жавоб бериши керакдир.
1. Оғзаки сўроқ (суҳбат);
  2. Ёзма сўроқ (анкета);
- Очиқ анкета (респондентнинг ўз фикрини билдириши);
  - Ёпиқ анкета (кутиладиган жавобларни танланиши).
3. Эркин сўроқ;

ТЕСТ МЕТОДИ
ТУРЛАРИ

- Тест – сўров (Г.Айзенк тести);
- Тест топшириқ (Торенс айланалари);
- Проектив тест (Тугалланмаган хикоятлар. Роршахнинг сиёҳ

КУЗАТИШ
МЕТОДИ
ТУРЛАРИ

- Ташқи (Объектив кузатиш);
- Ички (субъектив, ўз-ўзини кузатиш);
- Эркин кузатув;

ТАЖРИБА
МЕТОДИ
ТУРЛАРИ

- Табиий эксперимент тури (қадимги хитойликлар усуллари, ёлғончилик ёки ҳаяжонни аниқлаш йўллари);
- Лаборатория эксперименти (диққатни ўрганиш учун

МОДЕЛЛАШТИРИ
Ш МЕТОДИ
ВА ТУРЛАРИ

Моҳияти: кузатиш, сўроқ,
эксперимент ёки бошқа усуллар
воситасида ўрганилаётган ходиса
очилмаган пайтда қўлланилади.
Турлари: 1. Техник; 2.
Математик;

Мавзу юзасидан қисқача хулоса:

Ижтимоий психологияда шундай методлар мавжудки, улар орқали шахс ва жамият муносабатларидан юзага келадиган турли жараёнларни ўрганиш, кузатиш, тадқиқ этиш имконияти юзага келади. Шундай методлар сирасига: кузатиш, сўров, анкета, контент-анализ, хужжатларни ўрганиш, ижтимоий-психологик эксперимент, ижтимоий-психологик тестлар кирази. Мазкур мавзуда шу методлар, уларнинг афзалликлари, қўллаш шартлари баён этиб берилган.

Назорат саволлари:

1. Ижтимоий психологиядаги асосий методлар ва уларнинг қўлланиш шартлари хақида.
2. Ижтимоий психология учун хужжатларни ўрганиш методининг моҳияти.
3. Ижтимоий ҳодисаларни контент-анализ усули орқали текшириш.
4. Сўров, анкета ва тестлар усуллари.

4-Мавзу: Ижтимоий психологияда муомала психологияси Асосий саволлар

1. Ижтимоий психологияда мулоқот ва шахслараро муносабатлар.
2. Шахслараро муомаланинг шахс тараққиётидаги ўрни.
3. Мулоқот шакллари ва босқичлари.
4. Мулоқотнинг психологик тизими ва вазифалари.

1. Ижтимоий психологияда мулоқот ва шахслараро муносабатлар.

Мулоқот одамлар амалга оширадиган фаолиятлар ичида етакчи ўринни эгаллаб, у инсондаги энг муҳим эҳтиёжни — жамиятда яшаш ва ўзини шахс деб ҳисоблаш билан боғлиқ эҳтиёжини қондиради. Шунинг учун ҳам унинг **ҳар бир инсон учун аҳамияти каттадир.**

Мулоқот - одамларнинг биргаликдаги фаолиятлари эҳтиёжларидан келиб чиқадиган турли фаолликлари мобайнида бир-бирлари билан ўзаро муносабатларга киришиш жараёнидир. Яъни, ҳар бир шахснинг жамиятда бажарадиган фаолиятлари (меҳнат, ўқиш, ўйин, ижод қилиш ва бошқалар) ўзаро муносабат ва ўзаро таъсир шакллари ўз ичига олади. Чунки ҳар қандай иш одамларнинг бир-бирлари билан тил топишишни, бир-бирларига турли хил маълумотларни узатишни, фикрлар алмашинуви каби мураккаб ҳамкорликни талаб қилади. Шунинг учун ҳам ҳар бир шахснинг жамиятда тутган ўрни, ишларининг муваффақияти, обрўси унинг мулоқотга кириша олиш қобилияти билан бевосита боғлиқдир.

Бир қарашда осонгина туюлган шахслараро мулоқот аслида жуда мураккаб жараён бўлиб, унга одам ҳаёти мобайнида ўрганиб боради. Мулоқотнинг

психологик жиҳатдан мураккаб эканлиги ҳақида Б.Ф.Паригин шундай ёзади: «Мулоқот шунчалик кўп қиррали жараёнки, унга бир вақтнинг ўзида қуйидагилар қиради:

- а) индивидларнинг ўзаро таъсир жараёни;
- б) индивидлар ўртасидаги ахборот алмашинуви жараёни;
- в) бир шахснинг бошқа шахсга муносабати жараёни;
- г) бир кишининг бошқаларга таъсир кўрсатиш жараёни;
- д) бир-бирларига ҳамдардлик билдириш имконияти;
- е) шахсларнинг бир-бирларини тушуниши жараёни».

Шахслараро муомаланинг шахс тараққиётидаги ўрни

Аслида ҳар бир инсоннинг ижтимоий тажрибаси, унинг инсоний қиёфаси, фазилатлари, хаттоки, нуқсонлари ҳам мулоқот жараёнларининг маҳсулидир. Жамиятдан ажралган, мулоқотда бўлиш имкониятидан маҳрум бўлган одам ўзида индивид сифатларини сақлаб қолиши мумкин, лекин у шахс бўлолмайди. Шунинг учун мулоқотнинг шахс тараққиётидаги аҳамиятини тасаввур қилиш учун унинг функцияларини таҳлил қиламиз.

Ҳар қандай мулоқотнинг энг элементар функцияси - суҳбатдошларнинг ўзаро *бир - бирини тушунишларини* таъминлашдир. Бу ўзбекларда самимий салом - алик, очиқ юз билан кутиб олишдан бошланади. Ўзбек халқининг энг нодир ва буюк ҳислатларидан бири ҳам шуки, уйига биров кириб келса, албатта очиқ юз билан кутиб олади, кўришади, сўрашади, хол - аҳвол сўрайди. Шуниси характерлики, таъзияга борган чоғда ҳам ана шундай самимиятли қабулни ҳис қиламиз.

Унинг **иккинчи** муҳим функцияси ижтимоий тажрибага асос солишдир. Одам боласи фақат одамлар даврасида ижтимоийлашади, ўзига зарур инсоний хусусиятларни шакллантиради. Одам боласининг йиртқич ҳайвонлар томонидан ўғриланиб кетилиши, сўнг маълум муддатдан кейин яна одамлар орасида пайдо бўлиши фактлари шуни кўрсатганки, «мауглилар» биологик мавжудот сифатида ривожланаверади, лекин ижтимоийлашувда ортда қолиб кетади. Бундан ташқари, бундай ҳолат боладаги билиш қобилиятларини ҳам чеклаши кўплаб психологик экспериментларда ўз исботини топди.

Мулоқотнинг яна бир муҳим вазифаси - у одамни у ёки бу фаолиятга ҳозирлайди, руҳлантиради. Одамлар гуруҳидан узоқлашган, улар назаридан қолган одамнинг қўли ишга ҳам бормайди, борса ҳам жамиятга эмас, балки фақат ўзигагина манфаат келтирадиган ишларни қилиши мумкин. Масалан, кўплаб тадқиқотларда изоляция, яъни одамни ёлғизлатиб қўйишнинг унинг руҳиятига таъсири ўрганилган. Масалан, узоқ вақт термокамерада бўлган одамда идрок, тафаккур, хотира, ҳиссий ҳолатларнинг бузилиши қайд этилган. Лекин атайлаб эмас, тақдир тақозоси билан ёлғизликка маҳкум этилган одамларнинг мақсадли фаолиятлар билан ўзларини банд этишлари у қадар катта салбий ўзгаришларга олиб келмаслигини ҳам олимлар ўрганишган. Лекин барибир ҳар қандай ёлғизлик ва мулоқотнинг етишмаслиги одамда мувозанатсизлик, ҳиссиётга берилувчанлик, хадиқсираш, хавотирланиш, ўзига ишончсизлик, қайғу, ташвиш ҳисларини келтириб чиқаради. Шуниси қизиқки, ёлғизликка маҳкум бўлганлар маълум вақт ўтгач овоз чиқариб, гапира бошлашаркан. Бу аввал бирор кўрган ёки ҳис қилаётган нарсаси хусусидаги гаплар бўлса, кейинчалик нимагадир қараб гапиравериш эҳтиёжи пайдо бўлар экан. Масалан, бир М.Сифр деган олим илмий мақсадларини

амалга ошириш учун 63 кун ғор ичида яшаган экан. Унинг кейинчалик ёзишича, бир неча кун ўтгач, у турган ерда бир ўргимчакни ушлаб олади ва у билан диалог бошланади. «Биз, деб ёзади у шу ҳаётсиз ғор ичидаги танҳо тирик мавжудотлар эдик. Мен ўргимчак билан гаплаша бошладим, унинг тақдири учун қайғура бошладим...»

Шахснинг мулоқотга бўлган эҳтиёжининг тўла кондирилиши унинг иш фаолиятига ҳам таъсир кўрсатади. Одамлар, уларнинг борлиги, шу муҳитда ўзаро гаплашиш имкониятининг мавжудлиги факти кўпинча одамни ишлаш қобилиятини ҳам ошираркан, айниқса, гаплашиб ўтириб қилинадиган ишлар, биргаликда ёнма - ён туриб бажариладиган операцияларда одамлар ўз олдида турган ҳамкасбига қараб кўпроқ, тезроқ ишлашга куч ва қўшимча ирода топади. Тўғри, бу ҳамкорликда ўша ёнидаги одам унга ёқса, улар ўртасида ўзаро симпатия ҳисси бўлса, унда одам ишга «байрамга келгандай» келадиган бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам америкалик социолог ҳамда психолог Жон Морено асримиз бошидаёқ ана шу омилнинг унумдорликка бевосита таъсирини ўрганиб, социометрик технологияни, яъни сўровнома асосида бир - бирини ёқтирган ва бир - бирини инкор қилувчиларни аниқлаган ва социометрия методикасига асос солган эди.

Мулоқотнинг шакллари ва босқичлари

Мулоқот жараёни ўзига хос равишда мураккаб бўлиб, бунда уч хил босқич мавжуд.

Дастлабки босқич — **одамнинг ўз-ўзи билан мулоқотидир**. Т.Шибутани “Ижтимоий психология” дарслигида: «Агар одам озгина бўлса ҳам ўзини англаса, демак, у ўз-ўзига кўрсатмалар бера олади»— деб тўғри ёзган эди. Одамнинг ўз-ўзи билан мулоқоти аслида унинг бошқалар билан мулоқотининг характерини ва ҳажмини белгилайди. Агар одам ўз-ўзи билан мулоқот қилишни одат қилиб олиб, доимо жамиятдан ўзини четга тортиб, тортиниб юрса, демак у бошқалар билан суҳбатлашишда, тил топишишда жиддий қийинчиликларни бошдан кечиради, дейиш мумкин. Демак **бошқалар билан мулоқот**— мулоқотнинг иккинчи босқичидир.

А. Н. Леонтьев ўзининг “Психика тараккиётдан очерклар” китобида мулоқотнинг учинчи шакли—**авлодлар ўртасидаги мулоқотнинг** аҳамияти тўғрисида шундай деб ёзади: «Агар барча катта авлод ўлиб кетганида, инсоният тури йўқ бўлиб кетмасди, лекин жамиятнинг тараккиёти анча орқага сурилибгина эмас, балки йўқолиб ҳам кетиши мумкин эди». Ҳақиқатан ҳам, авлодлараро мулоқотнинг борлиги туфайли ҳар бир жамиятнинг ўз маданияти, маданий бойликлари, кадриятлари мавжуд бўладик, бунинг аҳамиятини тушунган инсониятнинг энг илғор вакиллари уни доимо кейинги авлодлар учун сақлаб келадилар ҳамда таълим, тарбия ва кундалик мулоқот жараёнида уни авлоддан-авлодга узатадилар.

Мулоқотнинг ҳаётимиздаги шакл ва кўринишларига келсак унинг ҳар бир шахснинг ҳаётий вазиятларга мос келадиган, ўша вазиятлардан келиб чиқадиган кўринишлари ва турлари ҳақида гапириш мумкин. Лекин умумий ҳолда ҳар қандай мулоқот ё расмий ёки норасмий тусда бўлади. Агар **расмий мулоқот** одамларнинг жамиятда бажарадиган расмий вазифалари ва хулқ-атвор нормаларидан келиб чиқса, масалан, раҳбарнинг ўз қўл остида ишлаётган ходимлар билан мулоқоти, профессорнинг талаба билан мулоқоти ва ҳоказо, норасмий мулоқот — бу одамнинг шахсий муносабатларига таянади ва унинг мазмуни ўша

суҳбатдошларнинг фикр-ўйлари, ният-мақсадлари ва эмоционал муносабатлари билан белгиланади. Масалан, дўстлар суҳбатдоши, поездда узоқ сафарга чиққан йўловчилар суҳбати, танаффус вақтида талабаларнинг спорт, мода, шахсий муносабатлар борасидаги мунозаралари. Одамларнинг асл табиатларига мос бўлгани учун ҳам **норасмий мулоқот** доимо одамларнинг ҳаётида кўпроқ вақтини олади ва бунда улар чарчамайдилар. Лекин шуни таъкидлаш керакки, одамда ана шундай мулоқотга ҳам қобилиятлар керак, яъни унинг қанчалик сергаплиги, очиқ кўнгиллиги, суҳбатлашиш йўллари билиш, тил топишиш қобилияти, ўзгаларни тушуниши ва бошқа шахсий сифатлари кундалик мулоқотнинг самарасига бевосита таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳамма одам ҳам раҳбар бўлолмайди, айниқса, педагогик ишга ҳамма ҳам қўл уравермайди, чунки бунинг учун ундан ҳам расмий, ҳам норасмий мулоқот техникасидан хабардорлик талаб қилинади.

Мулоқот мавзуи ва йўналишига кўра, унинг:

- *ижтимоий йўналтирилган* (кенг жамоатчиликка қаратилган ва жамият манфаатларидан келиб чиқадиган мулоқот);
- *гуруҳдаги предметга йўналтирилган* (ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятни амалга ошириш мобайнидаги мулоқот — меҳнат, таълим жараёнидаги ёки конкрет топшириқни бажариш жараёнида гуруҳ аъзоларининг мулоқоти);
- *шахсий мулоқот* (бир шахснинг бошқа шахс билан ўз муаммоларини очиш мақсадида ўрнатган муносабатлари); педагогик мулоқот (педагогик жараёнда иштирок этувчилар ўртасида амалга ошириладиган мураккаб ўзаро таъсир жараёни) турлари фарқланади.

Мулоқотнинг тури ва шакллари турличадир. Масалан, бу фаолият бевосита «юзма - юз» бўлиши ёки у ёки бу *техник воситалар* (телефон, телеграф ва шунга ўхшаш) орқали амалга ошириладиган; бирор профессионал фаолият жараёнидаги *амалий ёки дўстона* бўлиши; *субъект - субъект* типли (диалогик, шериклик) ёки *субъект - объект*ли (монологик) бўлиши мумкин.

Ҳар бир мулоқот турининг ўз қонун-қоидалари, таъсир усуллари ва йўл-йўриқлари борки, уларни билиш ҳар бир кишининг, айниқса одамлар билан доимо мулоқотда бўладиганларнинг бурчидир.

Мулоқотнинг психологик тизими ва вазифалари

Мулоқот мураккаб жараён бўлганлиги учун ҳам айрим олинган мулоқот шаклини анализ қилганимизда, унда жуда хилма-хил кўринишлар, компонентлар ва қисмлар борлигини аниқлашимиз мумкин.

Мулоқот жараёнининг мураккаб психологик табиатини билиш, турли шароитларда самарали муносабатлар ўрнатиш малакасини ошириш учун унинг таркибига кирувчи ҳар бир элемент ёки бўлақлар билан алоҳида танишиб чиқамиз.

Г.М.Андреева мулоқотнинг қуйидаги психологик тузилишини таклиф этади:

1. *Мулоқотнинг коммуникатив* томони (яъни мулоқотга киришувчилар ўртасидаги маълумотлар алмашинуви жараёни).

2. *Мулоқотнинг интерактив* томони (яъни мулоқотга киришувчи томонларнинг хулқ-атворларига таъсир жараёни).

3. *Мулоқотнинг перцептив* томони (яъни мулоқотга киришувчи томонларнинг бир-бирларини идрок этишлари ва тушунишлари билан боғлиқ бўлган мураккаб психологик жараён).

Бу структуранинг ҳар бир томонини батафсил кўриб чиқамиз.

Кўпгина олимлар мулоқотнинг инсон ҳаётидаги аҳамиятига тўхталиб ўтар эканлар, унинг қатор вазифалари, функцияларини ажратадилар. Масалан, таниқли рус олими Б.Ф.Ломов унинг функцияларига қуйидагиларни киритади:

- а) маълумотлар алмашинуви функцияси;
- б) хулқ-атвори бошқарув функцияси;
- в) ҳиссиётлар алмашинуви.

Бу функциялар аслида Г.М.Андреева ажратган мулоқот қисмларига ҳам мос келади, яъни ҳар бир мулоқот жараёнида Б.Ф.Ломов қайд этган вазифаларни топиш мумкин.

Мавзу юзасидан қисқача хулоса:

Мазкур мавзу орқали мулоқотнинг ижтимоий таъсир воситаси сифатида вазифалари, шахс тараққиётида тутган ўрни, унинг турлари, шакллари, босқичлари, психологик тузилишига оид маълумотлар, билим, малака ва кўникмалар шакллантирилади.

Назорат саволлари:

1. Мулоқот ва шахслараро муносабатлар ижтимоий психологиянинг мавзудир.
2. Шахслараро муомаланинг шахс тараққиётидаги ўрни.
3. Мулоқот шакллари ва босқичлари.
4. Мулоқотнинг психологик тизими ва вазифалари.

5-Мавзу: Муомаланинг коммуникатив, интерактив ва перцептив томонлари психологияси

Асосий саволлар:

1. Мулоқотнинг коммуникатив томони - маълумотлар алмашинув жараёнидир.
2. Мулоқотнинг вербал, новербал, паралингвистик воситалари.
3. Мулоқотнинг интерактив томони.
4. Мулоқотнинг перцептив томони.
5. Мулоқотда психологик таъсир масалалари.
6. Мулоқотда низоли ҳолатлар ва шахс тоифалари.

Мулоқотнинг коммуникатив томони - маълумотлар алмашинув жараёнидир

Мулоқотнинг коммуникатив томони дейилганда, унинг шахслараро ахборотлар, билимлар, ғоялар, фикрлар алмашинуви жараёни сифатидаги вазифалари назарда тутилади. Бу жараённинг асосий воситаси бўлиб **тил** хизмат қилади. Тил шахслар ўртасида алоқа воситаси бўлиб, унинг ёрдамида кишилар билган маълумотлари ва ҳоказоларни бир-бирларига етказадилар. Маълумки, алоқа воситаси сифатида нутқнинг асосан 2 тури фарқланади: ёзма нутқ ҳамда оғзаки нутқ. Оғзаки нутқнинг ўзи **диалогик** ва **монологик** турларга бўлинади.

*Диалогик нутқ*нинг мазмуни, унинг характери, давомийлиги мулоқотга киришган шахсларнинг шахсий қарашларига, қизиқишларига, бир-бирларига бўлган муносабатларига, мақсадларига бевосита боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам ўқитувчи билан ўқувчининг, ҳиссий раҳбарларнинг, дипломатларнинг, кўчада учрашиб қолган дугоналарнинг диалогик суҳбатлари бир-биридан фарқ қилади.

Монологик нутқ эса бир кишининг бошқа кишига ёки кишилар гуруҳига нисбатан мурожаати бўлиб, унинг психологик тузилиши, фикрларнинг мантиқан тугал бўлиши, гапирётган пайтда грамматик қонун-қоидаларга риоя қилиш

кераклиги каби шартлари мавжуд. Масалан, маърузага тайёрланаётган талаба тайёргарлик пайтидан бошлаб, маъруза қилиб бўлгунга қадар, қатор ички руҳий кечинмаларни бошдан кечиради, унга кўп куч ва вақт сарфлайди. Диалогик нутққа нисбатан бу нутқ тури мураккаброқ ҳисобланади. Тил воситасида олиб бориладиган мулоқот *вербал*, яъни сўзли дейилади.

Мулоқотнинг вербал, новербал, паралингвистик таъсир воситалари

Одамлар мулоқот жараёнида сўзлардан ташқари, яъни вербал воситалардан ташқари турли хил ҳаракатлардан, қилиқлардан ҳолатлардан, кулгу, оҳанглар ва бошқалардан ҳам фойдаланадилар. Қилиқлар, мимика, оҳанглар, тўхташлар (пауза), ҳиссий ҳолатлар, кулгу, йиғи, кўз қарашлар, юз ифодалари ва бошқалар ўзаро мулоқотнинг нутқсиз воситалари бўлиб, улар мулоқот жараёни янада кучайтириб, уни тўлдиради, баъзан эса нутқли мулоқотнинг ўрнини босади, бундай воситаларни *новербал* воситалар дейилади.

Буюк рус ёзувчиси Л. Толстой одамларда 97 хил кулгу тури ҳамда 85 хил кўз қарашлари тури борлигини кузатган. Г. М. Андреевнинг ёзишича, одам юз ифодалари, нигоҳларнинг 2000 га яқин кўринишлари бор. Айниқса, биринчи бор учрашганда кўзлар тўқнашуви, нигоҳларнинг роли кейинги мулоқотнинг тақдирига кучли таъсир кўрсатиши махсус тадқиқотлар жараёнида ўрганилган. Буларнинг барчаси мулоқотнинг ҳиссий томондан бой, мазмундор бўлишини таъминлаб, одамларнинг бир-бирларини тушунишларига ёрдам беради. Мулоқотнинг новербал воситаларининг миллий ҳамда худудий хусусиятлари борлигини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтмоқ лозим. Масалан, ўзбек халқининг мулоқот жараёни бой, ўзаро муносабатларининг бевосита характери унда шундай воситаларнинг кўпроқ ишлатилиши билан боғлиқ. Болаларнинг ўз йиғиси билан онасига ўз ҳис-кечинмалари ҳамда хоҳишларини билдиришлари ҳам болаларнинг ёш хусусиятларига боғлиқ. Бошқа миллатлар маданиятига назар ташланадиган бўлса, уларда ҳам баъзи бир мулоқот воситаларининг турли миллатларда турли мақсадларда ишлатилишининг гувоҳи бўлиш мумкин. Болгарлар агар бирон нарса бўйича фикрни тасдиқламоқчи бўлишса, бошларини у ёқ-бу ёққа чайқашар, инкор қилишмоқчи бўлса, аксинча, бош силташар экан. Маълумки, ўзбеклар, руслар ва бир қатор бошқа миллатларда бунинг акси.

Новербал мулоқотда суҳбатдошларнинг фазовий жойлашувлари ҳам катта аҳамиятга эга. Масалан, аёллар кўпроқ ҳиссиётларга бой бўлганликлари сабабли, суҳбатлашаётганларида бир-бирларига яқин туриб гаплашадилар, эркаклар ўртасида эса доимо фазовий масофа бўлади. Олимларнинг аниқлашларича, болаларни одатдагидай орқама-кетин ўтказиб ўқитгандан кўра, уларни юзма-юз ўтказиб давра қуриб ўқитган маъқул эмиш, чунки бундай шароитда ўқувчиларда ҳам жавобгарлик ҳисси юқорироқ бўлар экан ҳамда эмоциялар алмашилиши учун ҳам гуруҳдаги психологик вазият ижобий бўлиб, болаларнинг предметга ва бир-бирларига муносабатлари анча яхши бўлар экан.

Паралингвистик таъсир - бу нутқнинг атрофидаги нутқни безовчи, уни кучайтирувчи ёки сусайтирувчи омиллар. Бунга нутқнинг баланд ёки паст товушда ифодаланаётганлиги, артикуляция, товушлар, тўхташлар, дудуқланиш, йўтал, тил билан амалга ошириладиган ҳаракатлар, нидолар киради. Шунга қараб, масалан, дўстимиз бизга бирор нарсани ваъда бераётган бўлса, биз унинг қай даражада самимийлигини билиб оламиз. Куйиб - пишиб, очик юз ва дадил овоз билан «Албатта бажараман!», деса ишонамиз, албатта.

Демак, таълим-тарбия жараёнини ташкил этишда мулоқотнинг барча воситаларига, айниқса, нутққа эътибор бериш керак. Болаларни илк ёшлик чоғлариданоқ нутқ маданиятига ўргатиш, нутқларини ўстириш чораларини кўриш зарур. Педагог эса шундай нутқ маданиятига эга бўлиши керакки, у аввало унинг фаолиятини тўғри ташкил этишни таъминласин, қолаверса, болаларда нутқнинг ўсишига имконият берсин.

Мулоқотнинг интерактив томони

Мулоқотнинг бу хусусияти кишиларнинг мулоқот жараёнида биргаликдаги фаолиятда бир-бирларига амалий жиҳатдан бевосита таъсир этишларини таъминлайди. Шу туфайли одамлар ҳамкорликда ишлаш, бир-бирларига ёрдам бериш, бир-бирларидан ўрганиш, ҳаракатлар мувофиқлигига эришиш каби қатор қобилиятларини намоён этишлари мумкин. Шу туфайли ўқитувчи бола шахсига мақсадга йўналган ҳолда таъсир кўрсатиши мумкин. Аслини олганда, ҳар қандай мулоқот, агар у бемаъни, мақсадсиз, қуруқ гаплардан иборат бўлмаса, доимо мулоқотга киришувчиларнинг хулқ-атворларини, уларнинг установакаларини ўзгартириш имкониятига эга.

Жамият миқёсида оладиган бўлсак, одамларнинг турли шароитларда ўзларини тутишлари, хулқ-атворларининг бошқарилиши маълум психологик қонуниятларга боғлиқлигини кўриш мумкин. Бунга сабаб жамиятда қабул қилинган турли нормалар, қонун-қоидалардир. Чунки, ўзаро мулоқот ва ўзаро таъсир жараёнларида шундай ҳатти-ҳаракатлар образлари кишилар онгига сингиб борадики, уларни ҳар бир киши норма сифатида қабул қилади. Масалан, ўсмир бола, умуман ёшлар жамоат жойларида катталарга ўрин бўшатиб беришлари кераклиги ҳам хулқ-атворнинг бир нормаси. Шу нормага амал қилиш ёки қилмаслик ижтимоий назорат тизими орқали бошқарилади. Яъни, юқоридаги шароитда агар ўсмир бола автобусда қарияга жой бўшатмаса, жамоатчилик ўша заҳоти уни ижтимоий тартибга чақиради. Демак, ҳар бир шахс турли шароитларда турлича ролларни бажаради, бу ролларнинг қандай бажарилаётганлиги, одамларнинг кутишларига мос келишлиги ижтимоий назорат тизими орқали кузатиб турилади. Шунинг учун ҳам мулоқотга киришган кишилар доимо ўз хулқ-атворларини, қолаверса, ўзгаларнинг хулқ-атворини назорат қилиб, ҳаракатларда бир-бирларига мослашадилар. Лекин гоҳида шахсдаги ролларнинг кўп бўлиши ролларнинг зиддиятига олиб келиши мумкин. Масалан, мактаб ўқитувчисининг ўзи ўқитаётган синфда фарзанди бўлса, дарс пайтида шундай зиддиятни бошдан кечириши мумкин, яъни бир вақтнинг ўзида ҳам ота ёки она, ҳам ўқитувчи ролини бажаришга мажбур бўлади. Ёки хулқи ёмон ўқувчининг уйига келган ўқитувчи бир вақтнинг ўзида ҳам ўқитувчи, ҳам меҳмон роллари ўртасида қийналади.

Турли ролларни бажараётган шахсларнинг ўзаро мулоқотлари кутишлар тизими орқали бошқарилади. Масалан, хоҳлайдими ёки хоҳламайдими, ўқитувчидан маълум ҳаракатларни кутишадими, улар ўқитувчи ролига зид бўлмаслиги керак. Ўз ролларига мос ҳаракат қилган, доимо меъёр мезонида иш тутган кишининг ҳаракатлари одобли ҳаракатлар деб аталади. Масалан, ўқитувчининг одоби, ўз касбини устаси эканлиги, болалар қалбини тушуна олиши, уларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда иш тутиши унинг одобга эга эканлигининг белгисидир. Одобсиз одам эса бунинг аксидир.

Демак, ўзаро мулоқот жараёнида бир одам иккинчи одамга психологик таъсир кўрсатади. Бу таъсир иккала томондан ҳам англаниши ёки англолмаслиги

мумкин. Яъни, баъзан биз нима учун бир шахснинг бизга нақадар кучли таъсирга эга эканлигини, бошқа бири эса, аксинча, ҳеч қандай таъсир кучига эга эмаслигини тушуниб етмаймиз. Бу эса педагогикада муҳим муаммодир. Ҳар бир педагогнинг ўз таъсир услублари ва таъсир кучи бўлади. Ўқитувчи шахсининг болаларга таъсири қуйидаги экспериментда жуда яққол кузатилган. Бошланғич синф ўқувчиларига анчагина ўйинчоқлар бериб, шуларнинг ичида фақат биттасига, қизил ёғоч ўйинчоққа тегмаслик айtilган. Болалар ёлғиз қолдирилиб, ҳаракатлари пинхона кузатилган. Жуда кўп болалар тақиқланган ўйинчоққа барибир тегишган. Экспериментнинг иккинчи сериясида эса энди барча ўйинчоққа тегиш мумкин-у, фақат қизил қутичанинг қопқоғини очиш мумкин эмас, деб айtilган. Шу қутича тепасига эса шу болаларнинг ўқитувчиси сурати илиб қўйишган. Бу серияда биринчисига қараганда “таъқиқни бузувчилар” сони кескин камайган. Демак, бу нарса ўқитувчи шахсининг бола ҳаракатларига таъсирини яққол исботлаб турибди.

Шахслараро таъсир ҳақида гап кетганда, ўқитувчи обрўининг роли ҳақида ҳам айтиш лозим. Чунки, обрўли одам доимо ўша обрў қозонган гуруҳида ўз мавқеига ва таъсирига эга бўлади. Шахс обрўи унинг бошқа шахсларга иродавий ва эмоционал таъсир кўрсата олиш қобилиятидир. Маълумки, обрў амал ёки ҳаётий тажриба билангина орттирилмай, унинг ҳақиқий асоси — шахснинг одамлар билан тўғри муносабати, ундаги одамийлик хислатларининг, бошқа ижобий хислатларининг уйғунлашувидадир. Психологик обрў — таъсир кўрсатишнинг энг муҳим мезонидир.

Мулоқотнинг перцептив томони

Мулоқот жараёнида одамлар бир-бирлари билан маълумотлар алмашиб, ўзаро таъсир кўрсатибгина қолмай, балки бир-бирларини тўғрироқ ва аниқроқ англашга, тушунишга ва идрок қилишга ҳаракат қиладилар. Бу томон шахсий идрок ва тушуниш муаммоси билан боғлиқдир. Биргаликдаги фаолият жараёнида шахсларнинг бир-бирларини тўғри тушунишлари на аниқ идрок қилишлари мулоқотнинг самарали бўлишини таъминлайди. Рус психологи А.А. Бодалев бошчилигидаги лаборатория бир-бирларини идрок қилиш механизмларини аниқлаш борасида қатор психологик қонуниятларни кузатган. Бундай механизмларга:

- идентификация;
- рефлексия;
- стереотипизация киради.

Идентификация шундай психологик ходисаки, бунда суҳбатдошлар бир-бирларини тўғрироқ идрок қилиш учун ўзларини бир-бирларининг ўрнига қўйиб кўришга ҳаракат қиладилар. Яъни, ўзидаги билимлар, тасаввурлар, хислатлар орқали бошқа бировни тушунишга ҳаракат қилиш, ўзини биров билан солиштириш (онгли ёки онгсиз) *идентификациядир*. Масалан, биринчи марта учрашувга кетаётган йигитнинг ички ҳолатини унинг ўртоғи ёки акаси тушуниши мумкин.

Рефлексия мулоқот жараёнида суҳбатдошнинг позициясидан, ҳолатидан туриб, ўзини тасаввур қилишдир, яъни *рефлексия, бошқа одамнинг идрокига тааллуқли бўлиб ўзига бировнинг кўзи билан қарашига интилишидир*. Чунки, бусиз одам мулоқот жараёнида ўзини аниқ билмаслиги, нотўғри мулоқот формаларини танлаши мумкин.

Стереотипизация одамлар онгида мулоқотлар мобайнида шаклланиб ўрнашиб қолган кўникиб қолинган образлардан шаблон сифатида фойдаланиш

ҳолларидир. Ижтимоий стереотиплар ҳар бир шахсда у ёки бу гуруҳли кишилар ҳақида шаклланган образлардир. А.А. Бодалев ва унинг шогирдлари бундай стереотиплар баъзан мулоқотни тўғри йўналганлигини таъминласа, бошқа ҳолларда эса ундаги хатоликларнинг сабаби бўлиши мумкинлигини кузатишган. Идрок ва тушуниш борасидаги бундай хатоликлар **каузал атрибуция** (лотинчасига “кауза” — сабаб, “атрибуцио” — бермоқ, қўшиб бермоқ маъносини билдиради) деб аталади. Масалан, ўқитувчи билан ҳамсухбат бўлиб қолган одамда сухбат бошидаёқ “ҳозир одоб-ахлоқдан дарс беришни бошламасмикан” деган шубҳа пайдо бўлиши мумкин. Бу ҳам стереотип. Бундан ташқари, одамлар биринчи марта кўрган одам тўғрисида тасаввурга эга бўлиш мақсадида унинг ташқи қиёфаси билан характери ўртасида боғлиқликлар ўрнатишга ҳаракат қиларкан, шундай боғлиқликларни аниқлаш мақсадида А.А. Бодалев талабалар гуруҳига турлича қиёфали шахсларнинг фотосуратларини кўрсатган. 72 кишидан 9 таси ияги катта кишилар кучли ирода эгалари эканлигини, 17 таси пешонаси кенг одамлар аклли эканликларини, 3 киши сочи қаттиқ одамларнинг қайсарроқ, қатъий эканликларини, 5 киши кичик бўйли одамлар ҳокимиятга интилган, бошқалар устидан буйруқ беришга мойил, чиройли одамлар ё ўта ўзига бино қўйган ёки нодон бўлишлигини айтишган ва ҳоказо.

Табиийки, бундай фикрлар мутлақ тўғри эмас, лекин кишилар онгида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган тасаввурлар шундай образларни шакллантирган. Нотаниш одам ҳақида тушунчанинг шаклланишида у ҳақида берилган бирламчи маълумот катта роль ўйнайди. Масалан, талабаларнинг икки гуруҳига бир хил портрет кўрсатиб, биринчи гуруҳда бу одам йирик олим, иккинчисида эса, бу — давлат жиноятчиси деб, унга иккала ҳолда ҳам ижтимоий-психологик характеристика беришларини сўраган. Кўрсатмалар ҳар хил бўлганлиги сабабли берилган таърифлар ҳам ҳар хил бўлган. Биринчи гуруҳдаги талабалар бу одам меҳнатқаш, меҳрибон, шафқатли, ғамхўр, аклли бўлса керак, дейишган бўлса, иккинчи гуруҳдагилар уни – бешафқат, маккор, қатъиятли деб таърифлашган. Биринчи гуруҳдагилар портретдаги кўзларни доно, мулойим дейишган бўлса, бошқалар уларни ёвуз, бешафқат деб айтишган.

Шундай қилиб, ижтимоий перцепция ёки одамларнинг бир-бирларини тўғри идрок этиш ва тушуниш жараёни мулоқотнинг муҳим муаммоларидан биридир. Бу жараён психологик жихатдан мураккаб бўлиб, унда мулоқотга киришаётган томонларнинг ҳар бири алоҳида ана шу идрокнинг ҳам объекти, ҳам субъекти бўлиб фаолият кўрсатадилар. Идрокнинг объекти сифатида шахс қаралганда, унда ҳосил бўладиган “бошқа одам образи” нинг барча сифатлари ва қирралари назарда тутилади. Бундай образ пайдо бўлишига хизмат қиладиган белгиларга: ўша одамнинг ташқи қиёфаси, унинг кийиниши, ўзини тутиши, ҳиссий ҳолати, овози, нутқи, қилиқлари, юриши ва ҳоказолар киради. Лекин шуларнинг ичида одамнинг **юзи** мулоқот мобайнида сухбатдошга энг кўп маълумот берадиган объектдир. Шунинг учун ҳам телефонда сухбатлашгандан кўра юзма-юз сухбатлашиш анча осон ва ахборотларга бойдир.

Одамларнинг бир-бирларини тўғри идрок этишлари уларнинг перцептив, яъни ҳиссий билиш (идрок сезиш) соҳасига алоқадор бўлса, бир-бирларини тушуниши уларнинг тафаккур соҳаларига бевосита боғлиқ мураккаб жараёндир. Бошқа одамни тўғри тушунган шахс унинг ҳиссий ҳолатига кира олган ҳисобланади, бошқача қилиб айтганда, унда **эмпатия** — бировларнинг ҳис

кечинмаларини тушуна олиш қобилияти ривожланган бўлади. Юксак онгли, маданиятли, “кўпни кўрган” шахсина бошқаларни тўғри тушуниши, уларнинг мавқеида тура олиши мумкин.

Мулоқотда психологик таъсир масалалари

Одамлар бир - бирлари билан муомалага киришар экан, уларнинг асосий кўзлаган мақсадларидан бири - ўзаро бир - бирларига таъсир кўрсатиш, яъни фикр - ғояларига кўндириш, ҳаракатга чорлаш, установкаларни ўзгартириш ва яхши таассурот қолдиришдир. *Психологик таъсир* - бу турли воситалар ёрдамида инсонларнинг фикрлари, ҳиссиётлари ва ҳатти - ҳаракатларига таъсир кўрсата олишдир.

Ижтимоий психологияда психологик таъсирнинг асосан уч воситаси фарқланади.

1. **Вербал таъсир** - бу сўз ва нутқимиз орқали кўрсатадиган таъсиримиздир. Бундаги асосий воситалар сўзлардир. Маълумки, нутқ - бу сўзлашув, ўзаро муомала жараёни бўлиб, унинг воситаси - сўзлар ҳисобланади. Монологик нутқда ҳам, диалогик нутқда ҳам одам ўзидаги барча сўзлар захирасидан фойдаланиб, энг таъсирчан сўзларни топиб, шеригига таъсир кўрсатишни хоҳлайди.

2. **Новербал таъсирнинг** маъноси «нутқсиз»дир. Бунга суҳбатдошларнинг фазода бир - бирларига нисбатан тутган ўринлари, холатлари (яқин, ўзоқ, интим), қилиқлари, мимика, пантомимика, қарашлар, бир - бирини бевосита ҳис қилишлар, ташқи қиёфа, ундан чиқаётган турли сигналлар (шовқин, ҳидлар) киради.

3. **Паралингвистик таъсир** - бу нутқнинг атрофидаги нутқни безовчи, уни кучайтирувчи ёки сусайтирувчи омиллар. Бунга нутқнинг баланд ёки паст товушда ифодаланаётганлиги, артикуляция, товушлар, тўхташлар, дудуқланиш, йўтал, тил билан амалга ошириладиган ҳаракатлар, нидолар киради. Уларнинг барчаси мулоқот жараёнини янада кучайтириб, суҳбатдошларнинг бир - бирларини яхшироқ билиб олишларига ёрдам беради. Масалан, агар учрашувнинг дастлабки дақиқаларида ўртоғингиз сизга қарамай, атрофга аланглаб, «Кўрганимдан бирам хурсандман», деса, ишонасизми?

Мулоқот жараёнидаги характерли нарса шундаки, суҳбатдошлар бир - бирларига таъсир кўрсатмоқчи бўлишганда, даставвал нима дейиш, қандай сўзлар воситасида таъсир этишни ўйлар экан. Аслида эса, ўша сўзлар ва улар атрофидаги ҳаракатлар муҳим роль ўйнарган. Масалан, машҳур америкалик олим Меграбян формуласига кўра, биринчи марта кўришиб турган суҳбатдошлардаги таассуротларнинг ижобий бўлишига гапирган гаплари 7%, паралингвистик омиллар 38%, ва новербал ҳаракатлар 58% гача таъсир қиларкан. Кейинчалик бу муносабат ўзгариши мумкин албатта, лекин халқ ичида юрган бир мақол тўғри : «Уст - бошга қараб кутиб олишади, ақлга қараб кузатишади».

Мулоқотнинг қандай кечиши ва кимнинг кўпроқ таъсирга эга бўлиши шерикларнинг ролларига ҳам боғлиқ. *Таъсирнинг ташаббускори* - бу шундай шерикки, унда атайлаб таъсир кўрсатиш мақсади бўлади ва у бу мақсадни амалга ошириш учун барча юқорида таъкидланган воситалардан фойдалади. Агар бошлиқ иши тушиб, бирор ходимни хонасига таклиф этса, у ўрнидан туриб кутиб олади, илтифот кўрсатади, хол - аҳволни ҳам қуюқроқ сўрайди ва сўнгра гапнинг асосий қисмига ўтади.

Таъсирнинг адресати - таъсир йўналтирилган шахс. Лекин ташаббускорнинг суҳбатга тайёргарлиги яхши бўлмаса, ёки адресат тажрибалироқ шерик бўлса, у ташаббусни ўз қўлига олиши ва таъсир кучини қайта эгасига қайтариши мумкин бўлади.

Шу ўринда одамларни самарали мулоқотга ўргатиш муаммоси ҳақида келтирмакчимиз. Чунки бугунги кунда бу муаммо ижтимоий психологиянинг муҳим масалаларидандир.

Маълумки, гаплашаётган одамлар бири гапиради, иккинчиси тинглайди, эшитади. Мулоқотнинг самарадорлиги ана шу икки қирранинг қанчалик ўзаро мослиги, бир - бирини тўлдиришига боғлиқ экан. Нотўғри тасаввурлардан бири шуки, одамни муомала ёки мулоқотга ўргатганда, уни фақат гапиришга, мантиқан асосланган сўзлардан фойдаланиб, таъсирчан гапиришга ўргатишади. Унинг иккинчи томони - тинглаш қобилиятига деярли эътибор берилмайди. Машҳур америкалик нотиқ, психолог Дейл Карнеги «Яхши суҳбатдош - яхши гапиришни биладиган эмас, балки яхши тинглашни биладиган суҳбатдошдир» деганда айнан шу қобилиятларнинг инсонларда ривожланган бўлишини назарда тутган эди.

Мутахассисларнинг аниқлашларича, ишлаётган одамлар вақтининг 45%и тинглаш жараёнига кетар экан, одамлар билан доимий мулоқотда бўладиганлар 35 - 40 % ойлик маошларини одамларни «тинглаганлари» учун оларканлар. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, коммуникациянинг энг қийин соҳаларидан ҳисобланган тинглаш қобилияти одамга кўпроқ фойда келтираркан.

Шунинг учун бўлса керак, немис файласуфи А. Шопенгауэр «Одамларни ўзингиз тўғрингизда яхши фикрга эга бўлишларини хоҳласангиз, уларни тингланг» деб ёзган экан. Дарҳақиқат, агар сиз куюниб гапирсангизу, суҳбатдошингиз сизни тингламаса, бошқа нарса билан овора бўлаверса, ундан ранжийсиз, нафақат ранжийсиз, балки у билан алоқани ҳам узасиз. Ўқитувчи гапираётган пайтда уни тингламаслик одобсизликнинг энг кенг тарқалган кўриниши деб баҳоланишини биласизми?

Нима учун биз кўпинча яхши гапирувчи, сўзловчи бўла оламиз-у, яхши тингловчи бўла олмаймиз? Психологларнинг фикрича, асосий халакит берувчи нарса - бу бизнинг ўз фикр - ўйларимиз ва хоҳишларимиз оғушида бўлиб қолишимиздир. Шунинг учун ҳам баъзан расман шеригимизни тинглаётгандай бўламиз, лекин аслида хаёлимиз бошқа ерда бўлади. Тинглашнинг ҳам худди гапиришга ўхшаш техникаси, усуллари мавжуд. Уларнинг тури ҳам кўп, лекин асосан биз кундалик ҳаётда унинг икки усулини қўллаймиз: *сўзма - сўз қайтариши* ва *бошқача талқин этиши*. Биринчиси, суҳбатдош сўзларининг бир қисмини ёки яхлитича қайтариш орқали, шерикни қўллаб - қувватлашни билдиради. Иккинчи усул эса - шеригимиз сўзларини тинглаб, ундаги асосий ғояни мухтасар, ўзимизнинг талқинимизда ифода этиш. Иккала усул ҳам шерик учун муҳим, чунки у сизнинг тинглаётганингизни, хаттоки, ундаги ғояларга қарши эмаслигингизни билдиради. Бундай ташқари, биз яхши тинглаётган бўлиб, «Йўқ-э?», «Наҳотки?», «Қара-я?», «Яша!» лукмалари билан ҳам суҳбатдошимизни гапиришга, янаям ўз фикрларини ойдинлаштиришга чақириб турамиз.

Демак, аслида биздаги гапираётган шахс етакчи, у суҳбатнинг мутлоқ хоқими, деган тасаввур унчалик тўғри эмас. Яхши тинглашда ҳам шундай куч борки, у суҳбатдошни Сизга жуда яқинлаштиради, ишончни туғдиради. Чунки мулоқот жараёнидаги энг қимматли нарса - бу ахборотнинг ўзи. Тинглаётган одам

маънили, яхши диалогдан фақат яхши, фойдали маълумот олади. Гапирган эса аксинча, ўзидаги борини бериб, гапирмайдиган суҳбатдошдан «тескари алоқани» олиб улгурмай, ҳеч нарсасиз қолиши ҳам мумкин. Шунинг учун мулоқотга ўргатишнинг муҳим йўналишларидан бири - одамларни фаол тинглашга, бунда барча паралингвистик ва новербал омиллардан ўринли фойдаланишга ўргатишдир. Бу борада профессионал тинглаш техникасига қуйидагилар киради:

■ *актив ҳолат*. Бу - агар кресло ёки диван каби мебель бўлса, унга бемалол ястаниб ёки ётиб олмаслик, суҳбатдошнинг юзидан ташқари жойларига қарамаслик, мимика, бош чайқаш каби ҳаракатлар билан унинг ҳар бир сўзига қизиқаётганлигинингизни билдиришни назарда тутати;

■ *суҳбатдошга самимий қизиқиши билдириши*. Бу нафақат суҳбатдошни ўзига жалб қилиб, балки кейин навбат келганда ўзининг ҳар бир сўзига уни ҳам кўндиришнинг самарали йўлидир.

■ *ўйчан жимлик*. Бу суҳбатдош гапираётган пайтда юзда масъулият билан тинглаётгандай тасаввур қолдириш орқали ўзининг суҳбатдан манфаатдорлигинингизни билдириш йўли.

Агар биз суҳбатдошимизни яхши, диққат билан тингласак, бу билан биз унда ўз - ўзига ҳурматни ҳам тарбиялаймиз. Демак, тинглаш жараёни кўпчилик тасаввур қилгани каби унчалик пассив жараён эмас экан. Унинг мулоқотнинг самарали бўлишидаги аҳамияти ниҳоятда катта. Чунки тинглаш қобилияти гапирувчини илҳомлантиради, уни руҳлантиради, янги фикрлар, ғояларнинг шаклланишига шароит яратади. Шунинг учун маърузачи профессорнинг ҳар бир чиқиши ва маърузаси агар талабалар томонидан диққат билан тингланса, бу педагогик мулоқотдан иккала томон ҳам тенг ютади.

Агар мулоқот жараёнида иштирок этувчи икки жараён - гапириш ва тинглашнинг фаол ўзаро таъсир учун тенг аҳамиятини назарда тутсак, бу жараён қатнашчиларининг психологик саводхонлиги ва мулоқот техникасини эгаллашининг аҳамиятини англаш қийин бўлмайди. Шунинг учун ҳам ижтимоий психологияда одамларни самарали мулоқотга атайлаб ўргатишга жуда катта эътибор берилади. Бу борадаги фаннинг ўз услуби бўлиб, унинг номи *ижтимоий психологик тренинг* (ИПТ) деб аталади. ИПТ - мулоқот жараёнига одамларни психологик жиҳатдан ҳозирлаш, уларда зарур коммуникатив малакаларни шакллантиришдир. Энг муҳими ИПТ мобайнида одамларнинг мулоқот борасидаги билимдонлиги ортади.

Мулоқотда низолар ҳолатлар ва шахс тоифалари

Ўз вақтида Банопарт Наполеон шундай ёзган экан: “Қилич билан ҳар нарса қилиш мумкин, фақат унинг устига ўтириб бўлмайди”. Бу фикрида у кўпинча инсонлар ўртасида бўлиб турадиган низоларни, зиддиятларни назарда тутган экан. Чунки тоталитар ёки диктаторлик бошқаруви шароитида зиддиятларнинг бўлиши табиий бўлиб, унинг ягона ечими - узил-кесил уни ҳал қилиш чораларини излаш бўлган. Лекин демократик муносабатлар шароитидаги раҳбар ҳамда унинг қўл остидагилар ўртасида ёки ходимлар ўртасида келиб чиқадиган низолар ёки зиддиятларнинг табиати ва моҳияти биров бошқача бўлади.

Аввало шуни эътироф этиш лозимки, инсоний муносабатларнинг ҳар қандай тизимида ҳам фикрларнинг ранг-баранг бўлиши ва улар ўртасида фарқ бўлиши муқаррар ҳолдир. Лекин ана шундай фикрлардаги фарқни салбий ҳолат деб ҳисоблаб бўлмайди.

Нима сабабдан меҳнат жамоаларида турли хил низолар келиб чиқади. Бунинг бир неча сабаблари бор:

- алоҳида шахс ва жамоатчилик манфаатларининг мос келмаслиги;
- айрим алоҳида жамоа аъзолари хатти-ҳаракатларининг ижтимоий, группавий нормаларга зид келиши (тартибсизлик, интизомнинг бузилиши, махсулотдаги брак, ишнинг самарасизлиги ва б.қ.);
- жамоа аъзолари қарашларидаги номувофикликлар;
- ишни ташкил этиш ва меҳнатга муносабатдаги фарқлар;
- ишчи-ходимлар ўртасидаги вазифаларнинг тўғри тақсимланмаганлиги ва ҳ-зо.

Демак, юқоридаги ҳолатларкўп ҳолларда қуйидаги турдаги *низолар вазиятларни* келтириб чиқаради:

- 1) таъсирнинг йўналишига кўра: вертикал ва горизонтал;
- 2) низони ҳал қилиш усулига кўра: антогонистик ва келишувга олиб келадиган низолар - компромисс;
- 3) намоён бўлиш даражасига кўра: очик, яшириш, потенциал, асосли;
- 4) иштирокчилар сонига кўра: шахсий, шахслараро, гуруҳлараро;
- 5) келиб чиқиш табиатига кўра: миллий, этник, миллатлараро, ишлаб чиқариш, ҳиссий-эмоционал.

Агар юқоридагиларни таҳлил қиладиган бўлсак, “горизонтал низолар” ҳаётда энг кўп учрайди. Бундай номурозликлар аксарият ҳолларда ходимлар ўртасида айрим аъзоларнинг ишни яхшилаш, янги иш методларини жорий этиш, ахлоқ нормаларини ҳимоя қилиш, адолат учун кураш, илғор жамоа аъзоларининг шу ердаги маънавий муҳитни соғломлаштириш борасидаги фикрларини айримлар томонидан эътирозлар билан қабул қилиши натижасида рўй беради.

“Вертикал низолар” эса кўпинча раҳбар билан ходим ўртасида содир бўлиб, у бир қарашда лидерликка даъвогарлик, юқоридан тазъийқ, пастдан туриб бошқа ходимлар ёки кучлар атрофида бирлашиш, сараланишлар оқибатида келиб чиқади. Бунда низонинг ташаббускори ва бош айбдори кимлигига боғлиқ тарзда уни ҳал қилиш усули танланади. Масалан, агар бошлиқ ходимнинг ишга масъулиятсизлигидан норозилиги туфайли пайдо бўлган низо билан унинг профессионализм борасида ҳадеб “Ўзини кўрсатаётганлигидан” норозилиги туфайли келиб чиқадиган низонинг ҳам фарқи бор.

Ҳар қандай низонинг асл туб моҳияти шундаки, унинг пайдо бўлиши айрим *ўзгаришларга* олиб келади. Бу ўзгариш ижобий ўзгаришларни келтириб чиқарса, уни конструктив, салбий оқибатлар ёки ходимлар қўнимсизлигини келтириб чиқарса, деструктив характерли деб атаймиз.

Низолар юзга келишида икки хил шарт-шароит мавжуд. Объектив шарт-шароитларга:

- Меҳнат қилиш учун шароитнинг ёмонлиги;
- Ходимлар орасида мажбурият ва вазифаларнинг нотўғри тақсимланганлиги;
- Бошқарув тизимидаги номутаносибликлар;
- Қўйилган вазифаларга мос профессионалликни ходимларда кузатилмаслиги;
- Ишчи ўринларининг етишмаслиги туфайли, ишларнинг тақсимланишидаги адолатсизлик;

Меҳнатни ташкил этиш ва меҳнатга ҳақ тўлашда адолатсизлик ҳолатларини кузатилиши;

Низолар юзага келишида субъектив шарт-шароитларга:

Ишбилармонлик муносабатларида негатив йўлларни кўриниши;

Шахслараро муносабатларда шахсга оид хусусиятларнинг намоён бўлиши.

Муомалани ташкил этишда нўноклик ва саводсизликнинг кузатилиши.

Ҳар бир низо алоҳида ҳодиса сифатида таҳлил қилинади, лекин уларнинг барчасига хос бўлган айрим қонуниятлар борки, уларга аввало унинг босқичлари ёки фазалари киради:

I. Низо олди босқич - конфронтация

II. Низонинг ўзи - компромисс ёки жанжал

III. Низодан чиқиш - мулоқот ёки диссонанс.

Демак, биринчи босқичда конкрет масала юзасидан фикрлар ёки қарашларда тафовут ёки қарама-қаршилик учун шарт-шароит пайдо бўлади. Томонлар ўртасига совуқчилик тушади, улар ўзаро келишолмай қоладилар, агар бунда ташқаридан қараганда, кўзга ташланадиган низо бўлмаса-да, ўша шахсларнинг ўзи бир-бирларига нисбатан муносабатларида буни ҳис қила бошлайдилар. Агар раҳбар айнан шу босқичда ҳодисага аралашиб, ўз вақтида оқилона қарорлар қабул қилолмаса, низо иккинчи босқичга ўтади.

Иккинчи босқичда ҳар иккала томон ўз қарашларини қарши томонниқидан афзал билиб, очикчасига бир-бирларини айблай бошлайдилар. Шу пайтда бошлиқ уларни келиштиришга уринади, агар бу “уриниш” алоҳида - алоҳида тарзда томонларни кабинетга чақириб рўй берса, вазият янада таранглашиб, зиддият чуқурлашиши, томонлар ўз ҳолича бошлиқни ҳам ўзининг тарафдори қилиб, у ҳам низонинг иштирокчисига айланиб қолиши муқаррар бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам психология ҳар қандай низо томонларни бирга чақирган ҳолда ҳал қилиш ва компромисс қарорлар чиқаришга тайёр туришни тавсия этади. Бунинг учун раҳбарда низонинг тахминий образи ва уни ҳал қилишга бир нечта альтернатив ечимлар бўлиши керак. Бошлиқ бирор томонга кўпроқ ён боса бошласа ҳам, низонинг иштирокчисига айланади. Шунинг учун у ҳолис тарзда низонинг келиб чиқиш сабаблари, кимларнинг манфаатига зид ишлар қилинаётганлиги, низо иштирокчиларининг шахсий ва профессионал хусусиятлари, кучли ва кучсиз томонларини таҳлил қилиб, низонинг “портрети” ни ўзи учун тасаввур қила олиши керак. Шундан кейингина, томонларни чақириб, масалага янада ойдинликлар киритиб, томонларни келишувга чақиради. “Мен нима бўлганини, муаммо нимада эканлигини билиш учун Сизларни чақирдим” деб гап бошлаши ва ҳар бир томоннинг фикри муҳимлигини таъкидлаб, айти пайтда вазиятни қаттиқ назорат қилиши, унинг кечишини бошқариши лозим.

Низоли ҳолатларда шахснинг қандай хулқ-атвор хусусиятларини намоён этишига қараб турли тоифаларини кузатилади. Ф.М.Бородкин ва Н.М.Коряклар низоли вазиятларда олти хил шахс типлари-тоифаларини кўрсатиб берганлар. Булар:

1. Намойишкорона тоифадаги низоли шахс.
2. Ригид тоифадаги низоли шахс.
3. Бошқариб бўлмайдиган тоифадаги низоли шахс.
4. Аниқликни талаб этадиган тоифадаги низоли шахс.
5. Низосиз тоифадаги низоли шахс.

6. Мақсадга йўналтирилган тоифадаги низоли шахс.

Намойишкорона тоифадаги низоли шахс хислатлари:

1. Дикқат марказда бўлишни истайди;
2. Бошқалар кўз олдида яхши кўринишни хоҳлайди;
3. Унинг бошқаларга бўлган муносабати, одамларнинг унга муносабатидан 4. келиб чиқади;
5. Осонгина юзаки низоларга берила олади;
6. Турли вазиятларга осонгина мослашади;
7. Эмоционал жиҳатдан фаол бўлиб, ақлан иш кўрмайди;
8. Вазиятга қараб ишини ташкил этади ва ҳар доим ҳам амал қилмайди;
9. Системали, оғир ишлардан ўзини олиб қочади;
10. Низолардан чекинмайди, жанжалли вазиятларда ўзини ёмон ҳис этмайди;
11. Кўпинча низоларга сабабчи бўлади, лекин ўзини ундай ҳисобламайди.

Ригид тоифадаги низоли шахс хислатлари:

1. Шубҳага берилувчан;
2. Ўзини баҳолаши ўта юқори;
3. Доимо шахсан тан олинганини талаб этади;
4. Вазият ўзгариши ва шароитларни инобатга олмайди;
5. Тўғри ва тушунмайдиган, яъни мослашмайдиган;
6. Қийинчилик билан атрофидагиларнинг фикрига қиради, бошқаларнинг фикрига у қадар қўшилмайди;
7. Бошқалар томонидан унга эътибор кўрсатилишини мажбуриятдек кўради;
8. Бошқалар томонидан келишмаслик ёки қўшилмасликни хафагарчилик билан қабул қилади;
9. Ўз ҳаракатларига нисбатан танқидий қарамайди;
10. Ниҳоятда аразчи, ҳақиқий ёки арзимас ноҳақликларга ҳам таъсирчанликни намоён этади.

Бошқариб бўлмайдиган тоифадаги низоли шахс хислатлари:

1. Ўзини етарли даражада назорат қилолмайди;
2. Хулқини аниқ айтиб бўлмайди;
3. Ўзини агрессив ва ниҳоятда зардалик билан кўрсатади;
4. Аксарият ҳолларда умумқабул этилган ижтимоий нормаларга риоя этмайди;
5. Юқори даражада ўзини баҳолаш хусусиятига эга;
6. Ўз шахсини таъкидланишини кутади;
7. Омадсизликлар ва хатоларда бошқаларни айблагга мойил;
8. Ўз фаолиятини режали ташкил эта олмайди ёки режаларини ҳаётга кетма-кетинлик билан жорий эта олмайди;
9. Ўз мақсади ва шароитларини мослаштира олиш қобилияти етарли ривожланмаган;
10. Ўтган тажрибадан келажак учун сабоқ чиқармайди.

Аниқликни талаб этадиган тоифадаги низоли шахс хислатлари:

1. Ишга ниҳоятда жиддий ёндашади;
2. Ўзига ниҳоятда юқори талаб қўяди;
3. Атрофидагиларга юқори талаблар қўядики, бу уларга нисбатан гўёки таъқибдек туюлади;
4. Юқори даражада хавотирланиш хислатига эга;
5. Ҳамма нарсага ниҳоятда эътиборли;

6. Атрофидагиларнинг танқидий фикрига катта аҳамият беради;
7. Гоҳида дўстлари, танишлари билан муносабатларни узадикки, бу гўёки уни хафа қилганлари оқибатидек туюлади;
8. Гоҳида ўзи-ўзидан азият чекади, хатоларидан қайғуради, хатто гоҳида бу хатоларга нисбатан бош оғриқлари, уйқусизлик сифатида жавоб қайтаради;
9. Ташқи жиҳатдан хиссиётларини ошқора этмасликни маъқул билади;
10. Гуруҳдаги реал ўзаро муносабатларни яхши ҳис этмайди.

Низосиз тоифадаги низоли шахс хислатлари:

1. Фикрлари ва қарашларида беқарор;
2. Енгил ишониш хислатига эга;
3. Ички қарама-қарши фикрларга эга;
4. Ҳаракатларида бир қадар уйғунлик йўқ;
5. Вазиятларда бир лаҳзалик ютуқларга таянади;
6. Келажакни, истиқболни етарли даражада кўра олмайди;
7. Лидерларнинг ва атрофидагиларнинг фикрига тобе;
8. Муросага келишга интилади;
9. Етарли даражада иродага эга эмас;
10. Ўз хатти-ҳаракатлари оқибатларини ва бошқаларнинг ҳаракатлари сабабларини чуқур ўйламайди.

Мақсадга йўналтирилган тоифадаги низоли шахс хислатлари:

1. Низони ўз мақсадларига етишиш учун омил сифатида қара йди;
2. Низоларни ҳал этишда фаол томон сифатида ўзини намоён этади;
3. Ўзаро муносабатларда таъсир кўрсатишга мойил;
4. Низоларда мақсадли ҳаракат қилади, томонларнинг ҳолатини баҳолай олади, турли ҳолатларни ҳисоблайди;
5. Жанжалли вазиятларда муомалани самарали таъсир усулларини қўллай олади.

Бу низоли шахс тоифалари ўзаро муносабатларда намоён бўлар экан, қайси тоифа билан қандай ишбилармонлик муносабатларини ўрнатишга, музокаралар олиб боришга бевосита таъсир этади. Шунинг учун ҳамкорликка киришишда албатта кузатувчан бўлиш, ҳар бир ҳаракат мақсадини англаш малакаларини таркиб топтириш муҳимдир.

1. АКТИВ
ҳолат. Бу -
агар кресло
ёки диван
каби мебель
бўлса, унга
бемалол
ястаниб ёки
ётиб
олмаслик,
суҳбатдошнин
г юзидан
ташқари
жойларига
қарамаслик,
мимика, бош
чайқаш каби
ҳаракатлар
билан унинг

2. Самимий
қизиқиш
билдириш. Бу
нафақат
суҳбатдошни
ўзига жалб
қилиб, балки
кейин навбат
келганда
ўзининг ҳар

3. ўйчан
жимлик. Бу
суҳбатдош
гапираётган
пайтда юзда
масъулият
билан
тинглаётганда
й тасаввур
қолдириш
орқали
ўзингизнинг
суҳбатдан
манфаатдорлиг
интизини

Мулоқот кўп қиррали жараён:

- А) индивидларнинг ўзаро таъсир жараёни;
- Б) индивидлар ўртасида ахборот алмашинуви жараёни;
- В) бир шахснинг бошқа шахсга муносабати жараёни;
- Г) бир кишининг бошқаларга таъсир кўрсатиш жараёни;
- Д) бир бирига ҳамдардлик билдириш имконияти;
- Е) шахсларнинг бир бирини тушүниши жараёни.

Психологик таъсир – бу турли воситалар ёрдамида инсонларнинг фикрлари, ҳиссиётлари ва ҳатти-ҳаракатларига таъсир кўрсата олишдир.

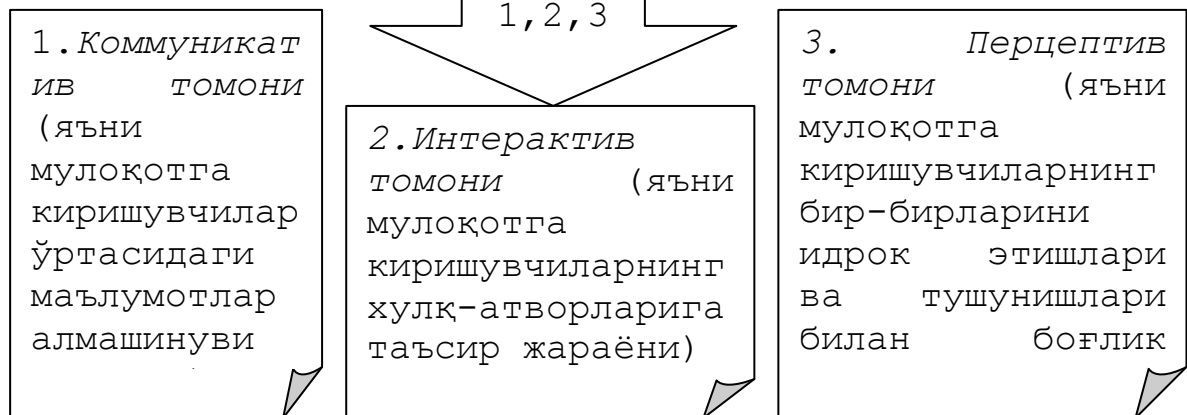
Психологик таъсирнинг уч воситаси

1. *Вербал таъсир* – бу сўз ва нутқимиз орқали кўрсатадиган таъсиримиздир. Бундаги асосий

2. *Паралингвистик таъсир* – бу нутқнинг атрофидаги нутқни безовчи, уни кучайтирувчи ёки сусайтирувчи омиллар: товушлар, тўхташлар, дудуқланиш,

3. *Новербал таъсир* – Бунга суҳбатдошларнинг фазода бир-бирларига нисбатан тутган ўринлари, ҳолатлари (яқин, узоқ, интим), қилиқлари, мимика, пантомимика, қарашлар, бир-бирини бевосита ҳис қилишлар,

Мулоқотнинг психологик тизими

Мулоқотда психологик таъсир

Психологик таъсир - бу турли воситалар ёрдамида инсонларнинг фикрлари, ҳиссиётлари ва ҳатти - ҳаракатларига таъсир кўрсата олишдир.

Америкалик олим Меграбян формуласига кўра, биринчи марта кўришиб турган суҳбатдошлардаги таассуротларнинг ижобий бўлишига гапирган гаплари 7%, паралингвистик омиллар 38%, ва новербал ҳаракатлар 58% гача таъсир қиларкан. Кейинчалик бу муносабат ўзгариши мумкин албатта, лекин халқ ичида юрган бир мақол тўғри: «Уст -

Таъсирнинг ташаббускори

- бу шундай шерикки, унда атайлаб таъсир кўрсатиш мақсади бўлади ва у бу мақсадни амалга ошириш учун вербал, новербал,

Таъсирнинг адресати - таъсир йўналтирилган

Мулоқотда самарадорлик гапириш ва тинглашга

Тинглашнинг техникаси, усуллари мавжуд: сўзма - сўз қайтариш ва бошқача талқин этиш. Биринчиси, вербализация орқали шерикни қўллаб - қувватлаш, иккинчиси эса - шерик сўзларини тинглаб, ундаги асосий ғояни ифода этиш.

Профессонал тинглаш техникаси:

- актив ҳолат;
- суҳбатдошга самимий қизиқиш билдириш;
- ўйчан жимлик.

Тинглаш мулоқотнинг самарали бўлишидаги аҳамияти ниҳоятда катта. Чунки тинглаш қобилияти гапирувчини илҳомлантиради, уни руҳлантиради, янги фикрлар,

Мавзу юзасидан қисқача хулоса:

Мулоқотда шахслараро маълумот алмашини, бири-бирига таъсир кўрсатиш, бири-бирини тушуниш механизмлари, таъсир кўрсатиш воситалари баён этиб берилган. Шунингдек, мулоқотда вербал (сўзли), новербал (нутқсиз), паралингвистик (нутқ безаклари ва турли холат) воситаларнинг аҳамиятига оид билим ва тушунчалар акс эттириб берилган.

Назорат саволлари :

1. Мулоқотнинг коммуникатив томони - маълумотлар алмашинув жараёнидир.
2. Мулоқотнинг вербал, новербал, паралингвистик воситалари.
3. Мулоқотнинг интерактив томони ва шахслараро муносабатлардаги унинг ўрни.
4. Мулоқотнинг перцептив томони жиҳатлари.
5. Стереотиплардан фойдаланиш шартлари.

6-Мавзу: Ижтимоий психологияда гуруҳлар муаммоси.

Асосий саволлар

1. Катта ижтимоий гуруҳлар психологияси.
2. Катта гуруҳлар психологиясига хос хусусиятлар ва уларни илмий тадқиқ этиш шартлари.
3. *Этник гуруҳлар психологияси.*
4. *Этнопсихологик тадқиқотларда қўлланиладиган методлар.*

Катта ижтимоий гуруҳлар психологияси

Ҳар бир шахс ўз фаолиятини турли гуруҳлар шароитида ёки турли гуруҳлар таъсирида амалга оширади. Чунки жамиятдан четда қолган ёки инсонлар гуруҳига умуман қўшилмайдиган индивиднинг ўзи йўқ. Киши жамиятда яшар экан, у доимо турли инсонлар билан мулоқотда, ўзаро таъсирда бўлади, бу мулоқот жараёнлари эса доимо кишилар гуруҳида рўй беради. Шунинг учун ҳам гуруҳлар муаммоси, уни ўрганиш ва гуруҳларнинг шаклланишига оид илмий хулосалар чиқариш ижтимоий психологиянинг асосий мавзуларидан ва муаммоларидан биридир.

Психологик маънода **гуруҳ** — *бу умумий белгилар умумий Фаолият, мулоқот ҳамда умумий мақсад асосида бирлашган кишилар уюшмасидир.* Умуман одамлар гуруҳи ташкил топиши учун албатта, қандайдир умумий мақсад ёки тилаклар, умумий белгилар бўлиши шарт. Масалан, талабалар гуруҳи учун умумий нарсалар кўп (ўқув фаолияти, билим олиш, ёшларга хос бирликлар (ўспирин, ёшлар, маълум ўқув юртида таълим олиш истаги ва ҳоказо). Кўчада бирор тасодиф рўй берганлиги учун тўпланган кишилар учун ҳам умумий бўлган нарса бор — бу қизиқувчанлик бўлиб ўтган ҳодисага гувоҳлик, унга умумий муносабатдир.

Гуруҳни алоҳида шахслар ташкил этади, лекин ҳар бир гуруҳ психологияси уни ташкил этувчи алоҳида шахслар психологиясидан фарқ қилади ва ўзига хос қонуниятларга бўйсунди. Айни шу қонуниятларни билиш эса турли типли гуруҳларни бошқариш ва ана шу гуруҳларни ташкил этувчиларни тарбиялашнинг асосий мезонидир.

Гуруҳларнинг турлари кўп, шунинг учун ҳам уларни турли олимлар турлича классификация қиладилар. В.М.Каримованинг "Ижтимоий психология асослари" ўқув қўлланмасида гуруҳларнинг асосий турлари келтирилган. Гуруҳлар аввало **шартли ва реал** гуруҳларга бўлинади.

Реал гуруҳлар аниқ тадқиқот мақсадларда тўпланган лаборатория типигаги ҳамда табиий гуруҳларга бўлинади. Конкрет фаолият ва одамларнинг табиий эҳтиёжлари асосида ташкил бўладиган бундай табиий гуруҳларнинг ўзи кишиларнинг сонига қараб катта, кичик гуруҳларга бўлинади. Катта гуруҳлар уни ташкил этувчиларнинг мақсадлари, фазовий жойлашишлари, психологик хусусиятларига қараб уюшган ва уюшмаган турларга, кичиклари эса ўз навбатида, энди шаклланаётган - **диффуз** ҳамда тараққиётнинг юксак поғонасига кўтарила олган жамоа турларига бўлинади. Гуруҳларнинг ижтимоий психология учун айниқса, муҳим ҳисобланган турларига таъриф бериш ва уларнинг психологик қонуниятларини ўрганишни мақсад қилиб қўйган ҳолда, бевосита катта гуруҳларнинг ижтимоий-психологик қонуниятларини ўрганишга ўтамыз.

Катта гуруҳлар психологиясига хос хусусиятлар ва уларни илмий тадқиқ этиш шартлари

Катта гуруҳлар кишиларнинг шундай бирлашмаларики, ундаги одамлар сони кўпчиликни ташкил этиб, маълум синфий, илмий, ирқий, профессионал белгилар уларнинг шу гуруҳга мансублигини таъминлайди. Катта гуруҳларни ташкил этувчилар кўп сонли бўлганлиги ва улар хулқ-атворини белгиловчи механизмларнинг ўзига хослиги туфайли бўлса керак, ижтимоий психологияда олимлар кўпинча кичик гуруҳларда иш олиб боришни афзал кўрадилар. Лекин катта кишилар уюшмасининг психологиясини билиш жуда катта тарбиявий ва сиёсий-мафкуравий аҳамиятга эга. Бу соҳадаги тадқиқотларнинг камлиги бир томондан, айтиб ўтилганидек кўпчиликни қамраб олишда қийинчиликлар бўлса, иккинчи томондан, катта гуруҳлар психологиясини ўрганишга қаратилган методик ишлар захирасининг камлигидир. Масалан, ишчилар ёки зиёлилар синфи психологияси ўрганилиши керак дейлик, аввало ўша ишчиларнинг сони кўп, қолаверса, ишчиларнинг ўзи турли ишлаб чиқариш шароитларида ишлаётган, турли иқлим шароитларида яшаётган турли миллатга мансуб кишилардир. Уларнинг барчасини қамраб оладиган ягона ишончли усулни топиш масаласи жуда жиддий муаммо бўлганлиги учун ҳам ҳар бир катта гуруҳга тааллуқли бўлган асосий, етакчи сифатни топиш ва шу асосда унинг психологиясини ўрганиш ҳозирча ижтимоий-психологиядаги асосий методологик йўлланма бўлиб келмоқда. Қолаверса, катта гуруҳлар жамиятнинг тарихий тараққиёти мобайнида шаклланган гуруҳлар бўлгани учун ҳам ҳар қандай гуруҳни ўрганишдан олдин, хоҳ бу синфлар бўлсин, хоҳ миллатлар ёки халқлар психологияси бўлсин, унинг ҳаёт тарзи, унга хос бўлган одатлар, удумлар, анъаналар ўрганилади. Ижтимоий-психологик маънода, ҳаёт тарзини ўрганиш деганда, у ёки бу гуруҳга тааллуқли бўлган кишилар ўртасида амалга ошириладиган мулоқот типлари, ўзаро муносабатларда устун бўлган психологик омиллар, қизиқишлар, қадриятлар, эҳтиёжлар ва бошқалар назарда тутилади. Ана шуларнинг умумийлиги туфайли ҳар бир шахсда, яъни у ёки бу катта гуруҳга мансуб бўлган шахсда типик хислатлар шаклланади. Масалан, 90- йиллар ёшларига хос бўлган типик сифатлар ана шу ёшлар ўртасида кенг тарқалган урф-одатлар, мода, сўзлашиш хусусиятлари, қадриятлар, қизиқишлар ва ҳоказолар туфайли шаклланади. Шунинг учун ҳам 20 ёшли кишининг психологиясини тўлиқ равишда ўрганиш учун ундаги билиш жараёнларининг ўзига хослиги, шахси, характери ва бошқа индивидуал психологик хусусиятларидан ташқари, яна унга ўхшаш ёшларда устун бўлган психологик хислатларнинг қанчалик намоён бўлишини, у мансуб бўлган ва асосан вақтини

Ўтказадиган гуруҳлар психологиясини, миллий сифатларини ҳам назарда тутиш ва уларни ўрганиш зарур. Бу дегани, ҳар бир шахс онгида унинг якка, алоҳида орттирган шахсий тажрибасига алоқадор психологик тизимлардан ташқари, унинг қайси миллатга, элат, синфга мансублигидан сингдирилган психологик тизимлар ҳам мавжуддир ва уни илмий тадқиқотчи инкор этмаслиги керак

Этник гуруҳлар психологияси

Ижтимоий психологияда катта гуруҳлар ичида этник гуруҳлар психологияси, яъни этнопсихология бўйича кўпроқ тадқиқотлар ўтказилди. Айниқса, ҳозирги даврда ҳар бир жумҳуриятлар алоҳида, мустақил давлат мавқеини олган, лекин бошқа томондан қараганда, ҳамдўстлик мамлакатлари иттифоқи шароитида миллатлар ўртасида муттасил алоқалар мавжудлигидан келиб чиқиб, миллий психология масалалари кун тартибида аввалгидан ҳам **муҳим** масала сифатида қўйилмоқда. Шунинг учун ҳам катта гуруҳлар ичида миллий гуруҳларга кўпроқ эътибор беришни лозим топдик. Бундай эътиборнинг яна бир боиси — Ўзбекистонда бу соҳада айрим тадқиқотларнинг ўтказилганлиги, лекин улар кўп ҳолларда миллий психология даражасига олиб чиқилмаганлигидандир.

Этнопсихология — бу психологиянинг шундай тармоғики, у айрим олинган миллатлар психологиясидан ташқари, турли халқлар психологиясини, кичик миллий гуруҳларни ҳам ўрганади. Маълумки, бу борадаги биринчи илмий тадқиқотлар В. Вундт томонидан олиб борилган эди. Унинг тадқиқотларидаги "халқ" тушунчаси аслида этник уюшма маъносига тушунтирилган эди. Унинг фикрича, этник гуруҳлар психологиясини ўрганиш учун уларнинг тилини, одатларини ва ана шу халқларда кенг тарқалган афсоналар ва бошқа онг тизимларини ўрганиш керак. А.Р. Лурия эса Ўзбекистон худудидаги яшайдиган халқларнинг психологиясини ўрганди. Унинг асосий мақсади миллий психологик хусусиятларни ўрганишда тарихий принципга таяниш лозимлигини исботлаш ҳамда миллий психологиянинг ҳаёт тарзига, шахснинг жамиятда кишилар муносабатлари тизимида тутган ўрнига бевосита боғлиқлигини исбот этиш эди ва бу тадқиқотда биринчи марта миллий психологияни ўрганишга ёрдам берувчи методлар ва методологик принциплар синаб кўрилди.

Охирги йилларда чет эл ва собиқ Иттифоқ олимларининг тадқиқотларини умумлаштириб, этнопсихологик ишларга ягона илмий ёндашувни топиш ҳаракатлари сезилмоқда. Бу соҳада машҳур рус этнографи ва психологи Ю. Бромлей олиб борган ишлар, унинг лабораториясида тўпланган маълумотлар мисол бўлиши мумкин. Ю.В. Бромлей этник гуруҳлар психологиясида икки томонни ажратиб беради:

1. **Психик асос** — этник ҳарактер, темперамент, миллий анъаналар ва одатлардан иборат барқарор қисм;

2. **Ҳиссиёт соҳаси** этник ёки миллий ҳис-кечинмаларини ўз ичига олган динамик қисм. Лекин тадқиқотчилар нима учундир, миллий психология масалалари билан шуғулланишганда, миллий қирралар ёки сифатларни аниқлаш билан шуғулланишганда, у ёки бу миллатларгагина хос бўлган қирраларни топишга уринадилар, лекин фан-техника ривожланган, миллатлар уйғунлиги, миллатларнинг доимий ўзаро ҳамкорлиги ва мулоқоти шароитида, аралаш никоҳлар кенг тарқалган шароитда фақат у ёки бу миллатга хос бўлган қирралар ҳақида гапириш жуда қийин. Масалан, ўзбеклар ўртасида ўтказилган кичик тадқиқот натижасида шу нарса маълум бўлдики, гўёки меҳмондўстлик камтарлик,

самимийлик каби ижобий сифатлар ўзбек халқигагина хос эмиш. Тўғри, бу сифатлар албатта, ўзбекларда бор. Лекин, айнан шу сифатлар бошқа миллатлар вакилларида йўқ дейишга ҳаққимиз йўқ. Худди ҳар бир шахс онгида турлича стереотиплар, яъни ўрнашиб қолган образлар бўлганидек ҳар бир оила, яқин ошна-оғайнилар ва ўзига ўхшаш шахслар билан мулоқот жараёнида у ёки бу миллат вакилида ҳам ўз миллатига хос бўлган сифатлар ҳақида стереотиплар пайдо бўлиб, улар онгида ўрнашиб боради. Бундай стереотиплар ўз миллатига ва бошқа халқларга нисбатан бўлиб, бошқалар ҳақидаги тасаввурлар анча содда, юзаки, мазмунан тор бўлади. Шундай тасаввурлар асосида бошқа миллатларга нисбатан ёқтириш (симпатия) ёки ёқтирмаслик (антипатия) ва бефарқлик муносабатлари шаклланади. Ўз миллати ҳақидаги тасаввур ва стереотиплар эса миллий "этноцентризм" ҳиссини шакллантирадики, шу ҳис туфайли шу миллий гуруҳ вакилларида бошқа миллатларга нисбатан иррационал муносабатлар пайдо бўлиши, бу эса миллий антогонизм ва миллий адоватларни келтириб чиқариши мумкин. Бу борада, ижтимоий психологлар ва мафкурачилар олдида турган муаммолардан бири миллат вакилларида миллий ғурурнинг қай даражада бўлишини аниқлаш муаммоси туради. Чунки кўпинча миллий ғурур туфайли айрим шахсларда бошқа миллатларни менсимаслик, улардаги ғурур ёки миллий ҳисларни тан олмаслик ҳоллари кузатилмоқда. Умуман, бизнинг фикримизча, миллий адоватлар асосида ётган этноцентризм ва миллий ғурурнинг салбий кўринишлари бошқа миллатларнинг тарихини, уларнинг анъаналарини, тили ва ҳоказоларини билмасликдан келиб чиқади. Миллий психология бўйича ўтказилиши лозим бўлган тадқиқотларнинг мақсадларидан бири ҳам бошқа миллатлар психологиясини билиб, уни бошқа миллатларга етказиш туфайли, ҳар бир миллат вакилига ҳурмат-иззат ҳиссини кучайтиришдир. Чунки ўзини ҳурмат қилмаган одам бошқани ҳурмат қилмайди, бунинг учун эса ўз психологиясини ҳам, ўзгалар психологиясини ҳам билиши керак. Шундагина шахслараро зиддиятларга барҳам берилиши мумкин. Бу нарса миллатлар психологиясига ҳам хосдир. Яъни фан жамиятга шундай этнографик ва этнопсихологик маълумотлар мажмуини яратиб бериши лозимки, ундаги маълумотлар асосида катта гуруҳ ҳисобланган миллатлар психологиясини ҳам бошқариш мумкин бўлсин.

Этнопсихологик тадқиқотларда қўлланиладиган методлар

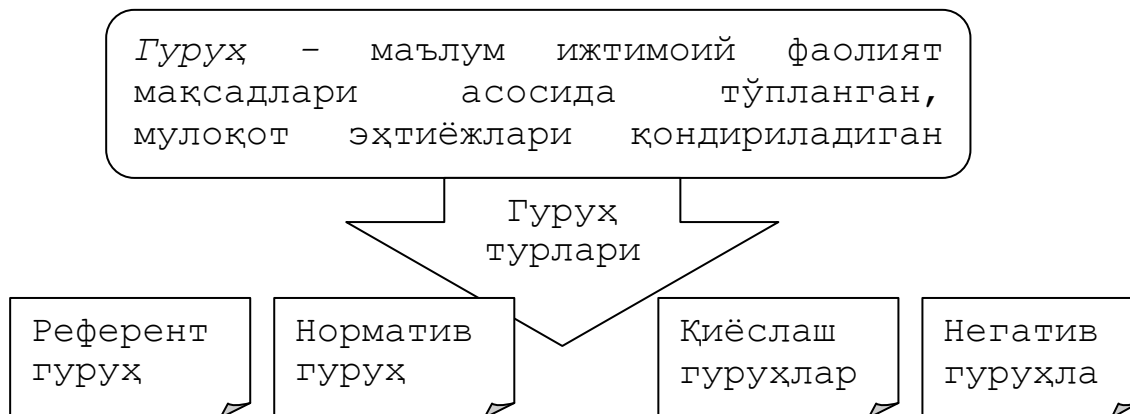
Этнопсихологик тадқиқотларда хилма-хил услуб ва методлар қўлланилади. Чунки бундай тадқиқотларда шахс хусусиятларини ўрганувчи турлича тестлардан тортиб, проектив методлар, экспериментларнинг турлича кўринишлари, сўроқ методлари — анкета, интервью, социометрия, шакл методлари ва бошқалар ишлатилади. Бу методлар ҳозирги кунларда ҳам "маданий муҳит ва шахс", гуруҳлараро муносабатлар ҳамда бошқа тадқиқотларда қўлланилмоқда. Бундай ишларни фақатгина ижтимоий психологлар эмас, балки умуман психология билан шуғулланувчи олимлар ҳам ўтказмоқдалар. Лекин шундай бўлишига қарамай, этнопсихологик методларни ҳаммага ҳам бирдай қўллаш тўғри келмаслиги туфайли уларнинг танқислиги сезиларлидир. Чунки этнопсихология муаммоси билан шуғулланишни мақсад қилиб қўйган ҳар бир тадқиқотчи ё мавжуд методикалардан бирини қайта ўзгартиришга, ёки бўлмаса, ўзича янги методни кашф қилишга мажбур бўлмоқда. Ниҳоят, этнопсихологик методларни қўллашнинг ноқулайлиги шундаки, масалан, Америкада жуда яхши натижа бериб, ишончли маълумотлар тўпланган методика Осие мамлакатлари ёки бизнинг жумҳуриятимиз

шароитида умуман ҳеч нарсани ўлчамаслиги мумкин. Шунинг учун ҳам ҳозирда бутун жаҳон олимлари ҳар қандай маданий муҳитдан ҳам юқори турадиган, универсал тест ёки методика яратиш фикрининг асоссизлиги ҳақида умумий фикр билдирмоқдалар.

Этнопсихологик тадқиқотлар ўтказишни мақсад қилиб қўйган ҳар қандай тадқиқотчи асосий принциплар сифатида маданий муҳит шароитларининг хилма-хиллига ва уларнинг ўзаро бир-бирларига таъсир кўрсатишини инобатга олмоғи зарур. Бу нарса этнопсихологик тадқиқот дастурини тузишда албатта, ҳисобга олиниши керак. Мисол учун, Ўзбекистон шароитида тадқиқот ўтказилмоқчи бўлинса, қуйидаги нарсаларга эътиборни қаратиш лозим: бу шароитида яшовчи барча миллатларга хос бўлган умумий психологик омиллар ва уларни аниқлаш усуллари; фақат ўзбек миллатига хос бўлган психологик сифатлар ва омилларни аниқлаш; аниқланган омилларни ёки психологик сифатларни ўлчайдиган ёки экспериментал усулда текширишга имкон берадиган методларни танлаш ва уларни конкрет шароитларга мослаш; тадқиқотчилар гуруҳини текшириладиган миллий гуруҳ тилини, урф-одатини биладиган ходимлар билан таъминлаш. Чунки, тадқиқот объекти ҳисобланган гуруҳда ўша гуруҳ тилида тадқиқот ўтказиш керак, бу орқали эса текширилувчиларга қўйилган ҳар бир талаб, савол ва топшириқлар улар учун тушунарли бўлиши таъминланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, у ёки бу миллий гуруҳ психологиясини, ундаги этник стереотипларни текширишга қаратилган махсус методлар йўқ, шунинг учун ҳам тадқиқотлар мавжуд методлар орасидан керагини танлаб, уларни жой шароитларига мослаштириш заруратини туғдиради ва бунинг учун зарурат бўлса бу методларни у тилдан бу тилга таржима қилиш ҳам керакдир. Таржима хусусида шуни айтиш керакки, махсус психологик тестлар ёки методларни (анкеталар, сўроқлар, шкалалар саволларини) таржима қилиш таржимондан юксак билимдонлик ва профессионал сифатларни талаб қилади. Акс ҳолда, методика ўз қимматини йўқотиши ёки керакли сифатни аниқламаслиги ёки ўлчамаслиги мумкин. Ҳаттоки, новербал (оғзаки берилган) тестларни турли шароитларда қўллаб, олинган маълумотларни шарҳлаш босқичида унинг мазмуни ёки мақсади ўзгарганлиги кўпга тадқиқотларда исботланган. Шунинг учун ҳам ҳар қандай методик услубни қўллашдан олдин уни кичикроқ гуруҳ доирасида синаб кўриш ва натижаларни экспертларга бериб ёки бошқа ёрдамчи методлар ёрдамида қайта синовдан ўтказиш йўли билан текшириб олиш мақсадга мувофиқдир.

Конкрет этнопсихологик тадқиқотларга қўйиладиган яна бир талаб — тадқиқотни табиий шароитларда, текширилувчилар учун таниш бўлган жойларда қисқа кўрсатмалар бериш йўли билан ўтказишдир. Чунки этнопсихологик тадқиқотларда кўпинча турли ёш, касб ва маълумотга эга бўлган шахслар иштирок этадилар. Шунинг учун ҳам уларнинг барчаси учун тушунарли, аниқ топшириқлар тизимини туза олиш ҳам психологдан қатор профессионал малакаларни талаб қилади. Методик услублар миллий психологияни ўрганишда миллатнинг кўп қирраларини, психологик ҳолатини аниқлашга имкон беради. Бу эса тадқиқотчининг услубий тайёргарлик даражасига боғлиқдир.

Мавзу юзасидан қисқача хулоса:

Шахснинг турли вазиятларда ўз хулқни намоён этишида гуруҳнинг ўрни ва таъсири мавжуд бўлиб, гуруҳларнинг ўзи икки турли: катта ва кичик тоифаларга бўлинади. Мазкур мавзуда катта гуруҳларнинг психологияси, чунончи уларнинг этник тури атрофлича баён этиб берилган. Этник гуруҳларни махсус ўрганиш соҳаси бўлган этнопсихологияга доир билим, малака ва тушунчаларни шакллантириш кўзда тутилган.

Назорат саволлари:

1. Катта ижтимоий гуруҳлар психологияси.
2. Этник гуруҳлар психологияси.
3. Этнопсихологик тадқиқотларда қўлланиладиган методлар.

7-Мавзу: Ижтимоий психологияда кичик гуруҳлар ва улардаги қонуниятлар муаммоси

1. Кичик гуруҳлар психологияси.
2. Кичик гуруҳларга хос қонуниятлар.
3. Кичик гуруҳларнинг классификацияси.
4. Кичик гуруҳлардаги динамик жараёнлар.
5. Конформизм ва нонконформизм ходисаларининг моҳияти.

Кичик гуруҳлар психологияси

Кичик гуруҳлар муаммоси ижтимоий психологияда энг яхши ишланган ва кўплаб илмий тадқиқотлар ўтказилган объектлардандир. Бу муаммони тадқиқ этишида олимлар ўз олдига шундай масалани қўйганлар, яъни, индивид яқка ҳолда яхши ишлайдимн ёки гуруҳда яхшироқ самара берадимми, бошқа одамларнинг ёнида бўлиши унинг фаолиятига қандай таъсир кўрсатади. Шунини таъкидлаш лозимки, бундай шароитларда индивидларнинг ўзаро ҳамкорлиги эмас, балки уларнинг бир вақтда бир ерда бирга бўлганлиги фактининг таъсири ўрганилди. Олинган маълумотлар шунини кўрсатдики, бошқалар билан ҳамкорликда бўлган индивид фаолиятининг тезлиги ошади. лекин ҳаракатлар сифати анча пасайиши аниқланди. Бундай маълумотлар америкалик Н. Трипплетт, немис олими А. Майер,

рус олими В.М. Бехтерев, яна бир немис олими В. Мёде ва бошқаларнинг тадқиқотларида ҳам қайд этилди. Бу психологик ҳодиса ижтимоий психологияда ижтимоий фасцилитация номини олди, унинг моҳияти шундан иборат эдики, индивиднинг фаолият маҳсулларига унинг ёнида бўлган бошқа индивидларнинг бевосита таъсири бўлиб бу таъсир аввало сенсор кучайишлар ҳамда иш-ҳаракатларнинг, фикрлашларнинг тезлигида намоён бўлади Лекин айрим экспериментларда тесқари эффект ҳам кузатилди, яъни бошқалар таъсирида индивид реакцияларидаги тормозланиш фаолиятининг сусайиши ҳолатлари; бу нарса фанда ингибиция деб аталади.

Кичик гуруҳларга хос қонуниятлар

Биринчидан, кичик гуруҳларнинг ҳажми, уни ташкил этувчи шахслар сони хусусида шундай фикрга келиндикки, кичик гуруҳ "диада" икки кишидан тортиб, то мактаб шароитида 30-40 кишигача деб қабул қилинди. Икки кишилиқ гуруҳ дейилганда, аввало оила - янги шаклланган оила кўпроқ назарда тутилади. Лекин самарали ўзаро таъсир назарда тутилганда 7-2 киши кўзланади. Бундай гуруҳ турли ижтимоий психологик тадқиқотлар учун ҳам, социал психологик тренинглари ўтказиш учун ҳам қулай ҳисобланади.

Иккинчидан, гуруҳнинг ўлчами қанчалик катта бўлса, унинг алоҳида олинган шахслар учун қадрсизланиб бориш хавфи кучаяди. Яъни, шахснинг кўпчилиқдан иборат гуруҳдан ўзини тортиш ва унинг нормаларини бузишга мойиллига ортиб боради.

Учинчидан, гуруҳнинг ҳажми кичиклашиб борган сари шахслараро ўзаро муносабатлар таранглашиб боради. Чунки, шахсларнинг бир-бирлари олдида масъулиятларининг ошиши ва яқиндан билишлари уларнинг ўртасидаги алоқаларда доимо аниқлик бўлишини талаб қилади. Муносабатлардаги ҳар қандай дисбаланслар, яъни номутаносибликлар очик ҳолдаги зиддиятларни келтириб чиқаради.

Тўртинчидан, агар гуруҳ аъзоларининг сони тоқ бўлса, улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар жуфт бўлган ҳолдагидан анча яхши бўлади. Шундан бўлса керак, бошқарув психологиясида одамларни бирор нимага сайлашда ва умуман расмий танловларда гуруҳдаги одамлар сони тоқ қилиб олинади.

Бешинчидан, шахснинг гуруҳ тазъийқига берилиши ва бўйсунуши ҳам гуруҳ аъзоларининг сонига боғлиқ. Гуруҳ сони 4-5 киши бўлгунга қадар, унинг таъсири кучайиб боради, лекин ундан ортиб кетгач, таъсирчанлик камайиб боради. Масалан, кўчада содир бўлган бахтсиз ҳодисанинг гувоҳлари сони ортиб борган сари, жабрланганга ёрдам беришга интилиш, масъулият ҳисси пасайиб боради.

Бу қонуниятларни билиш, табиий гуруҳларни бошқариш ишини анча енгиллаштиради.

Кичик гуруҳларнинг классификацияси.

Р.С.Немов кичик ижтимоий гуруҳларнинг қуйидаги классификациясини таклиф этган.

1-расм.

КИЧИК ГУРУҲЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Шартли (номинал)	реал (ҳақиқий)
------------------	----------------

табиий	лаборатория типли
--------	-------------------

Формал (расмий)	Ноформал (норасмий)
кучсиз ривожланган	Кучли ривожланган
корпорация	Жамоалар
референт	Нореферент

Тарихан кичик гуруҳларни расмий ва норасмий турларга бўлиш қабул қилинган. Бундай бўлинишни америкалик олим Э. Мэйо таклиф этган эди. Унинг фикрича, расмий гуруҳ; ар бир аъзоларнинг расмий ролларга эга эканлиги, улар мавқеининг ва гуруҳда тутган ўрнининг аниқлиги билан ҳарактерланади. Бундай гуруҳларда муносабатлар асосан "вертикал" тарзда рўй бериб, гуруҳнинг бир ёки бир неча аъзосида "ҳокимият" бўлганлиги учун ҳам, улар бошқаларни бошқариш, уларга буйруқ, расмий кўрсатмалар бериш ҳуқуқига эга бўладилар. Расмий гуруҳга мисол қилиб ҳар қандай биргаликдаги фаолият мақсадлари асосида шаклланган жамоаларни — ишлаб чиқариш бригадаси, талабалар гуруҳи, синф ўқувчилари, педагогик жамоа ва бошқаларни олиш мумкин.

Расмий гуруҳлардан фарқли ўлароқ норасмий гуруҳлар ҳам мавжуд бўладик, улар асосан стихияли тарзда, аниқ мақсадсиз таркиб топади ва уларда аъзоларнинг аниқ мавқелари, роллари олдиндан белгиланган бўлмайди. Кўпинча норасмий гуруҳ расмий гуруҳ таркибида ташкил топади ва уларни бошқариш ҳам олдиндан белгиланган бўлмай, одамлар ичидан у ёки бу шахсий сифатлари туфайли ажралиб чиққан аъзолар норасмий раҳбарлик ролини бажаришлари мумкин.

Бундан ташқари, ижтимоий психологияда **референт гуруҳ** тушунчаси ҳам бор. Бу тушунча фанга биринчи марта америкалик тадқиқотчи Г. Хаймен томонидан 1942 йилда киритилган эди. У ўз тадқиқотларида шуни исбот қилдики, маълум бўлишича, гуруҳ аъзолари учун шу гуруҳ ичида ёки бошқа доираларда шундай шахслар гуруҳи мавжуд бўлар эканки, у ўз хатти-ҳаракатлари, фикрлари ва йўналишларида ўша гуруҳ аъзоларига эргашиш, уларнинг фикрларини танқидсиз қабул қилишга мойил ҳамда тайёр бўлар экан. Шундай шахслар гуруҳи *референт гуруҳ* номини олди. Ўқувчи учун бундай гуруҳ ролини мактабдаги бир неча ўқитувчилар, отаси ёки онаси, яқин дўсти ёки қариндошларидан кимдир ўйнаши мумкин. Шуниси ҳарактерлики, шахс доимо шу гуруҳга эргашади, уни кадрлайди, у билан мулоқотда бўлишга интилади. Рус психологлари бу гуруҳни одатда шахс учун мавжуд ҳақиқий гуруҳ (аъзолик гуруҳи) таркибида ёки унга қарши бўлган гуруҳ сифатида қарайдилар. Нима бўлганда ҳам ана шундай гуруҳнинг мавжудлиги шахс учун аҳамиятли бўлиб, унинг хулқ-атвор учун эталон ҳисобланади. Тадқиқотчи ёки тарбиячининг вазифаси, ана шу гуруҳни аниқлай олиш ва аниқлагандан сўнг нима учун айнан шу гуруҳ референт ролини ўйнаганини билиш муҳимдир. Референт гуруҳга қараб шахсга баҳо бериш, унинг хулқ-атворини башорат қилиш мумкин.

Агар одамлар кўчада тасодифий ҳодисани томошабини бўлиб туришган бўлса, уларни психология тилида гуруҳ эмас, **агрегация (оломон)** деб аташади. Ҳақиқий гуруҳ учун ўша одамларнинг барчасига алоқадор умумий фаолият ва ҳамкорлик қилиш, бир - бирларига таъсир кўрсатиш имконияти бўлиши керак. Америкалик психолог Ч. Кули ҳамкорликнинг даражаси мезонига кўра гуруҳларни бирламчи ва иккиламчи турларга бўлиб ўрганишни таклиф этган эди. *Бирламчи*

гуруҳда шахслараро ўзаро таъсир «юзма - юз, бевосита» рўй беради. Масалан, оила даврасидаги, синфдаги, ҳисобчилар хонасида ўтирганлар бирламчи гуруҳга мисолдир.

Иккиламчи гуруҳларда ҳар доим ҳам одамларнинг бевосита мулоқотда бўлиш имкониятлари бўлмайди. Улар ўртасидаги муносабат ва ўзаро таъсир билвосита бўлади. Масалан, йирик бир ташкилотдаги тизимлар орқали мулоқот, касаба уюшмасига бирлашган одамлар, «Ватан» тараққиёти партияси аъзоларининг боғлиқлиги иккиламчи гуруҳга мисол. Уларда ҳам умумийлик бўлади, масалан, ўша партияни оладиган бўлсак, улар Қашқадарёда бўладими, Фарғонадами, барибир умумий ғоя атрофида бирлашишади, аъзолик бадалларини вақтида тўлаб туришади, сайлов олди компанияларида бир - бирларини қўллаб - қувватлаб турадилар.

Турли гуруҳлар инсон ҳаётида бир неча функцияларни бажарадилар: а) ижтимоийлаштирувчи функция; б) инструментал, яъни, аниқ меҳнат функцияларни амалга оширишга имкон берувчи муҳит; в) экспрессив - одамларнинг ўзгаларнинг тан олишлари, ҳурматга сазовор бўлиш, ишонч қозонишини таъминлаш; г) қўллаб - қувватлаш, яъни, қийин пайтларда, муаммолар пайдо бўлганда одамларни бирлаштириш функцияси.

Кичик гуруҳлардаги динамик жараёнлар

Маълумки, гуруҳда тўпланган кишилар ўртасида доимий мулоқот ва муносабатлар мавжуд бўладики, уларнинг мазмуни ва йўналишига кўра, ўзига хос социал психологик муҳит шаклланади. Бу муҳит гуруҳнинг тараққиётини ҳам, ундаги турли жараёнларни ҳам белгилайди. Гуруҳнинг динамик жараёнлари деганда аввало унинг шаклланиш жараёни, лидерлик ва гуруҳда турли қарорларни қабул қилиш жараёни, гуруҳнинг ҳар бир шахсга таъсири кабилар тушунилади.

Гуруҳнинг шаклланиши, унинг пайдо бўлиши ҳақида гапириладиган бўлса, аввало шуни таъкидлаш лозимки, гуруҳ жамият эҳтиёжлари ва ижтимоий талаблар асосида пайдо бўлади. Масалан, синф жамоаси доимо болаларнинг ривожланиши ва уларнинг мактабларда таълим олишлари кераклиги учун, талабалар гуруҳи ҳам шунга ўхшаш олий маълумотли шахслар керак бўлганлиги учун пайдо бўлади ва ҳоказо. Лекин бу масаланинг ижтимоий томони. Унинг соф психологик томони ҳам борки, у одамларнинг нима учун жамоаларда ишлаши, одамлар ичида бўлиши билан боғлиқ. Чунки ҳар бир нормал инсонда мулоқотга бўлган эҳтиёж ҳамда турли ҳаётий вазиятларда ўзини ижтимоий ҳимояда сезиш эҳтиёжи борки, бу нарса турли кичик жамоаларда уларнинг бўлишини тақозо қилади. Лекин гуруҳга аъзо бўлиш билан биргаликда ҳар бир индивид қатор гуруҳий жараёнларнинг гувоҳи бўлади.

Биринчидан, гуруҳ ўз аъзоларига маълум тарзда психологик таъсир кўрсатади. Бу ҳодиса психологияда конформизм деб аталади (ўзбек тилида "мослашиш" маъносини билдиради). Бу ҳодисанинг моҳияти шундан иборатки, у индивиднинг гуруҳда қабул қилинадиган нормалар, фикрлар, хулқ-атвор стандартларини қанчалик қабул қилиши ёки қабул қилмаслиги билан боғлиқ. Гуруҳ фикрини қанчалик тез қабул қилиш унинг таъсирига берилиш индивид билан гуруҳнинг зиддиятларини олдини олиши мумкин. Шунинг учун ҳам индивид ана шундай ҳатти-ҳаракат қилишга интилади. Лекин ана шундай гуруҳ фикрига, ҳаракатига қўшилиш турли шаклларда бўлиши мумкин: *ташқи конформлилик* — индивид гуруҳ фикрига номигагина қўшилади, аслида руҳан у гуруҳга қарши туради; *ички*

конформлилик — индивид гуруҳ фикрига тўлиғича қўшилади ва руҳан қабул қилади. Ана шундай ҳолларда индивид билан бошқалар ўртасида зиддият ёки конфликтлар пайдо бўлмайди. Бу ўринда яна бир тушунча ҳам бор, у ҳам бўлса "*негативизм*" тушунчасидир, бу индивиднинг ҳар қандай шароитда ҳам гуруҳ фикрига қарши туриши ва ўзича мустақил фикр, мавқени намоён қилишидир. Бу табиий индивид учун ноқулай, лекин мустақил фикр, одил ҳаракатлар доимо ҳурмат қилинадиган жамоаларда негативизм ҳодисаси ёмон иллат сифатида қабул қилинмайдн.

Гуруҳлардан яна бир жараён-бу гуруҳнинг уюшқоқлиги муаммосидир. Гуруҳ аъзоларининг бир-бирларини яхши билишлари, бир-бирларининг дунёқарашлари, ҳаётий принциплари, кадриятларини яхши тасаввур қилишлари бундай уюшқоқликнинг биринчи омилидир. Иккинчи ва асосий омил — бу ўша гуруҳни бирлаштириб турган фаолият мақсадларини, унинг йўналиши ва мазмунини билишдаги ғоявий бирликдир. Умуман, экспериментал тадқиқотларда қайд этилган гуруҳга оид фикрлардаги умумийлик уюшқоқликка ижобий замин ҳисобланади.

Гуруҳнинг *автономлиги даражаси* ҳам маълум аҳамиятга эга омил, чунки ҳар бир аъзо умумий мақсад асосида бирлашган бўлса ҳам, уларнинг ҳар бирининг ўз бурч ва вазифалари бор ва шу нуқтаи назардан ҳар одам ўз имкониятларини ўзича ишга солиб, ўзаро муносабатларга сабаб бўлади.

Гуруҳнинг психологик тизимга таъсир этувчи омилларга яна уларнинг жинсий, ёш жиҳатдан, маълумоти ва малакаси нуқтаи назаридан фарқ қилувчи, уйғунликни ташкил этувчи омиллар ҳам киради.

Гуруҳлардаги лидерлик ва умумий қарорларга келиш ҳам динамик жараёнларга киради.

Конформизми ва нонконформизм ходисаларининг моҳияти

Конформизм - бу реал ёки тасаввурлардаги гуруҳнинг шахс эътиқоди ва ҳуқуқ-атвориға таъсирини тушунтирувчи ходисадир. У икки хил намоён бўлиши мумкин:

- *ён бериш* - қалбан қўшилмаса-да, ташқи ҳарактада кўпчилик фириға эргашиш;
- *маъқуллаш* - эътиқод ва қарашларнинг ижтимоий тайзикқа тўла мос келиши.

Конформизмнинг табиатини тушунтирувчи экспериментлар (масалан, Музафер Шериф, Соломон Аш, Милграм ва б.қ.) маълум маънода бизға ҳаётда ёқмайдиган нарсаларнинг келиб чиқишини, масалан, жоҳилликнинг, ўғрилиқ ёки бошқа иллатларнинг табиатини тушунишға имкон беради, яъни, *жоҳиллик ёки ёмонлик*, албатта ёмон одамларнинг борлиги учун келиб чиқмайди, балки одамларнинг турли вазиятларда ноҳақликка кўникишлари ёки худбинлик ёки ёвузликни кўриб ўтиб кетавериш, уларға нисбатан *исённи намоён қилмаслик* оқибатидир.

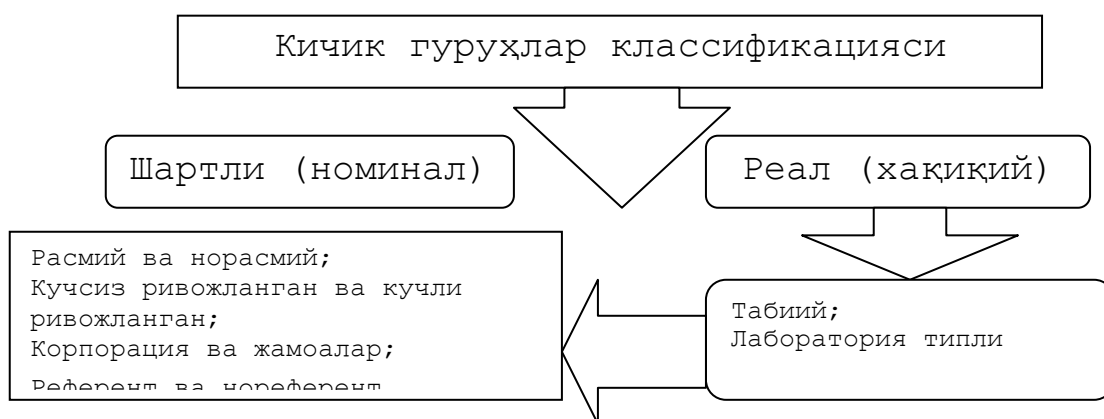
Конформизм ходисасини экспериментал йўл билан ўрганган тадқиқотчиларнинг фикрича, бу - маълум шарт-шароитларнинг оқибатидир. Масалан, конформизм гуруҳнинг қатта ёки кичиклигиға, унинг *ҳажмиға* боғлиқ. Одамлар ўзлари учун бироз бўлса-да, обрўли ёки ёқимтой бўлган одамлар сони уч ёки ундан ортиқ бўлган шароитда уларнинг гапларига жуда тез ишониб, эргашиб кетаверадилар. Бундан ташқари, юқори даражали конформизм ҳолати бирор масала юзасидан жавоблар кўпчилик ичида берилганда, ёки олдиндан бирор жавобға шаъма қилинмаган шароитда тез содир бўлади.

Нима учун одамлар конформизмни намоён этадилар, бу аслида инсон табиатига зид эмасми? деган савол табиий. Ёки бўлмаса, кўпчиликнинг таъсирига ўйламай-нетмай берилавериш яхшими? Бу шахснинг ўзлигиға, мустақиллигиға

путур етказмайдами, деган савол ўринли бўлиб, унинг жавобини икки манбадан - жамиятнинг инсонлар учун ишлаб қўйган нормалари тизимидан, шунга мос тарзда одамнинг ўзгалар томонидан тан олиншига интилишидан ва одамларнинг ўзаро коммуникатив маълумотлар алмашилиши жараёнида сўзлар ва иборалар орқали бир-бирларига етказадиган таъсирлари орқали тушунтиришга ҳаракат қилади.

Ким кўпроқ конформли, деган саволга кўпчилик муаллифлар аёлларнинг эркакларга, ёшларнинг катталарга нисбатан анча ишонувчан ва таъсирларга берилувчан эканликларини эътироф этадилар. Бундан ташқари, олимлар бу ходисанинг миллий-худудий ўзига хосликларини ва бу каби хулқ-атвор айрим танг, суст вазиятларда одам иродасининг пастлаши сифатида намоён бўлишини айтишган. Нима бўлганда ҳам, бизнингча, шахснинг ташқи тайзикларга берилиши, танқидсиз у ёки бу ҳаракат типларига эргашиб кетавериши индивидуал хусусиятларга эга бўлиб, у одамнинг дунёқарашига, менталитетига ва маълумоти даражасига боғлиқдир.

Нонконформизм-чи? Кимлар ўзгалар фикрига эргашмайди? Шундай инсонлар тоифаси борки, улар кўпчиликка, қолаверса, иккиланувчиларга эргашолмайди. Улар ҳақида баъзан лидерлар термини, баъзида эса, «қўшилмаслар» ибораси ишлатилади. Бу яхшими ёки ёмонми? Ўзбекларда «Подадан ажраганни бўри ейди» деган мақол бўлишига қарамай, айнан ана шундай ягоналар, камчиликни ташкил этувчи «қўшилмаслар» тарихий шахслар ёки жамиятда туб ислохотларни бошловчилар бўлиб чиқади. Агар бундай қобилият туғма - харизматик бўлиб, буни одамлар қалбан хис қилсалар, улар норасмий лидерларга айланади, агар бундай интилиш атайлаб, бошқаларга кўрсатиб қўйиш учун намоёиш этилса, улар расмий лидерларга - раҳбарларга айланиб қоладилар. Нима бўлганда ҳам лидерлик ва раҳбарлик муаммолари ҳам ижтимоий психологиянинг устивор йўналишларидан ҳисобланади.

Гуруҳдаги психологик муҳит

Ижтимоий психологик муҳит деганда, ўша гуруҳнинг аъзолари фикрлари, ҳиссиётлари, дунёқараши, установкалар ва ўзаро

иборат бўлган эмоционал-

Гуруҳнинг шахсга ижобий таъсири ҳодисасини *фасцилитация* деб аталади. Бунда шахс ўзидаги қобилият ва фазилатларини, ишчанлик хусусиятларини намоён қила

Шахс ўзидаги қобилият, имконият ва лаёқатини юзага чиқара олмаса, бунда гуруҳ унга салбий таъсир кўрсатса, шахсда тормозланиш намоён бўлади, бу ҳодисани *ингибиция* деб аталади.

Мавзу юзасидан қисқача хулоса:

Мавзуда гуруҳ, гуруҳларнинг турлари: шартли, реал, расмий, норасмий, катта, кичик, референт, нореферент; гуруҳнинг шахсга таъсири: ингибиция, фасцилитация; гуруҳдаги динамик жараёнлар: уюшганлик, автономлилик, тарқоқлик, лидерлик, конформизм, негативизм тушунчалари ва моҳияти атрофлича баён этиб берилган.

Назорат саволлари:

1. *Кичик гуруҳлар психологияси.*
2. *Кичик гуруҳларнинг классификацияси.*
3. *Кичик гуруҳлардаги динамик жараёнлар.*

8-Мавзу: Ижтимоий психологияда шахс муаммоси.

Асосий саволлар

1. Шахсни ўрганишнинг ижтимоий психология учун ўзига хослиги.
2. Шахснинг ижтимоий установкалари.
3. Шахсга қўйиладиган ижтимоий талаблар.
4. Ижтимоий норма.
5. Ижтимоий санкция.
6. Ижтимоий рол.
7. Шахс ижтимоийлашуви.
8. Шахс тоифалари ва уларнинг ижтимоий психологик характеристикаси.
9. Экстроверт ва интроверт тоифали шахслар.
10. Мобил ва ригид тоифали шахслар.
11. Доминант ва тобе тоифали шахслар.

Шахсни ўрганишнинг ижтимоий психология учун ўзига хослиги

Мулоқот жараёнининг ҳам, гуруҳий жараёнларнинг ҳамда эгаси—субъекти ҳамда объекти аслида алоҳида шахс, конкрет одамдир. Шунинг учун ҳам ижтимоий психология алоҳида шахс муаммосини ҳам ўрганадики, уни ўша турли ижтимоий жараёнларнинг иштирокчиси ва фаол амалга оширувчиси деган нуқтаи назардан текширади. Маълумки, шахс муаммоси умумий психологияда ҳам, ёш психологияси ва педагогик психологияда ҳам, дифференциал, ҳукукий психология ва психологиянинг қатор маҳсус бўлимларида ҳам ўрганилади. Ҳар бир бўлим ёки тармоқ уни ўз мавзуи ва вазибалари нуқтаи назаридан шахсга тааллуқли бўлган муаммоларни ёритади. Масалан, умумий психология шахсни психологик

фаолиятнинг маҳсули, алоҳида психик жараёнларнинг эгаси деб ҳисобласа, социология уни ижтимоий муносабатларнинг объекти деб қарайди.

Шахс муаммосига ижтимоий-психологик ёндашишнинг ўзига хослиги шундаки, у турли гуруҳлар билан бўладиган турли шаклдаги ўзаро муносабатларнинг оқибати сифатида қаралади. Яъни, ижтимоий психология аввало бирор гуруҳнинг аъзоси ҳисобланган шахс хулқ-атвори қандай қонуниятларга бўйсунганини, шахснинг мулоқотлар системасида олган таъсирлари унинг онгида қандай акс топишини ўрганади. Гуруҳнинг шахс психологиясига таъсири қай йўсинда содир бўлиши ижтимоий психологияда социализация, яъни ижтимоийлашув муаммоси билан узвий боғлиқ бўлса, бу таъсирларнинг шахс ҳатти-ҳаракатлари, хулқида бевосита қандай намоён бўлиши ижтимоий йўл-йўриқлар муаммоси билан боғлиқдир. Ана шулар асосида шахсда шаклланидиган фазилятлар ва уларнинг турли типдаги шахсларда намоён бўлишини аниқлаган ҳолда, шахс хулқ-атворини бошқариш механизмларини ишлаб чиқиш ижтимоий психологиянинг асосий вазифаларидан биридир.

Шахснинг ижтимоий установакалари

Соф психологик маънода янгича тафаккур ва дунёқарашни шакллантирувчи ва ўзгартирувчи ижтимоий психологик механизм - бу ижтимоий установакалардир. Бу - шахснинг атроф муҳитида содир бўлаётган ижтимоий ҳодисаларни, объектларни, ижтимоий гуруҳларни маълум тарзда идрок этиш, қабул қилиш ва улар билан муносабатлар ўрнатишга руҳий ички ҳозирлик сифатида одамдаги дунёқарашни ҳам ўзгартиришга алоқадор категориядир.

Ижтимоий муҳитнинг таъсири хулқ-атворда бевосита намоён бўлади. У ёки бу хулқ-атворнинг сабаби унинг мотивидир. Ижтимоий психология шахс хулқ-атворининг мотивлари сифатида ижтимоий установакаларни ўрганади.

Рус олими В.А. Ядов ўзининг диспозицион концепциясини яратиб, унда установакаларни тўрт босқич ва тўрт тизимли сифатида тасаввур қилган.

А) элементар установакалар (set) - оддий, элементар эҳтиёжлар асосида кўп инча онгсиз тарзда ҳосил бўладиган установакалар. Уларни ўзгартириш учун моддий шарт - шароитларни ва одамдаги эҳтиёжлар тизимини ўзгартириш кифоя.

Б) ижтимоий установакалар (attitud) - ижтимоий вазиятлар таъсирида ижтимоий объектларга нисбатан шаклланидиган установакалар. Уларни ўзгартириш учун ижтимоий шарт - шароитлар ва шахснинг уларга нисбатан баҳо ва муносабатлари тизимини ўзгартириш керак.

В) базавий ижтимоий установакалар - улар шахснинг умумий йўналишини белгилайди ва уларни ўзгартириш эътиқодлар ва дунёқарашларни ўзгартириш демакдир.

Г) қадриятлар тизими - улар авлодлараро мулоқот жараёнининг маҳсули сифатида жамиятда кадр - қиммат топган нарсаларга нисбатан установака. Масалан, саҳиҳ ҳадислар шундай қадриятлардир, биз уларни танқидсиз, муҳокамаларсиз қабул қиламиз, чунки улар ҳам илоҳий, ҳам энг буюк инсонлар томондан яратилган ва авлоддан авлодга ўз қадрини йўқотмай келаётган қадриятлардир.

Ижтимоий установака шахс хулқ-атворининг ички, анланмаган ёки қисман анланган мотивларига киради. Масалан, бир кишига бадиий адабиётдан айнан бир гуруҳ асарлар ёқади. Лекин нима учун худди шу асарлар гуруҳи ёки шу адиб ёкишини тушунмайди. Ўша гуруҳдан янги бир китоб кўлга кирганда у албатта ёкиши керак деган тасаввурда бўлади. Шу маънода олиб қаралганда, ижтимоий

установка шахсдаги англанмаган муносабатларга ўхшайди. Лекин аслида унинг табиати жуда мураккабдир. Чунки ижтимоий установка тушунчасида муносабатлар ҳам, шахсий маъно ҳам, баҳолар системаси ҳам, билимлар ҳам ўз ифодасини топади. Яъни, ижтимоий установка шахснинг турли ижтимоий объектларга нисбатан муносабат билдиришининг ички механизмидир, шу объектлар билан ишлашга, уларни баҳолашга ҳамда маълум тарзда идрок қилишга тайёргарлик ҳолатидир.

Ижтимоий установка муаммоси Фарбда, айниқса, Америка Қўшма Штатларида ҳар тарафлама чуқур ўрганилган муаммолардан ҳисобланади. Америкалик олимлар унинг шахснинг аввалги ҳаётий тажрибасига, ундаги ижтимоий тасаввурларга боғлиқлигини ўрганиб, шахс хулқ-атворини турли шароитларда бошқарувчи механизм эканлигини исбот қилдилар. Улар ижтимоий установкани бир сўз билан— "аттитюд" сўзи билан ифодалайдилар. 1942-йилдаёқ М. Смит аттитюднинг уч компонентли структурасини ишлаб чиққан. Бунга кўра аттитюдда уч қисм бўлиб, булар когнитив қисм, аффектив қисм ҳамда конатив қисмларидир.

Когнитив қисм — бу шахсдаги аттитюд объектига нисбатан билимлар, унинг одам томонидан англанишидир. Бунга шахсдаги билимлардан ташқари ғоялар, тасаввурлар, принциплар ва ҳоказолар киради.

Аттюднинг **аффектив қисми** — бу ўша объектни ҳиссий-эмоционал баҳолаш бўлиб, ёқтириш ёки ёқтирмаслик тарзидаги ҳиссиётлар киради. **Конатив қисм** ёки хулқ-атвор билан боғлиқ қисмга эса шу объектга нисбатан амалга ошириладиган ҳатти-ҳаракатлар, айнан хулқ-атвор киради.

Лекин баъзи олимларда установканинг айнан объектга ёки вазиятга нисбатан бўлиши мумкинлига ҳақида маълумотлар ҳам бор эди. Хусусан, Лапьернинг 1934-йилда ўтказган машҳур эксперименти бунга мисол бўлиши мумкин. Экспериментнинг мазмуни куйидагича эди. Лапьер иккита хитойлик талабалар билан АҚШ буйлаб саёҳатга чиқади. Улар ҳаммаси бўлиб 252 та мехмонхонада бўлишиб, уларнинг деярли барчасида (биттасидан ташқари) илиқ, самимий муносабатнинг гувоҳи бўлишади. Маълумки, ўша пайтларда ирқий белги бўйича одамларга танлаб муносабатда бўлишар, хитойликлар ҳам сариқ танлилар сифатида камситиларди. Лапьер билан ҳамроҳ бўлган талабаларга муносабат билан олимга бўлган муносабат ўртасида деярли фарқ сезилмади. Саёҳат тугагач, Лапьер ўша барча мехмонхона эгаларига миннатдорчилик хати ёзиб, яна ўша талабалар билан борса, яна ўшандай илиқ кутиб олишлари мумкинлигини сўради. Жавоб фақат 128 та мехмонхона эгаларидан келди, уларнинг ҳам биттасида ижобий жавоб, 58 % да рад жавоби, қолганларида турлича формаларда ноаниқ жавоблар олинди. Бундан Лапьер шундай хулосага келди: демак хитой миллатига мансуб шахсларга нисбатан ижтимоий установка билан мехмонхона эгаларининг реал хулқ-атворлари ўртасида фарқ бўлиб, аслида установка салбий эканлиги, вазиятга қараб эса, у бошқача — ижобий намоён бўлганлиги аниқланди.

Ижтимоий установкаларга хос бўлган умумий қонуниятлардан яна бири унинг узоқ муддатли хотира билан боғлиқлигидир. Айни вазиятларда шаклланган образлар узоқ муддатли хотирада сақланиб, у ёки бу вазиятда актуаллашади, яъни "жонланади". Масалан, баъзи бир этник стереотиплар ана шундай хотира образларидандир. Демак, ижтимоий установка объектга ҳамда конкрет вазиятга боғлиқдир.

Шакланган ижтимоий устаноканинг ҳаёт мобайнида ўзгариши мумкинлиги муҳим ижтимоий-психологик аҳамиятга эгадир. Америкалик олим Ховланд фикрича, ижтимоий устанок ўргатиш йўли билан ўзгариши мумкин. Яъни ўқувчилардаги турли устанокларни ўзгартириш учун рағбатлантириш ёки жазолаш тизимини ўзгартириш лозимдир. Икки шахс ёки шахс билан гуруҳнинг устаноклари мос келмай қолган шароитда эса томонлардан бири онгли равишда ўз устанокларини ўзгартириши шартдир. Акс ҳолда номутаносиблик принципига кўра шахслараро низо ёки келишмовчилик пайдо бўлиши муқаррардир.

Ижтимоий устанокларни ўзгартиришнинг энг содда ва қулай йўли - бу айна вазиятлар ва улардаги таъсирларни **қайтаришдир**. Бу қайтариш қайд қилинган образ сифатида инсон онгида узоқ муддатли хотирада сақланади ва вазият пайдо бўлганда, *объективлашади*, яъни ўз кучини ва мавжудлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам агар чет эл тажрибасига мурожаат қиладиган бўлсак, у ерда бирор ғояни онгга сингдириш учун бир одам ёки бирор гуруҳ ўз сиёсий, мафкуравий ёки бошқа қарашларини бир хил сўзлар ва иборалар, ҳаракатлар билан қайтараверади ва шу йўл билан кўп чиликнинг маъқуллашига эришади. Айниқса, сайлов олди тадбирларида ана шу усул кенг қўлланилади. Шулардан келиб чиқиб, ижтимоий устанокларни ўзгартиришнинг усуллари ва психологик воситалари орқали ҳам дунёқарашни ўзгартиришга эришиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, шахсга социал-психологик ёндатиш уни маълум гуруҳларнинг аъзоси, конкрет шароитида ўзига ўхшаш шахслар билан мулоқотга киришувчи конкрет одам деб тушунишдир.

Шахсга қўйиладиган ижтимоий талаблар

Ижтимоий нормалар, санкциялар, роллар ижтимоий механизмлар сифатида шахс хулқ - атворини маълум маънода бошқариб, мувофиқлаштириб туришга ёрдам беради. Лекин инсоннинг комиллиги, унинг ахлоқ - ижтимоий нормалар доирасидаги мақбул ҳаракати унинг ўзига ҳам боғлиқдир. Одамнинг ўз - ўзини англаши, билиши ва ўз устида ишлаши аввало унинг диққати, онги бевосита ўзига, ўз ички имкониятлари, қобилиятлари, ҳиссий кечинмаларига қаратилишини тақозо этади. Яъни, ижтимоий хулқ - шахс томонидан уни ўраб турган одамлар, уларнинг хулқ - атворларига эътибор беришдан ташқари, ўзининг шахсий ҳаракатлари ва уларнинг оқибатларини мунтазам тарзда таҳлил қилиб бориш орқали, ролларни мувофиқлаштиришни ҳам тақозо этади.

Ижтимоий нормалар

Ижтимоий норма - шахс ҳаётида шундай категорияки, у жамиятнинг ўз аъзолари хулқ - атворига нисбатан ишлаб чиққан ва кўпчилик томонидан эътироф этилган ҳаракатлар талабларидир. Масалан, ўзбеклар учун бирор хонага кириб келган инсоннинг ким бўлишидан қатъий назар, «Ассалому алайкум» деб келиши - норма; ўқувчининг ўқитувчи берган топшириқларни бажариши лозимлиги - норма; хотиннинг эр ҳурматини ўрнига қўйиши, қайнонага гап қайтармаслик - норма; автобусда ёки бошқа жамоат транспортида кичикнинг катталарга, ногиронларга ўрин бўшатиши - норма ва ҳақозо. Бу нормаларни айрим - алоҳида одам ишлаб чиқмайди, улар бир кун ёки бир вазиятда ҳам ишлаб чиқилмайди. Уларнинг пайдо бўлиши ижтимоий тажриба, ҳаётий вазиятларда кўп чилик томонидан эътироф этилганлиги факти билан характерланади, ҳар бир жамият, давр, миллат ва ижтимоий гуруҳ психологияда муҳрланади.

Ижтимоий санкция

Ижтимоий нормаларнинг у ёки бу даврда, у ёки бу тоифа вакили бўлмиш шахс томонидан қай даражада бажарилиши ёки унга амал қилинаётганлиги ижтимоий санкциялар орқали назорат қилинади.

Ижтимоий санкциялар - нормаларнинг шахс хулқида намоён бўлишини назорат қилувчи жазо ва рақобатлантириш механизмлари бўлиб, уларнинг борлиги туфайли биз ҳар бир алоҳида вазиятларда ижтимоий хулқ нормаларини бузмасликка, жамоатчиликнинг салбий фикри объектига айланиб қолмасликка ҳаракат қиламиз. Масалан, юқоридаги мисолда, агар жамоат транспортида катта муйсафид кишига ўрин бўшатишни норма деб қабул қилмаган ўсмирга нисбатан кўп чиликнинг айблов кўзи билан қараши, ёки оғзаки танбеҳ бериши, жуда кам ҳолларда ўзини бебош тутаётган ўсмирнинг кўлидан тутиб, нима қилиш кераклигини ўргатиб, «кўзини мошдай қилиб очиб қўйиш» ижтимоий санкциянинг ҳаётдаги бир кўринишидир.

Ижтимоий рол

Ҳар бир алоҳида шахс жамият томонидан ишлаб чиқилган ва қабул қилинган ижтимоий нормалар ва санкцияларни у ёки бу ижтимоий ролларни бажариши мобайнида хулқида намоён этади.

Рол - шахсга нисбатан шундай тушунчаки, унинг конкрет ҳаётий вазиятлардаги ҳуқуқ ва бурчларидан иборат ҳаракатлари мажмуини билдиради. Масалан, талаба ролини оладиган бўлсак, уни бажариш - у ёки бу олий ўқув юртида тахсил олиш, унинг моддий базасидан фойдаланиш, кутубхонасига аъзо бўлиш, стипендия олиб, маъмуриятнинг ижтимоий ҳимоясида бўлиш каби қатор ҳуқуқлар билан биргаликда ўша олийгоҳ ички тартиб - интизоми нормаларига сўзсиз бўйсунуш, дарсларга ўз вақтида келиш, рейтинг баҳолов талаблари доирасида кундалик ўзлаштириш нормаларини бажариш, амалиётда бўлиш, деканатнинг берган жамоатчилик топшириқларини ҳам бажариш каби қатор бурчларни ҳам ўз ичига олади. Бу рол унинг уйга боргач бажарадиган «фарзандлик» роли (ота ва она, яқин қариндошлар олдида) талаб ва имтиёзларидан фарқ қилади. Яъни, конкрет шахснинг ўзига хослиги ва қайтарилмаслиги у бажарадиган турли - туман ижтимоий ролларнинг ҳарактеридан келиб чиқади. Шунга кўра, кимдир «тартибли, баъмани, фозил, ахлоқли ва одобли» дейилса, кимдир - беъмани, бебош, ўзгарувчан, иккиюзламачи (яъни, бир шароитда жуда қобил, бошқа ерда - бетартиб) деган ҳаётий мавқега эга бўлиб қолади.

Ҳаётда шахс бажарадиган ижтимоий роллар кўп лиги сабабли ҳам, турли вазиятлардаги унинг мавқеи - статуси ҳам турлича бўлиб қолади. Агар бирор рол шахс ижтимоий тасаввурлари тизимида унинг ўзи учун ўта аҳамиятли бўлса (масалан, талаба роли), у бошқа ролларни унчалик қадрламаслиги ва оқибатда, ўша вазиятда бошқачароқ, ноқулай ва нобопроқ мавқеи эгаллаб қолиши мумкин. қолаверса, ролларнинг кўплиги баъзан роллар зиддиятини ҳам келтириб чиқариши мумкинки, оқибатда - шахс ички руҳий қийинчиликларни ҳам бошдан кечириши мумкин. Масалан, сиртдан тахсил олаётган талаба сессия пайтида ишлаб турган корхонасига комиссия келиши ва унинг фаолиятини текшираётганлигини билиб, руҳий азобга тушади - бир томондан, талабачилик ва унинг талаблари, иккинчи томондан - касбдошлар олдида уялиб қолмаслик учун ҳар куни ишхонага ҳам бориб келиш.

Шахс ижтимоийлашуви

Ҳар биримизнинг жамиятдаги ўрнимиз, унинг қачон ва қандай шароитларда пайдо бўлгани, жамиятга қўшилиб яшашимизнинг психологик механизмлари фаннинг муҳим вазифаларидан биридир. Бу жараён психологияда *ижтимоийлашув ёки социализация* деб юритилади.

Демак, социализация ёки *ижтимоийлашув* - инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгаллаш ва ҳаёт - фаолият жараёнида уни фаол тарзда ўзлаштириш жараёнидир. Содда тил билан айтганда, ижтимоийлашув - ҳар бир шахснинг жамиятга қўшилиши, унинг нормалари, талаблари, кутишлари ва таъсирини қабул қилган ҳолда, ҳар бир ҳаракати ва муомаласида уни кўрсатиши ва керак бўлса, шу ижтимоий тажрибаси билан ўз навбатида ўзгаларга таъсирини ўткази олиши жараёнидир.

Ижтимоийлашув энг аввало одамлар ўртасидаги мулоқот ва ҳамкорликда турли фаолиятни амалга ошириш жараёнини назарда тутди. Ташқаридан шахсга кўрсатилаётган таъсир оддий, механик тарзда ўзлаштирилмай, у ҳар бир шахснинг ички руҳияти, дунёни акс эттириш хусусиятлари нуқтаи назаридан турлича субъектив тарзда идрок этилади. Шунинг учун ҳам бир хил ижтимоий муҳит ва бир хил таъсирлар одамлар томонидан турлича ҳаракатларни келтириб чиқаради. Масалан, 10 - 15 та ўқувчидан иборат академик лицей ўқувчиларини олайлик. Уларнинг билими, илми идрок қилишлари, улардан ота - оналарининг кутишлари, ўқитувчиларнинг бераётган дарслари ва унда етказилаётган маълумотлар, манбалар ва бошқа қатор омиллар бир хилдай. Лекин барибир ана шу 15 ўқувчининг ҳар бири шу таъсирларни ўзича, ўзига хос тарзда қабул қилади ва бу уларнинг ишдаги ютуқлари, ўқув кўрсаткичлари ва иқтидориди акс этади. Бу ўша биз юқорида таъкидлаган ижтимоийлашув ва индивидуализация жараёнларининг ўзаро боғлиқ ва ўзаро қарама - қарши жараёнлар эканлигидан дарак беради.

Ижтимоийлашув жараёнларининг рўй берадиган шарт - шароитларини *ижтимоий институтлар* деб атаيمиз. Бундай институтларга оиладан бошлаб, маҳалла, расмий давлат муассасалари (боқча, мактаб, махсус таълим ўчоқлари, олийгоҳлар, меҳнат жамоалари) ҳамда норасмий уюшмалар, нодавлат ташкилотлари киради.

Бу институтлар орасида бизнинг шароитимизда *оила ва маҳалланинг* роли ўзига хосдир. Инсондаги дастлабки ижтимоий тажриба ва ижтимоий хулқ элементлари айнан оилада, *оилавий муносабатлар* тизимида шаклланади. Шунинг учун ҳам халқимизда «куш уясида кўрганини қилади» деган мақол бор. Яъни, шахс сифатларининг дастлабки қолиплари оилада олинади ва бу қолип жамиятдаги бошқа гуруҳлар таъсирида сайқал топиб, такомиллашиб боради. Бизнинг ўзбекчилик шароитимизда оила билан бир қаторда *маҳалла* ҳам муҳим тарбияловчи - ижтимоийлаштирувчи роль ўйнайди. Шунинг учун бўлса керак, баъзан одамнинг қайси маҳалладан эканлигини суриштириб, кейин хулоса чиқаришади, яъни маҳалла билан маҳалланинг ҳам фарқи бўлиб, бу фарқ одамлар психологиясида ўз аксини топади. Масалан, битта маҳалладан яхши келин чиқса, айнан шу маҳалладан қиз қидириб қолишади. Яъни, шу маҳалладаги ижтимоий муҳит қизларнинг иболи, ақли, сариштали бўлиб етишишларига кўмаклашган. Масалан, айрим маҳаллаларда сахар туриб кўча - эшикларни супуриш одатга айланган ва барча оилалар шу удумни бузмайдилар. Шунга ўхшаш нормалар тизими ҳар бир кўча-маҳалланинг бир-биридан фарқи, афзаллик ва камчилик томонларини

белгилайди, охиргилар эса шу маҳаллага катта бўлаётган ёшлар ижтимоийлашувида бевосита таъсирини кўрсатади.

Яна бир муҳим ижтимоийлашув ўчоқларига *мактаб ва бошқа таълим масканлари* киради. Айнан шу ерда ижтимоийлашув ва тарбия жараёнлари махсус тарзда уйқунлаштирилади. Бизнинг ижтимоий тасаввурларимиз шундайки, мактабни биз таълим оладиган, бола билимлар тизимини ўзлаштирадиган маскан сифатида қабул қиламиз. Лекин аслида бу ер ижтимоийлашув тарбиявий воситаларда юз берадиган маскандир. Бу ерда биз атайлаб ташкил этилган, охирги йилларда жорий этилган «Маънавият дарслари», «Этика ва психология» каби тарбияловчи фанларни назарда тутмаяпмиз. Гап ҳар бир дарснинг, умуман мактабдаги шарт-шароитлар, умумий муҳитнинг тарбияловчи роли ҳақида. Масалан, дарс пайтида ўқитувчи бутун диққати билан янги дарсни тушунтириш билан овора дейлик. Унинг назарида фақат дарс, мавзунинг мазмуни ва ундан кўзланган мақсад асосийдай. Лекин аслида ана шу жараёндаги ўқитувчининг ўзини қандай тутаётганлиги, кийим - боши, мавзуга субъектив муносабати ва қолаверса, бутун синфдаги ўқувчиларга муносабати ҳамма нарсани белгиловчи, ижтимоий тажриба учун муҳим аҳамиятга эга бўлган омилдир. Шу нуқтаи назардан ўқувчилар диди, кутишлари ва талабларига жавоб берган ўқитувчи болалар томонидан тан олинади, акс ҳолда эса ўқитувчининг таъсири фақат салбий резонанс беради. Худди шундай ҳар бир синфда шаклланган муҳит ҳам катта роль ўйнайди. Баъзи синфларда ўзаро ҳамкорлик, ўртоқчилик муносабатлари яхши йўлга қўйилган, гуруҳда ижодий мунозаралар ва баҳслар учун қулай шароит бор. Бу муҳит табиий ўз аъзолари ижтимоий хулқини фақат ижобий томонга йўналтириб туради.

Яна бир муҳим ижтимоийлашув муҳити - бу *меҳнат жамоаларидир*. Бу муҳитнинг аҳамияти ва ўзига хослиги шундаки, бу ерга шахс одатда анча ақли пишиб қолган, маълум тажрибага эга бўлган, ҳаёт ҳақидаги тасаввурлари шаклланган пайтда келади. қолаверса, эгалланган мутахассислик, орттирилган меҳнат малакалари ва билимлар ҳам жуда муҳим бўлиб, шу муҳитдаги ижтимоий нормалар ҳарактерига таъсир қилади. Лекин барибир шахснинг кимлар билан, қандай ўзаро муносабатлар муҳити таъсирида эканлиги унинг етуклик давридаги ижтимоийлашувининг муҳим мезонларидандир. Шунинг учун ишга киришдаги асосий мотивлардан бири - ўша жамоанинг қандай эканлиги, бу ердаги ўзаро муносабатлар, раҳбарнинг кимлиги ва унинг жамоага муносабати бўлиб, кўп инча ойлик - маош масаласи ана шулардан кейин ўрганилади. Шунинг учун меҳнат жамоаларида яхши, соқлом маънавий муҳит, адолат ва самимиятга асосланган муносабатлар ҳар бир инсон тақдирида катта роль ўйнайди.

Шахс социализацияси тўғрисида гап кетаркан, айтиш керакки, социализация соф ижтимоий-психологик тушунча бўлиб, у — индивиднинг ижтимоий муҳитга қўшилиши, ижтимоий таъсирларни ўзига сингдириши ва актив равишда мулоқот системасига кириб бориши жараёндир. Бу жараён икки томонлама бўлиб, бир томондан, шахс актив равишда ижтимоий таъсирларни қабул қилади, иккинчи томондан эса, уларни ҳаётда ўз хулқ-атворлари, муносабатларида намоён этади. Бу жараён нормал индивидда табиий тарзда рўй беради, чунки индивидда шахс бўлишга эҳтиёж ҳамда шахс бўлишига имконият ва зарурият бордир. Шунинг учун ҳам бола туғилиб, ижтимоий муҳитга қўшилган ондан бошлаб, ундаги шахс

бўлишга интилишни, ундаги шаклланиш жараёнини кузатиш мумкин (масалан, чақалоқлардаги бевосита эмоционал мулоқотга эҳтиёжнинг борлиги).

Шахс социализацияси ёки шаклланишининг ўз соҳаси, босқичлари ва муассасалари мавжуд.

Шахснинг шаклланиши асосан уч соҳада амалга оширилади:

1) *фаолият соҳаси*, яъни умри мобайнида шахс турли фаолиятларга бевосита ёки билвосита жалб этилган бўлиб, бу жараёнда фаолиятлар жабҳаси, соҳаси кенгайиб, бойиб бораверади. Ҳар бир фаолият тури индивиддан махсус фазилатларни, малака ва кўникмаларни, билимларни талаб этадики, уларни қониктириш йўлидаги активлиги унда ўзига хос ижтимоии-психологик хусусиятлар комплексини шакллантиради;

2) *мулоқот соҳаси*, айниқса мактабгача ёш даврдаги ва ўсмирлик даврларидаги мулоқот системалари болада бир қанча ижтимоий-психологик хислатларни пайдо қиладики, бунинг натижасида у фаол ҳаётий мавқега эга бўлади, жамиятда ўз ўрнини тасаввур қилишга эришади.

3) *ўз-ўзини англаш соҳаси*, яъни "Мен" образининг йил сайин ўзгариб бориши жараёни бўлиб, аввал ўзини бошқалардан фарқлилигини, ўзича мустақил ҳаракат қилиш, мустақил фикр юрита олиш қобилиятини англаш, сўнгра эса ўз-ўзини баҳолаш, англаш, назорат қилиш- хусусиятлари ривожланадики, улар ҳам фаол шахс психологиясининг таркибий қисмидир.

Шахс ижтимоийлашувининг ушбу босқичлари мавжуд. Масалан, биринчи босқич—меҳнат фаолиятигача бўлган босқич бўлиб, унга боланинг мактабгача ёш даври ҳамда ўқиш йиллари киради. Бу даврдаги ижтимоийлашувнинг аҳамияти ва ўзига хослиги шундаки, бу даврда асосан ташқи ижтимоий муҳит, ижтимоий таъсирлар фаол равишда онга сингдирилади, мустақил ҳаётга тайёргарлик борасида муҳим босқич ўтилади. Иккинчи босқич — меҳнат фаолияти даври — бу давр одамнинг етуклик йиллари билан боғлиқ бўлиб, аввалги даврларда сингдирган ижтимоий таъсирларни бевосита фаол фаолиятда, шахслараро муносабатлар системасида намоён этади. Касбга эга бўлиб, аниқ ҳаёт йўлини танлаган, турмуш қуриб, келгуси авлодни тарбиялаётган шахсда намоён бўладиган барча ижтимоий фазилатлар шу даврнинг маҳсулидир. Ниҳоят, учинчи босқич — меҳнат фаолиятидан кейинги давр бўлиб, бунга асосан актив меҳнат фаолиятидан сўнг қарилик гаштини сураётганлар киради. Бу даврда ҳам шахс ижтимоийлашуви давом этаверади, чунки энди илгариги даврларда орттирилган тажриба бошқаларга узатилади, шунга кўра шахс структурасида ҳам хусусий ўзгаришлар рўй беради.

Бу жараён рўй берадиган шароитлар — муассасалар хусусида гапириладиган бўлса, турли даврларда оила, болалар муассасалари, мактаб, бошқа даргоҳлари, меҳнат жамоаларининг роли назарда тутилади.

Шахс тоифалари ва уларнинг ижтимоий психологик характеристикаси

Психологларнинг фикрича, (Г.Асмолов, П.Шихерев, В.А.Ядов, П.Надирашвили ва бошқалар) ижтимоий установкаларни ўзгартириш учун шу установканинг сабаби бўлган вазият ёки фаолиятнинг мақсади ва мотивини ўзгартириш шартдир. Шу нарса шахснинг актив онгли фаолиятида содир бўлади.

Шундай қилиб, шахс социализация жараёнида турли установкаларини рўёбга чиқариш шароитида фаоллик кўрсатади. Шундай фаолликнинг натижаларини биз унинг ижтимоий-психологик сифатларида кўрамиз. Яъни, актив биргаликдаги фаолият, ўзаро мулоқот жараёнида шахснинг ижтимоий-психологик фазилатлари

шаклланади. Шунинг учун ҳам барча сифатлар фаолиятда намоён бўладиган ҳамда мулоқотда кўринадиган сифатлар гуруҳига бўлинади. Масалан, ташқи муҳит билан фаол муносабат перцептив ҳимоя сифатлари, яъни ўзига хавф солувчи ёки солиши мумкин бўлган ижтимоий таъсирлардан ҳимоя қилувчи хусусиятлар шаклланади. Бу сифатларни баъзи муаллифлар перцептив қобилиятлар (В.А.Лабунская) деб атасалар, бошқалари "ижтимоий таъсирларга ҳиссий жавоб бериш қобилияти" (А.Бодалев), "кузатувчанлик", "зийраклик" (Ю.Жуков) ва ҳоказо деб аташган. Бошқа сифатлар "мулоқотда намоён бўлувчи сифатлар" дир. Улар турли ижтимоий кутишлар системаси билан боғлиқ бўлиб, шахснинг турли шароитларда тўғри мулоқотга киришиш имкониятини беради. Бундан ташқари, ҳар бир шахсда ўзига хос тарзда дунёни, одамларни идрок қилиш ва тушуниш қобилияти борки, улар мулоқот жараёнида камрок хатоларга йўл қўйишини таъминлайди. Масалан, босиқлик, мулоҳазалилик ўзгаларнинг ички дунёсини гаплари, ҳатти-ҳаракатларига қараб билиш қобилияти ва бошқалар шулар жумласидандир. Шу фазилатларни қанчалик намоён эта олишига қараб шахс типлари фарқланади.

Экстрове́рт ва интрове́рт тоифали шахслар

Бу типлар мулоқотга кириша олиш қобилиятига кўра фарқланади. Масалан, экстрове́рт — ўта мулоқотга киришувчан, ўзини одамлар гуруҳисиз тасаввур қила олмайдиган шахсдир. Унинг учун мулоқот ҳақиқий эҳтиёждир, бошқаларнинг уни тушуниш-тушунмасликларидан қатъи назар, у доимо ўз фикр-истакларини ўртоқлашгиси келади. Экстрове́рт учун конкрет ким биландир мулоқотда бўлиш эмас, умуман ким билан бўлса ҳам мулоқотда бўлиш хоҳиши муҳим. Шунинг учун ҳам у умуман бегона одам билан гаплашиб, киришиб кета олади. Гаплашгиси келмаган бегонанинг психологиясини тушуниши қийин ("Қандай қилиб гаплашишни хоҳламаслик мумкин?", — деб уйлайди у). Экстрове́ртнинг қизиқишлари ҳам тез-тез ўзгариб туради, дўстлари, ўртоқларини ҳам алмаштириб туришга интилади. Бундан ташқари, у ўта киришувчан бўлганлиги учун ҳам ҳар қандай шароитда вазиятдан чиқиш усуллари тўғрисида тез хулосага келади, ўта қизиқувчан, дунёда бўлаётган ҳодисалар, "миш-мишлар"ни билиш унинг учун зарур. Экстрове́рт кек сақламайди, бугун урушган одами билан эртага ҳеч нарса бўлмагандай апоқ-чапоқ бўлиб кетиши мумкин.

Интрове́рт эса экстрове́ртнинг тескараси. У кўпроқ ички диалог формасидаги мулоқотни афзал кўради, яъни ёлғизликда мулоҳаза юритиш, ўзи ҳақида ўйлаш ва шунга ўхшаганлар унинг учун асосий ишдир. Шунинг учун ҳам унда мулоқотга установка жуда суст, одамларнинг уни тушунмай қолишларидан доимо хавотирда бўлади. Интрове́рт китоблар олами, фалсафий фикрлашлар қулидир, чунки у одамлар гуруҳида содир бўлиб турадиган зиддиятлардан чўчийди, ўзини олиб қочади. Агар мулоқотда бўладиган бўлса, 2—3 кишидан ортиқ бўлмаган гуруҳни афзал кўради. Шунда ҳам ҳар куни эмас, баъзан-баъзан учрашиб туриш, гаплашганда ҳам "шахсий" мавзуларда эмас, умумий гаплар ҳақида суҳбатлашишни яхши кўради. Чунки у экстрове́ртдан фарқ қилиб, ўз "Мен"ининг бошқаларга ўхшамаслигини доимо эсда тутаяди. Интрове́рт доимий стандартлар, белгиланган нормалар оламида яшайди, қизиққан нарсаси билан умрини охиригача бўлса ҳам шуғулланишга тайёр, умр йўлдошига содик, вафодор. Дўстларга ҳам худди шундай.

Мобил ва ригид тоифали шахслар

Бу шахс типлари мулоқотга киришиш меъзонига кўра фарқланади. Масалан, **мобил тип** ҳар қандай иш билан машғул бўлган шароитда жуда тез мулоқотга киришади, лекин бошқа нарсаларга ҳам диққатини кўчириши мумкин. У тез гапиради, доимо шошади, юз ифодалари ҳам тез ўзгаради. Сухбат мавзусини ҳам тез-тез ўзгартириб туришга мойил. Гаплашиб кетиши қанчалик осон бўлса, гапни тугатиб, хайрлашиб кетиши ҳам осон. Сухбат тугагандан кейин қолган ишини давом эттириб кетаверади.

Ригид суҳбатдош эса унинг акси. Бундай шахс қатъиятли, дадил бўлса ҳам, бир фаолият туридан иккинчисига кўчиши жуда қийин, у маълум муддатни талаб қилади. Чунки у ўйламасдан таваккал иш қила олмайди. Масалан, у хат ёзаётган пайтда кириб қолсангиз, то бирор бўлагига нуқта қўймагунча сизга қарамайди. Қарагандан кейин эса, тезгина суҳбатга кириша олмайди. Ригид шахс жуда яхши суҳбатдош. Мобил типдаги суҳбатдош билан гаплашаётганда у тез-тез гапни бўлиб, суҳбатдошга ташаббусни бергиси келмайди, ригид эса жуда диққат билан тинглайди. Лекин ўзи гапирганда, секин, мантиқан тўғри гапиришни яхши кўради, гапни бўлишларни сира истамайди. Агар суҳбатни бўлсангиз, кейинги сафар сиз билан гаплашмай қўя қолишни афзал кўради. Агар у билан уришиб қолсангиз, анча вақтгача унинг жахли чиқмайди, сизни охиригача эшитиб, секин жавоб беради, ундаги ранжиш, жахл чиқиши одатда сиз кетгандан кейин келади. Агар унинг суҳбатдоши тоқатсиз одам бўлса, иккаласининг чиқиши қийин, чунки у узоқдан келиб тушунтиришни яхши кўради. Демак бу типлар ҳам ҳар хил, ҳар бирида ҳам яхши, ҳам ёмон сифатлар бор.

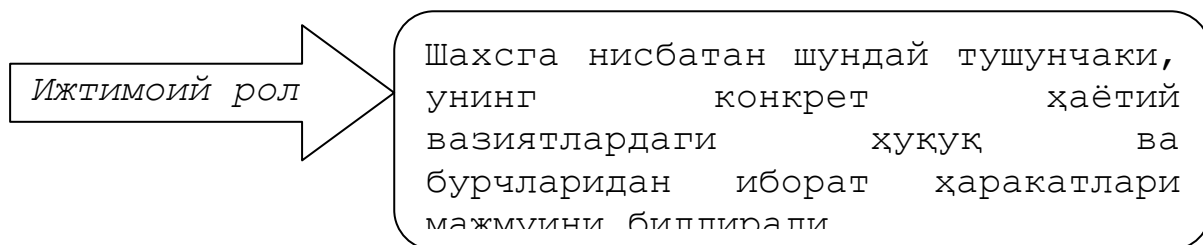
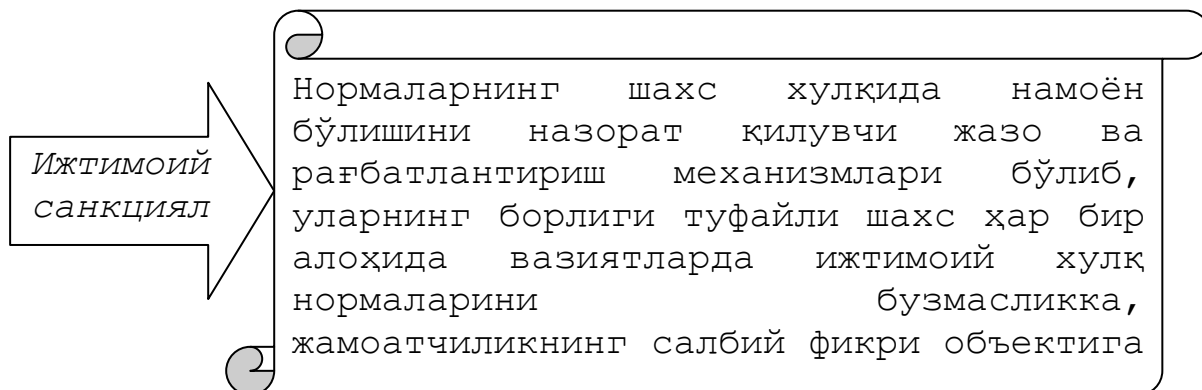
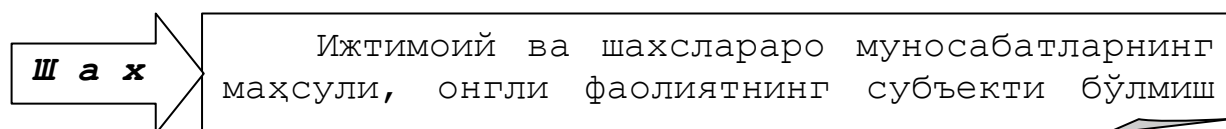
Доминант ва тобе тоифали шахслар

Доминант тип мулоқот жараёнида сира ҳам бошқалардан паст келишни хоҳламайди, савол берилса, хоҳласа жавоб беради, бўлмаса, индамаслиги ҳам мумкин. У доимо суҳбатдошга таъсир кўрсатиши, унинг бўйсунганини хоҳлайди. Унда эгоизм ҳисси кучли, ўзи хато фикр юритса, хатолигини суҳбатдош сезса ҳам уни бўйнига олмайди. Доминант тип — қатъиятли. Сухбат давомида у сизнинг фикрингизни ярим йўлда тушунса, сизни охиригача тинглашни истамайди, гапни бўлиб, майинлик билан гапни тугатиб қўйиши мумкин. Агар иккала суҳбатдош ҳам доминант бўлишса, унда улар ўртасида осонгина рақобат ҳисси юзага чиқиши, келишмай қолишлари мумкин. Шунинг учун жанжаллашиб қолмаслик учун доминант шахснинг мустақиллиги, дадиллигига кўниш, унга ўз нуқтаи назарини охиригача баён этиш имкониятини бериш лозим.

Тобе типли шахс эса суҳбатдошнинг қарашларига мослашади, доимо ён беришга тайёр, шунинг учун у кам жанжаллашади, лекин ёмон кўриб қолган одами билан умуман гаплашмайди. Сухбат шароитидагина у аста-секин ўзининг дадиллигини кўрсатиши, очиқ гаплашиши, баъзан эътирозлар билдириши мумкин. Тобе шахсли болаларни рағбатлантириш мақсадга мувофиқдир, шунинг учун ҳам уларни мактаб туриш, гапираётганда кўзлар, юз ифодалари билан уларни руҳан қўллаб туриш керак. Бирор қарорга келиш керак бўлиб қолса, бу шахс қарорни яхшиси сиз қабул қилишингизни хоҳлайди, чунки жавобгарликни бўйнига олишни истамайди.

Юқорида келтирилган типларни кузатар эканмиз, барчасида яхши ва ёмон, ноқулай сифатлар борлигини кўрамиз. Ҳаётда кўпинча соф у ёки бу тип вакили учрамайди, лекин у ёки бу вазиятларда такрорланадиган фазилатларга қараб

одамларни типларга бўламиз. Бундан ташқари, бир марта кўришда одам ҳақида хулоса чиқариб бўлмайди. Уни турли шароитларда бир неча марта кузатиш лозим.

Ижтимоийлашув жараёнида шахс фаолиятини йуналтириб турадиган ва реал вазиятларга нисбатан тургун, барқарор мотивлар мажмуига эга бўлишлик **шахснинг** ...

Йўналганлик

Йўналганликнинг энг муҳим таркибий қисмлари

Масъулият;
Мақсад ва
идеаллар;
Кизиқиш ва

Шахс дунёқараши ва
этиқодини ўзгартирувчи

1. Маънавият ва маърифат;
2. Мафкура;
3. Оила;
4. Ижтимоий установка:
  - Элементар установка;
  - Ижтимоий установка;
  - Базавий ижтимоий установкалар;

Ижтимоий
норма

Шахс ҳаётида шундай категорияки, у жамиятнинг ўз аъзолари хулқ - атворига нисбатан ишлаб чиққан ва кўпчилик томонидан эътироф этилган ҳаракатлар

Ижтимоий
институтлар

Ижтимоийлашув жараёнларининг рўй берадиган шарт-шароитларини **ИЖТИМОЙ ИНСТИТУТЛАР** деб аталади. Оила, маҳалла, расмий давлат муассасалари (боғча, мактаб, махсус таълим ўчоқлари, олийгоҳлар, меҳнат жамоалари)

Социализация ёки
ИЖТИМОЙЛАШУВ

Инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгаллаш ва ҳаёт - фаолият жараёнида уни фаол тарзда ўзлаштириш жараёнидир. Ижтимоийлашув - ҳар бир шахснинг жамиятга қўшилиши, унинг нормалари, талаблари, кутишлари ва таъсирини қабул қилган ҳолда, ҳар бир ҳаракати ва муомаласида уни кўрсатиши, шу ижтимоий тажрибани билан ўз шаклида йўналтириш

Мавзу юзасидан қисқача хулоса:

Ушбу мавзуда шахснинг ижтимоий муносабатларда мавқеи, роли, установкалари, талаблар тизими, ижтимоийлашуви хусусиятлари, мулоқот давомида намоён бўладиган турли тоифалари тўғрисида маълумот ва тушунчалар берилган.

Назорат саволлари:

1. Шахсни ўрганишнинг ижтимоий психология учун ўзига хослиги.
2. Шахснинг ижтимоий установкалари.
3. Шахс типлари ва уларнинг ижтимоий психологик

характеристикаси

9-Мавзу: Бошқарув психологияси асослари.

Асосий саволлар:

1. Психологияда бошқариш муаммоси.
2. Гуруҳларда раҳбарлик ва лидерлик.
3. Лидерликка оид назариялар.
4. Харизматик назария.
5. Вазиятга боғлиқлик назарияси.
6. Синтетик назария.
7. Лидерлик услублари ҳақида тушунча.
8. Авторитар услуб.
9. Демократик услуб.
10. Либерал услуб.
11. Раҳбарлик сифатлари.
12. Лидерлик ва суперлидерлик.

Психологияда бошқариш муаммоси

Охириги йилларда инсон омилига эътиборнинг ортиб бориши муносабати билан бошқариш психологияси масалаларига ҳам қизиқиш кучайди. Шу асосда

ижтимоий психологиянинг махсус бўлими — **бошқариш психологияси** пайдо бўлди. Бошқариш психологияси психологиянинг шундай тармоғики, у бошқарув фаолияти билан боғлиқ бўлган муаммоларни, шахс ва шахслар гуруҳи томонидан бошқа гуруҳлар фаолиятини самарали ташкил этиш ва биргаликдаги фаолиятини амалга оширишнинг психологик механизмларини ўрганади.

Бошқариш муаммолари ҳам бир қанча фанлар томонидан ўрганилади, жумладан, фалсафа, тарих иқтисод, ҳуқуқшунослик ва психология унинг ўзига хос томонларини очиш билан шуғулланади. Психология бошқаришни ҳам объекти, ҳам субъектини ўрганади. Психологик тадқиқотларда ўрганиладиган олимлар жамоаси, алоҳида шахс, уларнинг психологик ҳолатлари, улардаги айрим жараёнлар ва вазифалари бошқарув объекти деб айтилади. Бошқарувнинг субъекти ўрганилганда эса одатда бошқарувчи шахс ёки одамлар гуруҳи назарда тутилади.

Психология кўпроқ бошқарувчи шахс фаолиятининг психологик асосларини ўрганади ва шу асосда буйсунувчилар ишларини самарали ташкил этиш, аниқ ва тўғри қарорлар қабул қилиш учун қандай психологик ҳолат ва жараёнларни ўзида тарбиялаш лозимлиги каби қатор муаммоларни ечади. Масалан, конкрет ҳаётий шароитларда агар бошлиқ мажлис олиб бораётган бўлса, ҳар бир сўзга чиқувчиларнинг фикрлари, маърузалари ва ҳоказолар орқали уларнинг психологик ҳолатлари аниқланади, янги иш дастурлари ишлаб чиқарилади, қабул қилинган қарорларга кўра бошлиқнинг ва ходимларнинг ҳар бирига алоҳида илмий кўрсатмалар ва маслаҳатлар берилади.

Бошқарув психологияси бошлиқ фаолиятини анализ қилганда асосий диққатни бошқариш унинг эҳтиёжи ёки қобилиятларига мос ёки мос эмаслиги, қайси индивидуал хусусиятларига кўра у бошлиқ даражасига кўтарилди, ишни муваффақиятли амалга ошириш учун у бошқарувнинг қай усулларидан фойдаланяпти, ходимларга психологик таъсир кўрсатиш мақсадида у қандай таъсир услубларини қўллаяпти каби қатор масалаларга қаратади. Бошлиқ бўлиш ишига турли шахсларнинг муносабатлари ҳар хил, чунки кимдир бошлиқда бўлган имтиёзларга берилади, ким учундир унга берилажак ҳуқуқларни афзал кўриш хос, кимгадир юксак масъулиятларни бўйинга олиш маъқул келади. Шахсларнинг бошлиқ функциялари ҳақидаги тасаввурлари қанчалик хилма-хил бўлмасин, бошлиқдан реал шароитларда одамлар гуруҳини аниқ мақсад асосида фаолиятга йўллаш, уларга бош бўлиш, турли тадбирларни амалга ошириш, обрўга эга бўлиш, ҳар бир қилинган иш учун жавобгарликни ўз буйнига олиш каби кўплаб сифатларнинг мужассам бўлиши талаб қилинади.

Айниқса бошлиқ учун турли гуруҳлардаги, кўп ҳолда бир бошлиқ учун бир вақтнинг ўзида бир қанча гуруҳлардаги шахслараро муносабатларнинг характерига жавобгар бўлиш қийинчиликлар турдиради, чунки ўша гуруҳларни ташкил этган ҳар бир шахснинг ўзига хос индивидуаллиги, бошқарувчи ҳақидаги улар тасаввурининг ҳар хиллиги ва гуруҳларда норасмий лидерларнинг борлиги бошлиқдан одамлар билан ишлаш борасида ҳам тажрибанинг, ҳам психологик фаҳм-фаросатнинг ва сабр-қаноатнинг бўлишини талаб қилади. Шунинг учун ҳам кундалик ҳаётимизда, ҳам илмий адабиётларда тез-тез ёнма-ён ишлатиладиган "лидер" ва "бошлиқ" тушунчаларининг психологик мазмунларини анализ қилиб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Гуруҳларда раҳбарлик ва лидерлик

Гуруҳлардаги ўзаро муносабатлар юқоридан пастга ёки аксинча бўлиб, гуруҳ аъзоларининг конкрет мавқелари, бошлиқ билан бўйсунувчилар ўртасидаги муносабатларни ўз ичига олади. Бу борада "лидер" ва "бошлиқ" тушунчалари ўртасидаги фарқлар ҳақида гапириш лозим. Б.Д. Паригин бу икки тушунани фарқлаб шундай ёзади:

1) лидер асосан гуруҳдаги шахслараро муносабатларни бошқарса, раҳбар — шу гуруҳдаги расмий муносабатларни бошқаради;

2) лидерлик кичик гуруҳларгагина хос бўлган ҳодиса бўлса, раҳбарликнинг ҳақ-хуқуқлари катта гуруҳлар доирасида ҳам содир бўлиши, амалга оширилиши мумкин;

3) агар лидерлик стихияли, бетартиб жараён бўлса, раҳбарлик мақсадга қаратилган, жамиятда ишлаб чиқилган нормалар, тартиблар асосида сайловлар оқибатида содир бўладиган ҳодисадир;

4) лидерлик раҳбарликка нисбатан вақтинчалик ҳодиса бўлиб, гуруҳ аъзоларининг кутишлари, уларнинг кайфиятлари, фаолият йуналишига қараб, узокроқ муддатда ёки қисқа муддатда рўй беради;

5) раҳбарнинг лидердан фарқи яна шундаки, у лидерда йўқ бўлган жазолаш ва рағбатлантириш тизимига эга бўлиб, шу асосда ўз ходимларига таъсирини ўтказиши мумкин;

6) лидер гуруҳда у ёки бу қарорлар, кўрсатмалар, ташаббусларни ўз ихтиёрича, бевосита чиқариши мумкин, раҳбарда эса бу йўналишда кўплаб расмий кўрсатмалар, режалар, нормалар, буйруқлар мавжудки, улар доирасидан чиқиб кетиши кийин;

7) лидернинг фаолияти фақат кичик гуруҳлар доирасида амалга оширилса, раҳбар шу гуруҳдаги, кенгроқ ижтимоий доирадаги, жамиятдаги вакили бўлганлиги учун, унинг ваколатлари ҳам кенг, фаолият имкониятлари ҳам ортикдир.

Лидер ҳеч қачон ёлғиз бўлмайди, у доимо гуруҳ аъзолари орасида бўлади, у шу гуруҳ аъзоларини у ёки бу ҳаракатларга чорлайди. Чунки лидер гуруҳ аъзоларининг психологияси, уларнинг кайфиятлари, интилишлари, қизиқишлари ва ҳоказоларни ҳаммадан ҳам яхши билади, улар ичида энг ташаббускоридир. Агар синф доирасида олиб қараладиган бўлса, турли хил лидер борлигини аниқлаш мумкин. Масалан, гуруҳ аъзолари ичида энг билағони, ақл ўргатувчиси, топқири, интеллектуал лидери, болалар ичида энг ҳазилкаши, дилкаши, хушчақчағи, кўнгил сўровчиси, ўзгаларни тушуна оладиган — эмоционал лидер, гуруҳни иш фаолиятга чорлай оладиган, дадил, қатъиятли, иродали-иродавий лидерлар бўлиши мумкин. Улар айна вазиятларда вазият талабига кўра пайдо бўладилар ҳамда болалар онгида ўз сифатларига кўра обрў қозонадилар. Лидер сифатлари ичида яхши ва ёмонлари ҳам бўлиши мумкин, лекин гуруҳ лидерга эргашганда, уни ибрат сифатида танқидсиз қабул қилади ва шунинг учун ҳам барча ишларига эргашиб, кўрсатмаларига амал қилади. Мактабда болалар ёшида хулқи мактаб нормаларига тўғри келмайдиган лидерларнинг борлиги, улар маълум гуруҳ ичида сўзсиз обрўга эга эканлиги ҳам шу билан тушунтирилади. Масалан, лидер "кетдик" деб кўрсатма берса, унга эргашганларнинг дарсни ҳам ташлаб кета олиши шу билан тушунтирилади.

Шунинг учун ҳам синф раҳбари ўз синфидаги расмий лидерлар билан ишлаш билан чекланмайди, балки норисмий лидерларни ҳам аниқлай билиши, улар

билан ҳамкорликда ишлаши зарур. Тўғри, баъзи ҳолларда расмий ва норасмий лидер бир шахс бўлиши ҳам мумкин. Бу жуда қулай, лекин лидерлик вазиятга боғлиқ бўлгани учун ҳам уларнинг ўзгариб туришини ҳисобга оладиган бўлсак ўқитувчининг бошқариш маҳорати ёки санъати унинг норасмий лидерлар билан самарали ишлаш усулидир.

Шундай қилиб, ҳар қандай лидер обрўга эга. Обрўлилик шахснинг шундай хусусияти, у бошқа шахсларга ҳам ҳиссий-эмоционал, ҳам иродавий таъсир кўрсата олиш қобилиятига эгадир. Норасмий обрўлилик яъни шахслараро муносабатлар маҳсули сифатида орттирилган обрў жуда самаралидир. Одамлар кўнглига йўл топиш, уларни турли вазиятларда тушуна олиш, ишонч ва шунга ўхшашлар обрў орттириш мезонларидандир.

Лидерликка оид назариялар

Лидерлик ҳодисаси тўғрисида гап кетар экан, лидерлик назариялари ҳақида ҳам қисқача тўхталиб ўтиш ўринлидир. Ҳозирги кунга қадар лидерлик тўғрисида асосан учта назария мавжуд:

- Харизматик назария;
- вазиятга боғлиқлик назарияси;
- синтетик назария.

Харизматик назария

Биринчиси "**лидерлик сифатлари назарияси**"дир ёки **харизматик назария**. Унинг моҳияти шуки, ҳамма ҳам лидер була олмайди, айрим шахсларда шундай сифатлар йиғиндиси туғма мавжуд бўлиб, улар унинг гуруҳда лидер бўлишини таъминлайди. Масалан, 1940 йилда америкалик К. Берд 79 сифатдан иборат бўлган лидерлик қирралари рўйхатини тузди. Бу рўйхатда жумладан ташаббускорлик мулоқотга кириша олиш, юмор ҳисси, ўзига ишонч, тез ва аниқ қарорлар қабул қила олиш, ташкилотчилик каби сифатлар бор эди. Лекин бу назариянинг хатолиги шунда эдики, биринчидан, у юқоридаги сифатлар қандай қилиб намоён бўлади-ю, қандай шаклланишини тушунтириб бера олмайди, иккинчидан, сўроқлар мобайнида бирорта сифат ҳам мутлақ кўп марта қайд этилмади.

Вазиятга боғлиқлик назарияси

Иккинчи назария **лидерликнинг вазиятга боғлиқлиги назариясидир**. Бу ердаги асосий ғоя — лидер вазиятнинг маҳсули деган ғоядир. Ҳар бир одамда лидерлик сифатлари бор, лекин айрим вазиятлар айрим шахсларнинг ўзларини кўрсатишлари, лидер бўлишлари учун қулай ҳисобланади.

Синтетик назария

Юқоридаги икки назарияни танқид қилиш натижасида пайдо бўлган учинчи назария лидерликнинг **синтетик назариясидир**. Бу назария лидерни гуруҳий муносабатларнинг бевосита маҳсули деб қарайди, лидернинг руёбга чиқишида гуруҳнинг бирламчи ролини илгари суради.

Психолог А.Н. Леонтьевнинг фаолият концепциясига таянган ҳолда, лидерликни фаолият маҳсули, гуруҳнинг ушбу фаолиятга муносабати ва гуруҳда қабул қилинган нормалар ва ижтимоий кутишларга ким кўпроқ жавоб беришига қараб лидерни аниқлаш мумкин. Ижтимоий кутишлар назарияси ҳозирда кўпчилик томонидан маъқул ёндашишлардан бири деб қабул қилинмоқда.

Лидерлик услублари ҳақида тушунча

Ҳар бир лидер ёки бошлиқ ўзича индивидуал ва қайтарилмасдир. Бунинг боиси ҳар бир бошлиқ ўз иш фаолиятини, бошқарув фаолиятини ўзига хос тарзда ташкил этишидадир.

Ижтимоий психологияда бошқарув соҳасида батафсил ўрганилган муаммолардан бири — **турли бошқарув услубларидир**. Бу соҳада немис олимлари Г.Гибш ва М. Форверг, рус олимлари В.Д. Паригин, Л.Н. Уманский, М.Ю. Жуков ва бошқаларнинг ишлари айниқса диққатга сазовордир. Барча илмий тадқиқотларни умумлаштирган ҳолда ижтимоий психологияда қабул килинган уч асосий бошқариш услубларига ҳарактеристика бериб чиқамиз. Бу уч услуб: Авторитар; Демократик;

либерал иш услубларидир.

Авторитар услуб

Авторитар раҳбар барча кўрсатмаларни ишчанлик руҳида, аниқ-равшан, кескин оҳангда ходимларга етказди. Мулоқот жараёнида ҳам ходимларга нисбатан дўқ-пўписа, кескин таъқиқлаш каби қатъий оҳанглардан фойдаланади. Унинг асосий мақсадларидан бири — нима йўл билан бўлса-да, ўз ҳукмини ўтказиш. Унинг нутқи ҳам аниқ ва равон доимо жиддий тусда бўлади. Бирор иш юзасидан ходимларни макташ ёки уларга жазо бериш, танқид қилиш соф субъектив бўлиб, бу нарса бошлиқнинг кайфиятига ва ўша шахсларга нисбатан шахсий муносабатига боғлиқ. Жамоа аъзоларининг тилак-истаклари, уларнинг фикрлари ва маслаҳатлари жуда кам ҳоллардагина инобатга олинади, аксарият ҳолларда бундай истаклар ёки кўрсатмалар тўғридан-тўғри дўқ-пўписа, камситиш ёки маънавий жазолаш йўли билан чекланади ёки қониқтирилмайди. Бундай раҳбар ўз иш услублари, келажак режалари, бирор аниқ ишни, операцияни қандай амалга оширмоқчилигини одатда, жамоадан сир тутди, унинг фикрича, бу унинг обрўйига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Гуруҳдаги ижтимоий-фазовий муносабатлардаги ўрни жиҳатидан, у "жамоадан четда", автономдир.

Авторитар раҳбарда ҳар бир жамоа аъзоларининг қобилиятлари, ишга муносабатлари, мавқеларига кўра тутган ўринлари ҳақида тасаввурлар борки, шунга кўра у ҳар бир ходимнинг иш ҳаракатларини максимал тарзда дастурлаштириб қўйган, унда ҳар қандай чеклашлар унинг очиқ ғазабини келтиради ва бунинг учун унда жазолашнинг турли услублари мавжуд. Яъни бундай жамоаларда ҳокимият— марказлаштирилган, жамоа раҳбари ушбу марказнинг яқка ҳокими — шунинг учун ҳам бу ерда "менинг одамларим", "менинг ишим", "менинг фикрим бўйича" каби иборалар тез-тез ишлатилади. Бундай раҳбарларда ишига нисбатан шундай фидоийлик борки, улар ўзларини шу ишсиз тасаввур қила олмайдилар, яъни иш унинг "бутун вужудини қамраб олган". Шу сабаб бўлса керак бундай раҳбар ҳар бир одамни унинг кундалик иш фаолиятини, унинг натижаларини жуда яхши билади. Лекин, аслида, уни ишнинг мазмунидан кўра, унинг ўша ердаги етакчилик роли, бошлиқлиги кўпроқ қизиқтиради ва ўзига ўша сифатларга қараб баҳо беради. Бу сифат, табиийки, ишнинг сифатига ҳам таъсир қилгани учун жамоа олдига қўйилган барча топшириқлар бажарилмай қолмайди ("темир раҳбар"). Бундай жамоаларда танқид иши жуда суст, чунки у ўзини ҳам, бошқаларни ҳам танқид қилишларига йўл қўймайди. Танқид қилишга, унинг фикрича, фақат бошлиқ ҳақли, йиғилишларда сўзни ўзи бошлаб, ташаббусни охиригача бошқаларга бермайди, одамларнинг таклифлари, уларнинг ҳиссиётлари эътиборга олинмайди.

Г. Гибш ва М. Форвергларнинг таҳлил қилишларича, авторитар лидер бош бўлган жамоада ишларнинг самарадорлиги анча юқори бўлиб, ишлаб чиқариш кўрсаткичлари ҳам юқори бўлар экан. Лекин жамоадаги руҳий-маънавий муҳит оғир, танг бўлиб, бу нарса одамларнинг жамоадан, ишдан қоникмасликларига олиб келади. Бундай раҳбарлар бошчилик қилган меҳнат жамоаларида ишлайдиган одамлар ўз касблари, иш жойларини осонликча алмаштиришлари мумкин.

Демократик услуб

Демократик раҳбар, аксинча, бўйсунувчиларга мустақиллик эрк бериш тарафдори. Ишда топшириқлар берганда ишчиларнинг шахсий қобилиятларини ҳисобга олган ҳолда тақсимлайди. Бунда у ходимларнинг шахсий мойилликларини ҳам ҳисобга олади. Буйруқ ёки топшириқлар, одатда, тақлиф маъносида берилади. Нутқи оддий, доимо осойишта, сокин, унда ўртоқларча, дўстона муносабат сезилиб туради. Бирор кишини мақташ, унинг лавозимини ошириш ёки ишдаги камчиликка кўра ишига баҳо бериш доимо жамоа аъзоларининг фикри билан келишилган ҳолда амалга оширилади. Танқид, кўпинча тақлиф, истак шаклида қилинган ишларнинг мазмунига баҳо бериш ҳолида "айбдорга" етказилади. Ҳар бир янги иш жамоа маслаҳатисиз бошланмайди. Шунинг учун ҳам унинг фазовий-ижтимоий ҳолати "жамоа ичида".

Жамоада танқид ва ўз-ўзини танқид шундай йўлга қўйилганки, унинг оқибатидан ҳеч ким азият чекмайди. Чунки кўпроқ бошлиқ эмас, балки жамоанинг бошқа фаоллари — норасмий лидерлар танқид қиладилар. Бошлиқ йўл қўйган хато-камчиликларни жамоатчилик олдида бўйнига олишдан кўрқмайди. Чунки ундаги масъулияг ҳисси нафақат юқори бошқарув ташкилотлари аъзолари билан мулоқот пайтида, балки, ходимлар билан мулоқотда ҳам сезилиб туради ва қўйилган топшириқ юзасидан масъулиятни бошқаларга ҳам бўлиб беришни яхши кўради. Бошлиқнинг ходимларидан сири йўқ, шунинг учун ҳам мажлисларда кўпроқ у эмас, балки барча ходимлар гапирадилар, охириги қарор чиқариш ва сўзларни яқунлаш, умумлаштириш ҳуқуқидан у тўлиқ фойдаланади.

Гибш ва Форвергларнинг таҳлилларига кўра, бундай бошлиқ раҳбарлик қилган жамоаларда маънавий-руҳий муҳит жуда яхши, ишчилар жамоадан, ишдан қониқиш ҳосил қилганлар, ишдан кетиш ҳоллари кам бўлади, лекин ишлаб чиқариш зўрға норма ҳолатида бўлар экан.

Либерал услуб

Либерал (лоқайд) услубда ишлайдиган раҳбарнинг кайфиятини, ишга муносабатини, ишдан мамнун ёки мамнун эмаслигини билиш қийин. Унда тақиқлаш, пўписа бўлмайди, унинг ўрнига кўпинча ишнинг охириги оқибати билан танишиш билан чекланади, холос. Жамоада ҳамкорлик йўқ бошлиқ жамоанинг муаммолари, ишнинг баланд-пасти билан қизиқмайдигандай, гўёки бошқа "қоинотда" юрганга ўхшайди. Аниқ кўрсатмалар бермайди, унинг ўрнига норасмий лидерлар ёки ўзига яқин кишилар орқали қилиниши лозим бўлган топшириқлар бажарувчиларга етказилади. Унинг асосий вазифаси, унинг назарида, ходимлар учун иш шароитини яратиш, ишдаги камчиликларни бартараф этиш, керакли маҳсулот, хом-ашё кабиларни топиб келиш, мажлисларда қатнашиш ва ҳоказолардан иборат.

Ходимлар билан мулоқотда бўлишга тўғри келганда, у доимо хушмуомала бўлиб, одоб, ахлоқ нормаларини бузмасликка ҳаракат қилади, лекин ҳеч қачон улар билан тортишмайди. Мажлисларда агар бирор муаммо мунозарани келтириб

чиқарса, у бевосита жараёнга аралашмай, охирги сўзни ўзига қолдиради. Шундай қилиб, ходимларга фикрлаш ва ҳатти-ҳаракатлар эркинлиги бериб қўйилган, булар юзасидан бошлиқнинг фикри сўралган тақдирда ҳам, ундан аниқ гап чиқмайди, чунки у ходимларни яхши билмайди, қолаверса, уларни хафа қилиб қўйишдан кўрқади. Унинг фазовий-психологик ҳолати "гуруҳ ташқарисида".

Олимлар фикрича, бундай раҳбар ишни олиб борган жамоаларда барча кўрсаткичлар доимо орқада, кўним ҳам йўқ. Либерал раҳбар ишда ўзбошимчаликка йўл қўйиб, кўп турмай, бошқа ердан иш қидиришга ҳаракат қилади.

Юқорида баҳо берилган бошқариш услублари кўпроқ лидерликка эмас, балки раҳбарликка тааллуқли, лекин илмий адабиётларда бу иккала ибора, кўпинча синонимдай ишлатилади. Аслида, энг яхши раҳбар ўзида барча лидерлик сифатларини ҳам мужассамлаштирган бўлади. Чунки соф ижтимоий психологик маънодаги лидернинг турлари турли шароитларда ўзида кўпроқ намоён этадиган шахсий сифатларига кўра табақаланади. Масалан, лидер-ташкилотчи, лидер-ташаббускор, лидер-эрудит, жамоа ҳиссий-эмоционал ҳолатни бошқарувчи лидер, лидер-билагон ва ҳоказо. Яхши раҳбар ана шу лидер сифатларини билган ҳолда, уларни ўзида тарбиялаши ва жамоасидаги лидерлар билан ҳамкорликда ишлай олиши керак. Охирги йилларда Москва ва бошқа йирик илмий марказларда ўтказилган тадқиқотлар натижасида шундай хулосага келиндики, аслида ҳаётда соф демократ ёки соф авторитар раҳбарни учратиш қийин, лекин учраган пайтда ҳам улар бир жамоани узоқ муддат бошқара олмаслиги маълум булди. Шунинг учун ҳам улар вазиятга боғлиқ, конкрет жамоа, унда қабул қилинган ҳатти-ҳаракат нормалари, шахслараро муносабатлар типи лидернинг ҳам, раҳбарнинг ҳам иш тактикаси ва услубини белгилайди, деган ғоя қабул қилинмоқда. Лекин бу раҳбарлик услубларининг психологик мазмун ва моҳиятини билишнинг амалий аҳамияти шундаки, ҳар бир услубда ўзига хос ижобий томон бор, моҳир раҳбар ўзини-ўзи тарбиялар экан, ўшаларнинг энг маъқули, айниқса ўзи раҳбарлик қилаётган жамоага мосларини тарбиялаши мақсадга мувофиқдир.

Раҳбарлик сифатлари

Юқорида айтиб ўтилганидек раҳбарда туғма қобилият бўлади деб ҳам айтиб бўлмайди, иккинчи томондан, раҳбар вазиятга қараб стихияли тарзда тарбияланиб кетаверади, деб ҳам бўлмайди. Минглаб шахс сифатлари ичида кўплари раҳбарлик учун қулай ва маъқулдир. А.В. Петровский ана шундай ижобий сифатлардан бир ярим мингини санаб чиққан. Лекин уларнинг барчасини умумлаштирадиган, албатта бўлиши лозим бўлган айрим сифат, қобилиятлар борки, улар ҳақида қисқача тўхталиб ўтмоқ лозим.

Аввало, ҳар қандай раҳбарда интеллект — ақл-заковатнинг маълум нормаси бўлиши керак. Бу норма яхши раҳбар учун ўртадан юқори бўлмоғи мақсадга мувофиқдир, чунки гений даражасидаги интеллектга эга бўлган раҳбар билан ишлаш ходимлар учун қатор ноқулайликларни келтириб чиқаришини, бундай ақл-заковат қолганларнинг ижобий ривожланишига психологик тўсиқ бўлишини амалиёт ва ҳаёт кўрсатди. Раҳбардаги ўртадан юқори интеллектни қоплаб кетадиган яна бошқа муҳим сифатлар борки, улар бошқариш ишининг самарасига ижобий таъсир кўрсатади.

Масалан, раҳбарнинг мустақил фикрлилик, топқирлик, ташаббускорлик сифатлари. Чунки, айрим ҳолларда хато қилса ҳам, раҳбар оригинал фикрлар

айтиб, йўл-йўриқлар кўрсата олиши, ҳар бир айтилган фикр, қилинган ишга мустақил баҳо бера олиши зарур.

Чунки мустақиллик шахс қиёфасини белгиловчи муҳим психологик хусусиятдир.

Раҳбарда мустақиллик бўлса, унда ўзига ишонч ҳам бўлади, бу эса ўз навбатида раҳбардаги субъектив талаблар даражасининг юқори бўлишига олиб келади. Кўпинча, раҳбарнинг бошқаларга талабчанлиги ҳақида гапирилади, лекин яхши раҳбар аввало ўз-ўзига нисбатан талабчан бўлиши керак. Ўз-ўзини баҳолаш ва шу асосда бошқаларга нисбатан муносабатлар тизимини ишлаб чиқиши муҳим бир омилдир.

Ҳар қандай раҳбар учун универсал, керак бўлган ҳислатлардан яна бири том маънода "зиёли" бўлиш ёки, бошқача қилиб айтганда, маданиятли бўлишдир. Бошлиқ ўзидаги маданиятни аввало муомалада, одамлар билан бўладиган кундалик мулоқотларда намоён этмоғи лозим. Муомала маданияти — бу ўринли, аниқ, қисқа, самимий гапириш санъати ва иккинчи томондан, суҳбатдошни тинглаш қобилиятидир. Чунки, бошлиқ билан ходимлар ўртасида келиб чиқадиган шахсий зиддиятларнинг асосида ё тинглай олмаслик ёки гапни тўғри йўсинда гапира олмаслик ётади. Ўзганинг ўрнига тура олиш, унинг ҳис-кечинмаларига шерик бўлиш, эмпатия ҳиссининг борлиги, диалогларда сабр-тоқатлилиқ ва бошқалар мулоқот маданиятининг муҳим томонларидир.

Жамоа фаолиятини ва ўз фаолиятини режалаштириш қобилияти раҳбар учун муҳим бўлган талаблардан биридир. Чунки режалаштириш асосида ўз-ўзини бошқара олиш ва бошқаларни ташқи фаолиятини мақсадга мувофиқ тарзда бошқара олишни таъминловчи муҳим психологик хусусият ётади. Режалаштириш — бу ўзига хос келажакни кўра олиш қобилияти, келажак образи бўлиб, бу нарса шахснинг қанчалик камол топганлиги ва мақсадга интилувчанлигининг муҳим белгисидир. Бу жуда мураккаб психологик жараён бўлиб, у шахснинг ўз диққатини қанчалик омилона тарзда бошқариши, уни фақат муҳим нарсаларга қарата олиши, вақтдан тез фойдалана олиш, ортиқча ишлардан ўзини тийиш, қўл остидагиларга, имкони борича, уларнинг қобилиятларига қараб иш буюра олиш ва ниҳоят, буюрган ишни ўз вақтида назорат қилиб, сўраб олиш имконияти билан боғлиқ. Ўз ишини пухта режалаштириш қобилиятига эга бўлган раҳбар реалистик тафаккурга эга бўлмоғи, яъни ҳар қандай шароитларда ҳам ўша муаммо ёки ишга тааллуқли барча альтернатив вариантлардан энг тўғриси ва мақсадга мувофиқини танлай оладиган, ишни тўғри ташкил эта билган, яъни энг кам куч ва вақт сарфлаб ишни уддалай олган, ноаниқ ёки тасодифий вазиятларда ҳам иш тактикасини тўғри йўлга йўналтира оладиган одам бўлиши керак Бундан ташқари, яхши раҳбар учун олдида турган ишнинг ҳар бир алоҳида деталларигача тасаввур қилиб, уни амалга оширишнинг барча босқичлари ва воситаларини олдиндан кўра билиш қобилияти ҳам зарур. Шундай тақдирдагина у ишга дадил киришиши, ўзгаларни ўз ортидан эргаштириши ва ишлаб чиқаришда юксак кўрсаткичларга эришиши мумкин.

Юқорида айтиб ўтилган раҳбарлик сифатлари ичида энг муҳими, табиийки, психологик маҳоратни талаб этгани — одамлар билан ишлаш маҳоратидир. Жамоа аъзолари билан самарали ишлаш учун эса бошлиқ уларнинг психологиясини, ҳар бир аъзо психологиясини ва гуруҳ психологиясини яхши билиши зарур, чунки "ўзгалар психологиясини билиш улар устидан ҳукмронликнинг ягона йўлидир", — деб ёзишган эди англиз олимлари. Ижтимоий психологиянинг бу борада ҳам яхши

воситаси — ижтимоий психологик тренинг услуги борки, унинг ёрдамида одамлар билан ишловчилар жамоани бошқаришнинг турли усулларига муваффақиятли тарзда тайёрланмоқдалар.

Раҳбарнинг профессионал муҳим сифатлари масаласи охириги йилларда мутахасислар ва амалиётчиларни кўпроқ қизиқтирмоқда. Бир гуруҳ олимлар америкалик ҳамда япониялик раҳбарлар фаолиятини ўрганиб, уларга хос бўлган энг муҳим сифатларнинг блокларини ажратганлар. 1500 та америкалик менеджер ва 41 та йирик Япония фирмалари раҳбарларининг сифатлари қуйидагича табақаланди:

А. Концептуал қобилият ва хулқ-атвор стандартлари:

- дунёқарашнинг кенглиги, глобал ёндашув;
- узоқни кўра билиш ва эгилувчанлик;
- ташаббускорлик ва дадиллик, таваккалчиликка мойиллик;
- мунтазам ўз устида ишлаш ва узлуксиз ўқиш.

Б. Шахсий сифатлар:

- мақсад ва йғналишларни аниқ белгилаш;
- ўзгалар фикрини тинглаш қобилияти;
- холислик, самимият ва бағрикенглик;
- адолатли қарорлар чиқариш орқали ходимларни жой-жойига қўйиш, улар имкониятларидан тўла фойдаланиш;
- шахсий ёқимтойлик;
- жамоа ташкил этиш ва унда уйғун муҳитни ушлаб тура олиш қобилияти.

В. Саломатлик.

Лекин барча ўтказилган тадқиқотлар натижасида шу нарса аён бўлдики, америкалик раҳбарлар кўпроқ ходимларнинг *шахсий-индивидуал ташаббуслар* кўрсатишларига имкон берувчи муҳитнинг бўлиши тарафдорлари бўлсалар, японияликлар - ходимларнинг *ҳамкорликдаги фаолиятлари* самарасини оширувчи шароитларни яратишга эътибор берадилар.

Шунинг учун ҳам раҳбарлик сифатлари ҳақида гап кетганда, шахснинг бир қатор билимдонликлари назарда тутилади.

1. *Профессионал билимдонлик* - ўзи бошқараётган соҳа фаолиятини мукамал йўлга қўйиш учун ўша фаолият борасида тўла маълумотлар, билим ва малакаларга эга бўлишлиқдир.

2. *Услубий билимдонлик* - билган нарсалари, шахсий малака ва кўникмалари, турли лойиҳалар хусусидаги маълумотлар, топшириқларни тез, тўғри ва тушунарли тарзда ходимларга етказа олиш қобилияти.

3. *Ижтимоий психологик билимдонлик* - одамлар билан ишлаш, улар билан тил топиша олиш, жамоани уюштира олиш, уни яхши ишлашга сафарбар қила олиш, ўзидаги лидерлик сифатларини тўла намоён эта билиш қобилияти. Бу тушунча кўпинча “*коммуникатив билимдонлик*” тушунчаси билан синоним сифатида ҳам ишлатилади.

50-чи йиллардан бошлаб ўтказилган тадқиқотларда ҳар қандай фаолиятда ҳам муваффақиятни таъминловчи сифатларнинг юзлаб хилларини аниқланди. Лекин уларни умумлаштирилганда, 5% сифатларгина барча тадқиқотларда муҳим, деб эътироф этилди. Уларнинг орасида энг кўп марта такрорланганлари: а) *интеллект (одамнинг мураккаб ва мавҳум муаммоларни еча олиш қобилияти, у ўта юқори бўлмаслиги, аксинча, ўртачадан юқори бўлиши кераклиги эътироф этилди);* б)

ташаббускорлик (янгича ишлаш ва ҳаракатларга эҳтиёжни англаш қобилияти ва шунга мос мотивлар) киради.

РАҲБАРЛИККА ЛОЙИҚЛИК МЕЗОНЛАРИ АСОСИДА ЛИДЕРЛИКНИНГ ВАЗИФАЛАРИ:

лидер - маъмур;
лидер - режалаштирувчи;
лидер - сиёсатчи;
лидер - баҳоловчи эксперт;
лидер - жамонинг ваколатли вакили;
лидер - рағбатлантириш ва жазолаш ташаббускори;
лидер - ҳукм чиқарувчи ва яраштирувчи;
лидер - намуна “Ота”;
лидер - жамоанинг рамзи - референт;
лидер - индивидуал масъулликни чекловчи;
лидер - дунёқарашлар шакллантирувчи;
лидер - “Балогардон”.

Лидерлик ва суперлидерлик

Америкалик тадқиқотчи **Линда Джуэлл** ўзининг «Индустриально-организационная психология» (2001 йил) китобида ижтимоий психологик ходисалардан муҳими бўлмиш **лидерлик** масаласига ўзининг ўзига хос ёндашувини баён этган. У бу муаммони айнан бизнинг шароитимиздаги талқини, яъни мардлик ва жасорат кўрсатиш учун очиқ майдонлар йўқ бўлган шароитда лидерлик хислатларининг намоён бўлиш хусусиятларини очишга уринади. Унинг фикрича, замонавий ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги энг аввало ходимлар ролини ошириб, лидерларникини аксинча, пастлаштириш, ёки аниқроғи, камайтириш ҳисобига рўй беради. Шундагина раҳбарликда ортиқча бўғинларни камайтириш мумкин. Лидернинг, яъни америкаликлар раҳбарни лидер феномени доирасида тасаввур қилишади, вазифаси – гуруҳнинг самарали фаолият кўрсатиш йўлларини белгилаб беришдир.

Бу китобда ижтимоий психологик нуқтаи назардан аҳамиятли бўлган тушунчадан бири бу – **«суперлидер»** тушунчасидир. Суперлидер ким ва қачон оддий лидер суперга айланади? Америкалик тадқиқотчилар Манц ва Симсларнинг фикрича, энг яхши лидер – бу «суперлидердир». Бу шундай шахси, у ўз ходимларининг аксариятини лидерларга, биринчи навбатда ўзлари учун лидерларга айлантира олади. Бундаги асосий ғоя шундан иборатки, агар одам энг **аввало ўзи учун лидер бўла** олса, ўзидаги бу малака ёки маҳоратни бошқаларга етказа олсагина, бу одам учун шундай вақт-саот етиб келадики, жамоа ўзи мустақил ишлайдиган, бевосита тепасида туриб бошқариб турадиган инсонга муҳтож бўлмаган механизмга айланади. Бу – суперлидерликдир.

Оддий раҳбар ёки лидернинг суперлидерга айланиши бир неча босқичларда кечади (пр.):

I – ўзи учун лидер бўлиш, яъни шахсий мақсад ва маслаклар, ўзини ўзи кузатиш, ўзини ўзи рағбатлантириш, ҳаёлий репитициялар ва когнитив таҳлиллар орқали ўзининг мустақил инсон, шахс эканлигини, ўзида бошқаларга ўрнатилган бўлувчи сифатлар борлигини англаш;

II – юқорида қайд этилган сифатларнинг афзалликларини ўзгаларга намойиш этиб, унинг афзалликларига ишонтира олиш;

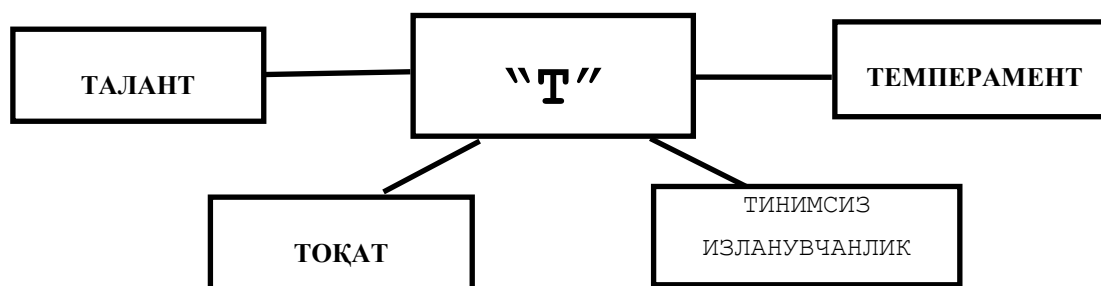
III – ходимларига ўзларида ташаббус ва ўзига ишончни намоеън этиш учун шароит яратиш;

IV – мустақил қобият эгалари бўлган ходимларни рағбатлантириш, керак бўлганда, фақат конструктив танбехлар бериш;

V – ўз-ўзини бошқаришга асосланган ижтимоий фаолиятни ташкил этиш ва ишларга ҳадеб аралашаверишдан ўзини тийиш.

Демак, самарали бошқарув – аслида ижтимоий таъсирни амалга оширишнинг энг намойишкорона кўринишидир. Шу маънода, лидерлик – аввал шахснинг ўзига, сўнгра ўзгаларга бера оладиган таъсирида кўринадиган фазилатлар мажмуидир, деб таърифланади.

РАҲБАРГА ЗАРУР БЎЛГАН ТЎРТТА “Т”

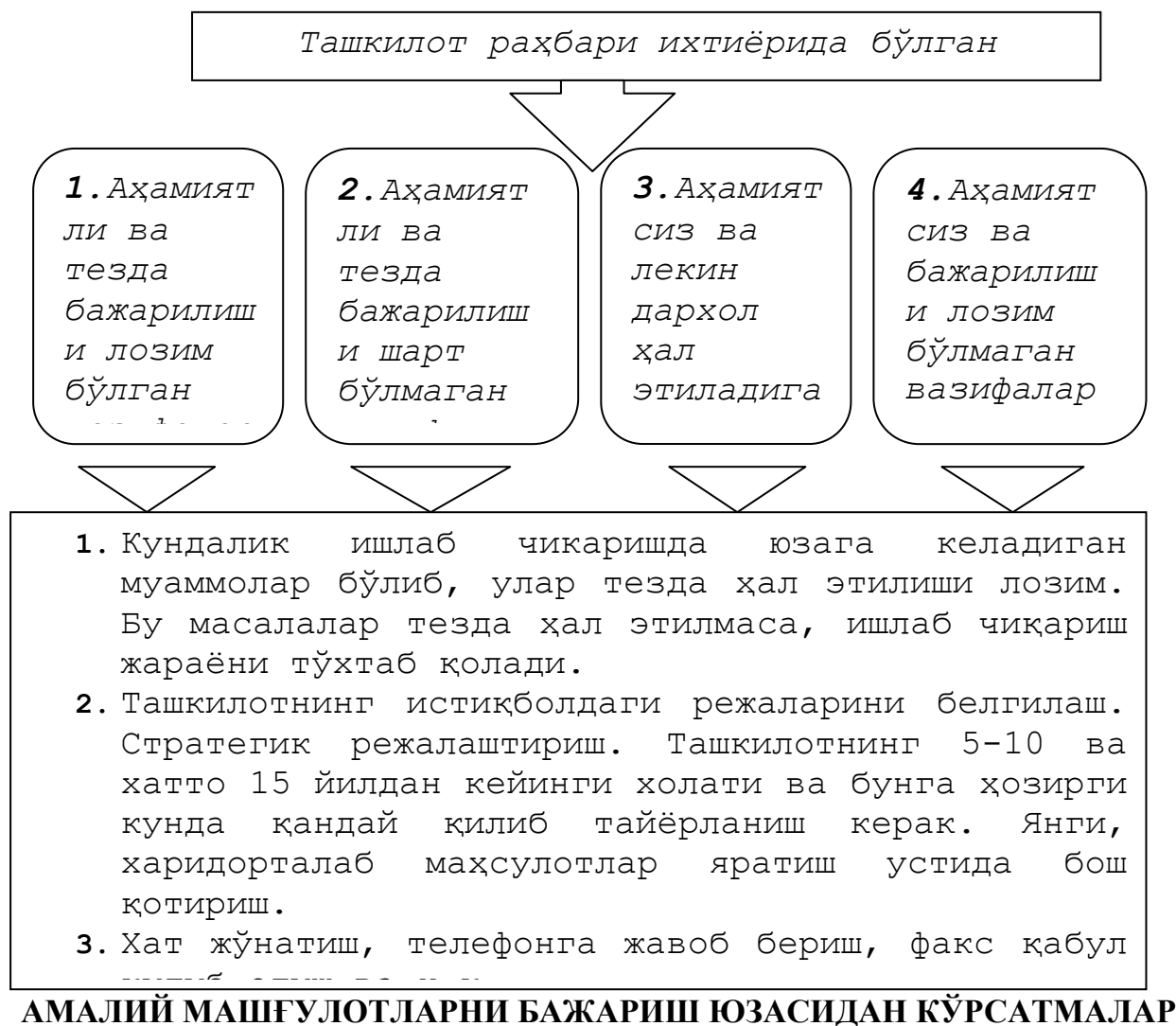

Раҳбарга зарур билимдонлик қирралари:

1. Профессионал билимдонлик
2. Услубий билимдонлик
3. Ижтимоий билимдонлик.

Мавзу юзасидан қисқача хулоса:

Мазкур мавзуда ижтимоий психологияда бошқарув ва раҳбарлик муаммосининг қўйилиши, раҳбарликка оид назариялар (харизматик, вазиятга боғлиқлик, синтетик), раҳбар ва лидер орасидаги ўхшашлик ва тафовутлар, уларнинг ваколат даражалари, раҳбарлик услублари (авторитар, демократик, либерал) тўғрисида атрофлича билим ва тушунчалар берилган.

1-мавзу: Ижтимоий педагогика фан сифатида. Боланинг Социумда (яқин муҳитда) ўсиши

Дарс мақсади: Ижтимоий педагогика фан сифатида. Боланинг социумда (яқин муҳитда) ўсиши ҳақида тушунча бериш.

Идентив мақсадлар:

1. Ижтимоий педагогиканинг предмети ва объектини тушунтирадилар
2. Боланинг ўсиши ҳақида тушунча берадилар.
3. Боланинг ўсишида биологик ва ижтимоий асосларини гапирадилар.
4. Бола камолотида муҳитнинг таъсири аниқлайдилар

Асосий тушунчалар: ижтимоий педагогика, социализация (ижтимоийлашув), социум, ижтимоий роль, ижтимоий мақом.

Дарс шакли: гуруҳда ишлаш.

Воситалар: проектр, компютр.

Метод ва усуллар: амалий машғулот, кўрсатиш, тушунтириш.

Гуруҳда ишлаш.

1. Ижтимоий педагогика фан сифатида ривожланишини тушунтирилади.
2. Мисоллар асосида излхланади.
3. Боланинг социумда (яқин муҳитда) ўсишини тушунтирилади.

4. Социмга изох берилади.
5. Боланинг социумда ривожланишига мисоллар келтирилади.

2-мавзу. ижтимоий педагогика мезонлари ва принциплари

Дарснинг мақсади: талабаларга ижтимоий педагогика мезонлари ва принциплари ҳақида тушунча бериш.

Идентив мақсадлар:

1. Педагогика ижтимоий педагогика мезонлари ҳақида гапирадилар
2. Ижтимоий педагогик фаолият нима эканлигини тушунтирилади.
3. Ижтимоий таълим (ўқитиш).изохлайдилар.
4. Ижтимоий тарбияга мисоллар келтирадилар.

Асосий тушунчалар: мезон ва принциплар, ижтимоий педагогик фаолият, ижтимоий таълим ва тарбия, табиатлашув, маданиятлашув, гуманизм

Дарс шакли: гуруҳда ишлаш.

Воситалар: проектр, компьютар.

Метод ва усуллар: амалий машғулот, кўрсатиш, тушунтириш.

Гуруҳда ишлаш.

- Педагогика ижтимоий педагогика мезонлари тушунтирилади
- Ижтимоий педагогик фаолият тушунтирилади.
- Ижтимоий таълим (ўқитиш) тушунтирилади.
- Ижтимоий тарбия тушунтирилади.
- Ижтимоий педагогика принциплари:
  - а) тарбиянинг табиат билан уйғун бўлиш принципи;
  - б) маданият билан уйғун бўлиш принципи;
  - в) гуманизм принципи.

Қўшимча адабиётлар

1. А.Аминов. Чекиш ёшлик, гўзаллик ва саломатлик душмани. Т.2006 й.
2. Қуронов М. ва бошқ. Ижтимоий педагогика. – Т.: ТДПУ, 2003 й.
3. Мунавваров А.А. Оила педагогикаси. – Т., 1994 й.
4. Оила психологияси. Ҳ.Б.Шоумаров таҳрири остида. Шарқ нашриёти матбаа акциядорлик компанияси. – Т.: 2001 й. бош таҳририяти.
5. Шоумаров Ҳ.Б. ва бошқалар. 1001 саволга психологнинг 1001 жавоби. – Т.: Мехнат, 2000 й

3-мавзу: Ўзбекистон ва чет элда ижтимоий педагогика фанининг ривожланиш тарихи.

Дарс мақсади: талабаларга ўзбекистон ва чет элда ижтимоий педагогика фанининг ривожланиш тарихи ҳақида тушунча бериш.

Идентив мақсадлар:

1. ўзбекистонда ижтимоий педагогика ривожининг ўзига хос хусусиятлари.
2. Чет эл ижтимоий педагогика ривожланиш тарихидан

Асосий тушунчалар: Ижтимоий иш, меҳрибонлик, ҳайрия.

Дарс шакли: гуруҳда ишлаш.

Воситалар: проектр, компютр.

Метод ва усуллар: амалий машғулот, кўрсатиш, тушунтириш

Гуруҳда ишлаш.

1. Биринчи – дастлабки - бошланқич боқич. Бу босқич қадимги даврлардан XVII асрларгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу босқичда тарбия амалиёти ва педагогик ижтимоий педагогик қарашларнинг шаклланиш
2. Иккинчи босқич – XVII-XIX асрлар. Ижтимоий педагогика фанини фан сифатида вужудга келиш ва бу фан ривожига илгор Қоялар билан характерланади. XVIII-XIX асрлар жаҳон маданияти тарихидан буржуа-демократик инқилоби босқичи сифатида жой олган йирик олимлар (педгоглар, файласуфлар, социологлар, психологлар) ижтимоий педагогик муаммолар ечимини изладилар.
3. Учинчи босқич – XX асрнинг бошидан - ижтимоий педагогиканинг мустақил фан сифатида ривожланиш даври. Бу даврни теки сёки ососн давр деб айтиб бўлмайди.

4-мавзу: Халқ педагогикаси ва оммавий амалий тарбиянинг замонавий шароитлардаги ҳолати.

Дарс мақсади: талабаларга ўзбекистон ва чет элда ижтимоий педагогика фанининг ривожланиш тарихи ҳақида тушунча бериш.

Идентив мақсадлар:

5. Марказий Осиёда маърифатпарварлик ғоялари ва халқ педагогикасини изохлайдилар.
6. Халқ педагогикаси концепцияси ва унинг ўзига хос хусусиятлари айтадилар.
7. Халқ педагогикасида оила, болалар ва ота-оналар муаммоларини гапирадилар.
8. Халқ педагогикаси амалда.

Асосий тушунчалар: халқ педагогикаси, халқ оқзаки ижодиёти, мақоллар, ҳикматли сўзлар, эртақлар, дostonлар, қўшиқлар.

Воситалар: проектр, компютр.

Метод ва усуллар: амалий машғулот, кўрсатиш, тушунтириш.

Гуруҳда ишлаш.

Оила ва оилавий муносабатлар педагогикаси – мураккаб жараёнدير. Агарда замонавий терминологиядан фойдаланадиган бўлсак, унда оила нималарни бажарариши кераклигига халқ ўз шахсий тажрибасида ишонч ҳосил қилган деб айтиш мумкин.

1. Болаларга тарбиявий таъсир кўрсатиш одатлари, анъаналари, методларини аниқлаб конструктив методини.
2. Болаларнинг дам олиш, меҳнат қилиш ва ўқув машғулотлари тартибини ўрнатиб ташкилотчилик вазифасини.
3. Ота-оналар, ота-оналар ва болалар, болаларнинг ўзлари ўртасида, яқинлари, қариндошлар ва қўшиқлар ва шу қабилар билан тўғри ўзаро муносабатлар қоидаларини ишлаб чиқиб коммуникатив вазифасини.

5-мавзу: Ота-оналари назоратсиз қолган болалар ва оилалар билан ижтимоий-педагогик фаолият

Дарс мақсади: Ота-оналари назоратсиз қолган болалар ва оилалар билан ижтимоий-педагогик фаолият ҳақида тушунча бериш.

Идентив мақсадлар:

1. Оила ва унинг асосий вазифалари айтадилар.

2.Оиланинг ижтимоий мақсади ва унинг турлари гапирадилар.

3.Оилага ижтимоий-педагогик ёрдам шакллари кўрсатадилар.

4.“Васийлик қилиш” ва “Ғамхўрлик қилиш” тушунчалари

Асосий тушунчалар: : оила, хавфи бор гуруҳи оиласи, етимлик, васийлик ва Қамхўрлик, асраб олиш.

Воситалар: проектр, компютр.

Метод ва усуллар: амалий машғулот, кўрсатиш, тушунтириш.

Гуруҳда ишлаш.

1.Иқтисодий ва хўжалик-турмуш вазифалари

2.Бошланғич ижтимоийлаштириш вазифаси

3.Тарбиявий вазифа.

Мустаҳкамлаш ва боҳолаш учун саволлар:

1.Оиланинг асосий тушунча нима.

2.Ижтимоийлаштириш вазифасини тушунтиринг.

3.Оила аъзоларининг индивидуал хусусиятлари.

4.Оиланинг ижтимоий мавқеи ва унинг турларини кўрсатинг

6-мавзу. Ижтимоий педагогикада ахлоқ меъёрлари ва ундан четга чиқиш тушунчаси. девиация (ахлоқ меъёридан четга чиқиш) – ижтимоий педагогик муаммо сифатида. Девиант хулқли болалар билан ижтимоий педагогик фаолият

Дарс мақсади: Ижтимоий педагогикада ахлоқ меъёрлари ва ундан четга чиқиш тушунчаси. Девиация (ахлоқ меъёридан четга чиқиш) – ижтимоий педагогик муаммо сифатида. Девиант хулқли болалар билан ижтимоий педагогик фаолият.

Идентив мақсадлар:

1.Ахлоқ меъёрларидан четга чиқиш тушунчаси, унга тавсиф ва унинг типлари.

2.Ўсмирлик ёшида меъёрдан оғиш девиация ҳолатлари. Девиация турлари.

3.Ўсмирларда девиантлик хулқининг сабаблари

4. ўсмирларнинг девиантлик хулқининг олдини олиш (профилактикаси) га асосий ёндошув.

Асосий тушунчалар: Аномаль болалар, иқтидорлилик, ижтимоий меъёрлар, ривожланишида оғишлик бўлган бола, ногирон бола, девиант хулқ, деликвант хулқ, қаровсизлик.

Воситалар: проектр, компютр.

Метод ва усуллар: амалий машғулот, кўрсатиш, тушунтириш.

Гуруҳда ишлаш.

1.Ижтимоий меъёрлар икки катта гуруҳга бўлинади:

2.Универсал меъёрлар, жамиятдан ҳар бир инсонга тааллуқли меъёрлар.

3.Меъёрдан оғишганлик типлари. Гиёҳванд моддаларни тарқатиш ва сотиш.

4.Ўсмирларда девиант хулқ-атвор сабаблари

Мустаҳкамлаш ва боҳолаш учун саволлар:

1.Нима учун ижтимоий педагогикада “меъёр” ва “меъёрдан оғишганлик” тушунчалари кўриб чиқилади?

2.“Ижтимоий оғишганлик” тушунчасининг моҳияти нимадан иборат?

3.“Девиант хулқ”, “деликвент хулқ”, “криминал хулқ” тушунчалари моҳиятини очиб беринг.

ТЕСТ САВОЛЛАРИ

1. Замонавий ижтимоий педагогиканинг ўрганиш объектлари, нечта босқичдан иборат?

- а) 2   б) 5   с) 4   д) 3

2. «Ижтимоий педагогика» атамаси Қандай маънони англатади?

- а) жамиятни ва ижтимоий муносабатларни илмини ўрганиш
б) мамлакат, ижтимоий муносабатларни Хуқуқини ўрганиш
в) жамиятни ўрганиш миллати
г) давлат ва жамият муносабатларнинг ижтимоий ўрганиш.

3. «1918 й Тўрон» газетасида: «Миллатни, халқни уйғонишга тараққиёт» га ундовчи мақола ким томонидан ёзилган?

- а) Исмоилбек Дасберали   б) А. Авлоний
с) Мунавварқори   д) М. Бехбудий.

4. Ижтимоий педагогика фанида Фалсафий илмни ўрганишда талабалар Қўйган алломамиз ким эди.

- а) Ал-Хоразмий   б) Имом ат-Термизий
с) Имом ал-Бухорий   д) Абу Наср Форобий.

5. Ҳар қандай шахс назарий билимларни олишидан Қатъий назар нечта талабга жавоб бериши керак?

- а) 3   б) 2   с) 5   д) 4.

6. Ижтимоий педагогикани таркибий тузилиши жихатидан нечта таркибий қисмга ажратиб ўрганилади.

- а) 2   б) 3   с) 4   д) 5.

7. Ижтимоий педагогиканинг асосий тармоқларини айтинг.

- а) Педагогика. Тарих
б) Ижтимоий педагогика. Ижтимоий ва оила педагогика
с) Тарих. Фалсафа.
д) Ижтимоий педагогика. Ижтимоий психология.

8. «Форма» - сўзининг маъносини топинг?

- а) Мактабнинг ўзгарувчан формаси
б) Мактаб ўзгармас формаси
в) Ташқи тузилиш Қурилиши
д) Ички тузилиш Қурилиш алоқалари.

9. Ўқитишнинг дарс формаси ўзгарадими?

- а) ўзгаради   б) эскиради   с) йўқ   д) номаълум.

10. «Синф» системаси деб нимага айтилади?

- а) ўқувчилар гуруҳи ёш ҳисобчи олган мулк
б) бир ёшдаги ўқувчилар гуруҳини ўқитиш машғулоти
с) турли ёш гуруҳлар машғулоти
д) ўқувчиларни ёш ҳисобга олинмайди.

11. Дарс системаси 1-чи марта ким томонидан ишлаб чиқилган?

- а) Макаренко   б) Джон Дьюи

с) Я.А. Коменский г) Елена Паркхерст.

12. Дарсни ўтказиш назарияси ким томонидан эътироф этилган.

а) Н.К. Крупская б) Белинский
с) Я.А. Коменский д) К.Д. Ушинский.

13. «Проблемавий баён» - сўзи грекчадаги маъноси.

а) вазифа, топшириқ б) билиш, топшириқ
с) кузатиш д) текшириш.

14. «Албатта, математикани бошқа хил усулда, табиатни бошқа хил усулда ўқитиш керак деб таъкидланган» фикрни қайси педагог айтган?

а) Макаренко б) Н.К. Крупская
с) Ушинский д) Коменский.

15. Бошланғич синфларда ижтимоий фойдали меҳнатни нечта босқичи мавжуд.

а) 1 б) 4 с) 2 д) 3.

16. «Оилавий анъаналарни авайлаб сақлаш ва бойитиш оталар, боболарнинг муборак номларига доғ туширмасликка интилиш, ўз меҳнати, билишлари билан насл-насаб обрўсини мустаҳкамлашдир» бу президентнинг қайси асаридан?

а) Ўзбекистон XXI аср бўсағасида
б) Ўзбекистонда маданий иқтисодий ислохот
с) Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда
д) Оила ва жамият.

17. Менбальтет – бу «халқ руҳияти» уни кўчириб бўладими?

а) бўлади б) бўлмайди с) баъзан д) халқни ўзида бўлади.

18. Фақат қайси соҳада ёшларни Ҳуқуқий тарбиясида мувафаққиятга эришиш мумкин?

а) Таълимий тарбиявий б) ҳуқуқий иқтисодий
с) Тарбия д) Таълим.

19. Ўрта асрларда бизнинг халқимизда болага таълими нечи ёшдан бошлаганлар?

а) 8 б) 7 с) 6 д) 5.

20. «Ижтимоий педагогиканинг яратилиши» (1876-1896) асарини ким томонидан ёзилган эди.

а) Герберт Спенсер б) О. Кант
с) Дж. Джалин д) Зигмунд Фрейд.

21. Биринчи бўлиб, ижтимоий – институтлар ва ижтимоий назорат терминини киритган олим инглиз ким?

а) О. Кант б) Г. Спенсер
с) Людвиг Гумплович д) А.А. Зверкин.

22. Биринчи психологик назарияни, ижтимоий жараёни англашни, онг олди майдони (мияда) деб топган олим ким эди?

а) Ф. Тённис б) П. Сорокин
с) Зичмунд Фрейд д) М. Вебер.

23. Жамиятда социологик тузилмаларни нечта гуруҳга бўлинади.

а) 5 б) 4 с) 4 д) Ўқимишли паст Қатламда.

24. Ижтимоий ҳуқуқни 4 та асосий турғини ажратган немис олими.

- а) М. Вебер (немис)   б) Э. Дюрнггейм (француз)
 с) В. Дальтей (немис) д) Вильфредо Порето (итальян).
- 25.О. Кант жамият тараққийетини нечта даврга бўлади.**
 а) 2 та   б) 3 та   с) 4 та   д) 5 та.
- 26.Дунёда динларини нечта эканлигини топинг.**
 а) 5 та   б) 4 та   с) 3 та   д) 2 та.
- 27.Дунёда пайдо бўлган биринчи дин Қайси.**
 а) Православ   б) Христиан   с) Ислом   д) Иддаизм (яхудий).
- 28.Ижтимоий «аутсайдерлар» деб кимларни айтамыз.**
 а) Ночорв ахволда яшовчилар   б) ёшлар
 с) иқтисодий оилалар   д) яшаш шароити яхшилар.
- 29.Ижтимоий педагогикада «оғир гурухлар» ни айтинг.**
 а) маълумотли кишилар
 б) ишсизлар, касаллар, жиноятчилар кишилар
 с) шахслар, наркоманлар, рухий касаллар кишилар
 д) Қариялар, рахбарлар, ходимлар кишилар.
- 30.Россияда ижтимоий педагогик фаолиятга йўналтирилган мутахассислар тайёрлаш нечинчи йиллардан бошланади.**
 а) 1970-1980   б) 1960-1970   с) 1960-1965   д) 1980-1990.
- 31.Чет мамлакатларда «ижтимоий талаб» - бу муаммони хал этишнинг янги даражаси нечинчи йилларда вояга келди.**
 а) 1975-1985   б) 1980-1985   с) 1970-1980   д) 1960-1970.
- 32.Бу жумлани ким ёзиб Қолдирган?**
«Инсон туғилишидан бошлаб, ҳар бир нарсадан фойда олишга интилади».
 а) Форобий   б) Арасту   с) С. Гередот   д) Конфуций.
- 33.«Арасту фалсафаси» асари муаллифини топинг.**
 а) Ал Бухорий   б) Абу Райхон Беруний
 с) А. Яссавий   д) Ал Форобий.
- 34.Ижтимоий педагогиканинг объектини айтинг.**
 а) Ижтимоий ҳаётда адашган шахслар
 б) Ижтимоий ҳаётдаги шахс
 с) Шахс
 д) Жамиятдаги барча фуқаро.
- 35.Ижтимоий педагогикада «тамойил» тушунчаси маъноси.**
 а) лот. «асос»   б) таркиб   с) тартиб   д) ижтимоий Қисм.
- 36.Ижтимоий педагогиканинг нечта суяниб тамойилига бор.**
 а) 2   б) 3 та   с) 4 та   д) 5 та.
- 37.Шахсни ижтимоийлашувида нечта факторлар мавжуд.**
 а) 4   б) 3   с) 5   д) 4.
- 38.Социология фанида ижтимоий статус нечта.**
 а) 5 та   б) 4 та   с) 2 та   д) 3 та.
- 39.Болани ижтимоий ривожланиш жараёнида нечта ижтимоий ролни бажаради.**
 а) 5 та   б) 4 та   с) 3 та   д) 2 та.
- 40.Боланинг ривожланиши нечта йўналиш асосида амалга оширилади.**
 а) 2 та   б) 3 та   с) 4 та   д) 6 та.

7. В.П.Беспалько Педагогик технологиялар-М.1989.
8. М.Кларин Методологик технологиялар ўқув жараёнида-М.1989.
9. ижтимоий педагогика. М.А.Галагузова тахрири остида-М.2003.
10. Э.В.Овчарова ижтимоий педагогнинг маълумотлар китоби-М.2003.
11. Педагогика. П.И.Пудкасисгүй тахрири остида-М.1995

Интернет олинган маълумотлар

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.edu.uz
4. www.ziyo.edu.uz
5. www.gov.uz
6. www.ziyonet.uz
7. www.istedod.uz
8. www.cer.uz
9. tdpu-INTRANET.Ped

МУНДАРИЖА

Сўз	
боши.....	
.....3	
Маъруза	
мавзулари.....	
4	
Амалий	
мавзулари.....	4
Рейтинг.....	
.....7	
фан бўйича таълим технологияларини ишлаб чиқишнинг концептуал асослари.....	8
Ижтимоий педагогика фан сифатида. Боланинг Социумда (яқин муҳитда) ўсиши.....	9
Ижтимоий педагогика мезонлари ва принциплари.....	15
Ўзбекистон ва чет элда ижтимоий педагогика Фанининг ривожланиш тарихи.....	22
Халқ педагогикаси ва оммавий амалий тарбиянинг замонавий шароитлардаги ҳолати.....	31
Ота-оналари назоратсиз қолган болалар ва оилалар билан ижтимоий-педагогик фаолият.....	38
Ижтимоий педагогикада ахлоқ меъёрлари ва ундан четга чиқиш тушунчаси.....	47
Ичкиликбозлик девиант хулқ намоён бўлишининг бир шакли. Спиртли ичимликка мойил ўсмирлар билан ижтимоий-педагогик фаолият.....	58
Жиноятчилик – болалар ҳулқи оғишининг шакли сифатида. Гиёҳвандлик ва фахш девиант хулқ намоён бўлишининг бир шакли.	69
Амалий машғулотлар юзасидан топшириқлар.....	
“Педагогика. Психология” фанидан оралиқ ва якуний баҳолаш саволлари.....	

Тест	
саволлари.....	
....90	
Фойдаланилган адабиётлар	
.....	93
Интернет олинган	
маълумотлар.....	93